

TURAN-SAM YIL:2 SAYI:5 KIŞ 2010

TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALARI MERKEZİ DERGİSİ
www.turansam.org

www.TURANSAM.org

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi
Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: TURAN
Ziya GÖKALP

YIL: 2 SAYI: 5 KIŞ 2010

ISSN: 1308-8041
ONLINE ISSN: 1309-4033

İMTİYAZ SAHİBİ
TURAN Stratejik Araştırmaları Merkezi Kurucusu ve Onursal Başkanı
Dr. Elnur Hasan MİKAIL

Genel Yayın Yönetmeni
Peri HASANLI MİKAIL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Dr. Yusuf GEDİKLİ

Editörler
Hayri ÜSTÜN
Kader ÖZLEM
Metanet ALİYEVA

Tasarım
Ali ÇAĞLAYAN
Murat ULUTÜRK

Grafiker
Fatih BALCI

Baskı
Hakimiyet Gazetesi Matbaası
KONYA

Abonelik Bilgileri
Yıllık Abonelik ücreti: 100 TL, KKTC ve Yurtdışı için \$100 USD veya 75 EURO'dur

Banka Hesap Bilgileri
Banka Adı: Yapı Kredi Bankası
Uluslararası gönderiler için: Banka swift(BIC) kodu: YAPITRISXXX
Alıcı adı, soyadı: Elnur Hasan MİKAIL
TL Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 71016087;
IBAN Bilgileri: Tr83000670100000071016087
USD Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80684989;
IBAN Bilgileri: Tr97000670100000080684989
EURO Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80741223;
IBAN Bilgileri: Tr23000670100000080741223
Posta Çeki Hesap Numarası:
Elnur Hasan MİKAIL - 5808040(TL)

Yönetim Yeri Adresi
Bosna Hersek Mahallesi, Ahmet Yesevi Sitesi 1/23,
Selçuklu 42250, KONYA/TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Telefon / Belgegeçer: +90 332 241 35 39
Cep Telefonu: +90 531 812 13 61
Web adresi: <http://www.turansam.org>
E-posta: emikail@yahoo.com
MSN: emikail@turansam.org

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi
Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: TURAN
Ziya GÖKALP

Ordinaryüs Prof. Dr. Bekir NEBİYEY, AZERBAYCAN
Ordinaryüs Prof. Dr. Ermentay SULTANMURAT, KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Akif MUSAYEV, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ata ATUN, KKTC
Prof. Dr. Aygün ATTAR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Cemil HASANLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Cihan DURA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Elman QULIYEV, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Hacali NECEFOĞLU, TÜRKİYE
Prof. Dr. Hacı Duran, TÜRKİYE
Prof. Dr. İsa KAYCAN, TÜRKİYE
Prof. Dr. Kadir GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mahire QULIYEVA, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Mehmet ERDAŞ, ALMANYA
Prof. Dr. Mehmet GÜNAY, TÜRKİYE
Prof. Dr. Minire GARAYEVA, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Muharrem KASIMLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Musa QASIMLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Nadir MEMMEDLI
Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLI, GÜRCİSTAN
Prof. Dr. Teymur KERİMLİ, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Vaqif ARZUMANLI, AZERBAYCAN
Doç. Dr. Ali KAFKASYALI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Cemalettin CAMCI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Elman ALIYEV, GÜRCİSTAN
Doç. Dr. Emin KURU, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet KARAGÜL, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa SEVER, TÜRKİYE
Doç. Dr. Tudora ARNAUT, UKRAYNA
Doç. Dr. Ülker MAHMUDOVA, AZERBAYCAN
Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kamile GÜLÜM, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kemal KOÇAK, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Süleyman DOĞAN, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜVENÇ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yaşar TAŞKAYA, ÖZBEKİSTAN
Dr. Akif POROY, TÜRKİYE
Dr. Ali Fuat ATALAY, KKTC
Dr. Eldeniz ABBASLI, AZERBAYCAN
Dr. Elnur Hasan MİKAIL, TÜRKİYE
Dr. Elnur NESİROV, AZERBAYCAN
Dr. Meşkure YILMAZ, TÜRKİYE
Dr. Oğuz DOĞAN, TÜRKİYE
Dr. Özkan HÜSEYİN, TÜRKİYE
Dr. Şerahlı LAÇIN, TÜRKİYE
Dr. Yusuf GEDİKLİ, TÜRKİYE
Dr. Zeki AYDIN, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Berk ERYAPRAK, TÜRKİYE
Okt. Necati ÇAYIRLI, TÜRKİYE
Uzman Emete GÖZÜGÜZELLİ, KKTC
Uzman Fatih ALPARSLAN, TÜRKİYE
Uzman Yılmaz ÖZKAYA, TÜRKİYE
Uzman Zaur ALIYEV, AZERBAYCAN
Uzman Ziya HACILI, AZERBAYCAN
Celli CAVANŞİR YURDSEVEN, AZERBAYCAN
Faruk HABİBOĞLU, TÜRKİYE
Kader ÖZLEM, TÜRKİYE
Süleyman MERDANOĞLU, ÖZBEKİSTAN
Timur DAVLETOV, HAKASYA

İÇİNDEKİLER

1.	AZERBAJYAN ŞİİRİNDE NEVRUZ Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ TURAN'a Yeni Merkez	5
2.	Celadet MORALIGİL ALİ TEXNİKİ MƏKTƏBLƏRDƏ FİZİKANIN ÖYRƏNİLMƏSİ İMKANLARI	16
3.	V. QOCAYEV ARNAVUTLUK-BALKANLAR'DA BEKTAŞİLİK	20
4.	Taner KOTLE İSTEHSAL İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ İNVESTİSİYA MEXANİZMİ	24
5.	Tahir NƏBİYEV Nüsrət oğlu TİKİNTİ ŞİRKETİNİN İNNOVASİYA SİYASETİ VE İNNOVASİYA PROSESİNİN İDARE EDİLMƏSİ	28
6.	Emil MƏMMƏDOV Məhəbbət oğlu, Parşam Hüseyn AHMAD H1N1(DOMUZ GRİBİ) VE TÜRKİYE'DE KAMU GÜVENLİĞİ	33
7.	Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ QİYMƏTİN ƏMƏLƏGƏLMƏ PRİNSİPLƏRİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI BAXIMINDAN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ	37
8.	i.e.n. Əlisa ZEYNALLI i.e.n. Həzi EYNALOV Zakir ZEYNALLI SECURITY DIMENSION OF CAUCASIAN POLITICS OF THE USA	45
9.	Dr. Elnur Hasan MİKAIL Gelmedin Gülüm	55
10.	Engin NAMLI ALTAY SIRA DAĞLARI VE ALTAY SIRA DAĞ ADININ KÖKEN VE ANLAMI	63
11.	Dr. Yusuf GEDİKLİ SERAMİK SANATI ve EĞİTİMDE KARŞILAŞILAN GENEL SORUNLAR	64
12.	Öğr. Gör. Bengütay HAYIRSEVER DOĞU TÜRKİSTAN'DA SAĞLIK HAKLARI İHLALİ ve ZORUNLU KÜRTAJ	69
13.	İsmail CENGİZ IRAK TÜRKMENLERİ	74
14.	Abdullah KARAHİSARLI GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN İKTİSADİ KALKINMASINDA YABANCI YATIRIMLARIN ROLÜ: AZERBAJYAN DEĞERLENDİRMESİ	78
15.	Dr. Altay İSMAYİLOV AZERBAJYAN MERKEZ BANKASININ OLUŞUM SÜRECİ VE BANKACILIK SİSTEMİ	83
16.	Dr. Mayis AZİZOV Babulla oğlu	92

17. **Seyyit Ahmet ARVASI**
Gökhan GÖKÇEK 100
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ
18. **İNDİKİ VƏ GƏLƏCƏK ZAMAN FELİ SİFƏT ŞƏKİLÇİLƏRİ** 102
Doç. Dr. Kamil BƏŞİROV Kamal oğlu
- KITAP TANITIMLARI ve REKLAM 107

(1)
AZERBAYCAN ŞİİRİNDE NEVRUZ
Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ¹

KONUYA ÖN BAKIŞ

Bin yılların, yüzyılların kültür olgusu olan Nevruz'un – Yeni Yılın ilk gününün bahar heyecanını uluslar çeşitli mitolojik unsurlarla, kendi örf ve gelenekleriyle kaynaştırarak bugün de büyük coşkuyla kutlamaktadırlar.

En eski Türk milli bayramı olan Nevruz'un "Ergenekon" destanında: "O günden beri Yeni Yılın başladığı gece Gök-Türklerde adettir. O günü bayram sayarlar. Bir parça demiri ateşe salıp kızdırırlar. Önce Kağan bunu kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döver. Ondan sonra beyler de öyle yapar. Bugünü mukaddes bilirler, böylece Tanrı'ya şükretmiş olurlardı" – diye yansıtıldığını, Göktürk Devletinin kardeş kavgalarıyla tarih sahnesinden silinmesinden sonra, Altay Dağları'yla sınırlandığı kabul edilen Ergenekon havzasına sığınmış Oğuz boyunun oradan bir Nevruz günü ayrılıp, Kutluk Devleti'nin temellerini attıklarını; Hunların 21 Mart'ta bahar şenlikleri yaptıklarını; bugün Nevruz kutlamalarındaki geleneklerin o zamanda da yer aldığını; Kaşgarlı Mahmut'un "Müslüman olmadan önceki Türklerin Nevruz'dan sonraki ilk aya Oğlak ayı derler ve o gün bayram yaparlar" diye yazdığını biliyoruz.

Nevruz, zaman zaman kültürü, edebiyatı, şiiri de etkilemiştir.

İran şairi Firdevsi'nin "Şah-name" destanında Nevruz'un kurtuluş günü kabul edilip, bayram yapıldığı; şair Ömer Hayyam'ın "Nevruz-name" adlı eser yazdığı; Çağatay-Özbek şairi Ali Şir Nevai'nin "Seddi İskender" eserinde Nevruz'u tasvir ettiği; Gürcü şairler Şota Rustaveli'nin, Teymuraz'ın eserlerinde Nevruz şöleninin yansıtıldığı; Türk Divan şairlerinin padişahlara "Nevruziye" kasideleri sundukları; Türk Divan şiirinin, Türk halk edebiyatının, Âşık şiirinin önemli temsilcilerinin şiirlerinde Nevruz'u konu ettikleri, "Nevruz-u Sultanî", "Türk'ün Bayramı" şeklinde ifade ettikleri bellidir.

Nevruz, en canlı olarak yapıldığı, kelimenin tam anlamıyla "bayram" şeklinde kutlandığı yerlerden biri, belki de öncüsü Azerbaycan'dır. Azerî Türkleri Nevruz / Bahar bayramını başlangıçta ekincilik, ürün bolluğu inançlarına bağlanan zamanla astronomi tasavvurlarını aksettiren takvim / yılbaşı geçidine dönüştürmüşler.

Azerî Türk Edebiyatında Nevruz şiirleri konusunu dört yönde inceleyebiliriz:

- Halk şiirinde Nevruz;
- Âşık şiirinde Nevruz;
- Klâsik şiirde Nevruz;
- Çağdaş şiirde Nevruz.

1. AZERBAYCAN HALK ŞİİRİNDE NEVRUZ

Azerbaycan'da sözlü kültür ürünleri içinde belirgin bir yeri olan bu bayramla ilgili edebi ürünlerle Azerî sözlü edebiyatı çok zengindir.

Şöyle ki, Azerî Türkleri arasında yaşamakta olan Nevruz'la ilgili alkışlar / dualar, atasözleri, deyimler, çeşitli nağmeler / koşuklar halkın düşünce ve inanışlarını ortaya koymaktadır. Örneğin, Azerî Türklerinin Nevruz alkışlarından:

> "Nevruz metlebini versin!",

¹ Kafkas Üniversitesi Kafkas Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, shureddin@gmail.com, Kars/TÜRKİYE.

- > "Nevruz gülüne dönesin!",
- > "Nevruzda bahtın açılsın!",
- > "Yüreğin Nevruz kadar kutlu olsun!"...

Özgünlük olarak, halkın Nevruz anlayışını açık bir şekilde aksettirmesi dolayısıyla, Gürcistan Azerî Türkleri arasından derlenmiş Nevruz nağmelerinden örneklerini sunmakta fayda görürüz.

Çarşamba akşamları nağmelerinden:

Nevruz gelir honçalı,
Honçalı, ay can, ay can.
Nevruz gelir goncalı,
Goncalı, ay can, ay can.
Tongalleri odlayak,
Odlayak, ay can, ay can.
Od üstünden adlayak,
Adlayak, ay can, ay can.

Semeni nağmelerinden:

Dertler dermanı,
Ėller lokmanı,
Semenim, beyaz gülüm,
Semsimim, a yaz gülüm,
Güllü yazı tez getir,
Sohbet-sazı tez getir.

Tongal / Ateş nağmelerinden:

Azar-bîzar odlara,
Yağılara, yadlara,
Yurdumuzda yaz olsun,
Şadlık olsun, saz gelsin,
Güneş olsun, od olsun,
Çimen olsun, ot olsun,
Petek olsun, bal olsun,
Nubarımız bol olsun.

Yukarıdaki örneklerden hareketle Nevruz, Azerî folklorunda yeni bir dönemin başladığı, yeryüzünün türlü çiçeklerle süslendiği bir gün olarak ele alınmaktadır, diyebiliriz.

2. AZERBAYCAN ÂŞIK ŞİİRİNDE NEVRUZ

- Abbas Tufarganlı,
- Molla Cuma,
- Âşık Elesger,
- Âşık Sultan,
- Âşık Tehle Nevruz,
- Âşık Han Kâmandar,

vb gibi âşıkların, saz şairlerinin şiirlerinde önemli bir yere sahiptir.

Azerî âşıkların, telli saz üstatlarının Nevruz bayramlarında dile getirdikleri doğa tasvirleri, edebiyatımızda oldukça geniş bir yer tutmaktadır.

Nevruz için söylenmiş olan renkli, tablo gibi manzumelerden bazı örnekler aşağıya alınmıştır.

16. yüzyıl sonları 17. yüzyıl başlarında yaşamış Âşık Abbas Tufarganlı'nın

giraylı / semaîsinden:

Budur geldi bahar fesli,
Dağların lala vaktidir,
Açılıptır kızıl güller,
Bülbülün bala vaktidir.

19. yüzyılda yaşamış Âşık Molla Cuma'dan:

Gidiben zimistan, Nevruz yetiştî,
Abı-lâysan yağıp, dağlar bezenir,
Bülbülün canına gaher iliştî,
Açılıp gönceler, bağlar bezenir.

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında yaşamış Âşık Elesger'in ünlü bir koşmasından:

Bahar fesli, yaz ayları gelende,
Süsenli, sümbüllü, lâleli dağlar,
Yoksulu, erbabı, şahı, gedeni,
Tutmaz bir-birinden aralı dağlar.

Ünlü ozan Gökçeli Elesger başka bir şiirinde de: "Bayram gelip, hamı giyip zer-ziba" – diye Nevruz şölenini nazıma dökmüştür.

20. yüzyılda yaşamış Âşık Sultan'ın koşmasından:

Eriyip yağan kar çaylara akar,
Nazlı Nevruz gelir, ele yaz gelir,
Tabiat köksüne benöyşe takar,
Bülbül yuvasından hoş avaz gelir.

20. yüzyılda yaşamış Borçalı âşığı Tehle Novruz'un "Nevruz Günleri" redifli divanîsinden:

Ëy dilberim, fikir verme naza Nevruz günleri,
Mihmanım ol, gel kulak as saza Nevruz günleri.
Huda'm seni ne hoş günde kudretinden yaratıp,
İcaza ver, senle çıkak yaza Nevruz günleri.

Günümüz Borçalı saz üstadı Han Kâmandar'dan:

Âşık, Nevruz gelir, açılır güller,
Yazı duymayana yaz genim olsun.
Sazın avazıyla okur bülbüller,
Sazı duymayana saz genim olsun.

Saz Azerî âşıklarının dilinde Nevruz şöleninin ayrılmaz ögesi olarak dile getirilmekte, yaz-saz uyağı her zaman geçmektedir.

3. AZERBAYCAN KLÂSİK ŞİİRİNDE NEVRUZ

- Katran Tebrizî,
- Hakanî Şirvanî,
- Nizamî Genceli,
- Kadı Bürhaneddin,
- Hidayet,
- Kişverî,
- Hagirî,
- Hetayî,
- Fuzulî,
- Emanî,

- Mesihî,
- Vidadi,
- Vagif,
- Seyit Ezim,
- Sabır,
- Abbas Sehhet,
- Hüseyin Cavit,
- Ehmed Cavad

ve başkalarının epik, lirik şiirlerinde konu edilmiştir.

Milâttan önce Azerbaycan mekânında, Savalan dağları yörelerinde oluşmuş, Azerbaycan Türklerinin de yazını, yapıtı hesap edilen "Avesta" eserinde Nevruz'dan "Ekin Bayramı" diye söz edilir. Kitapta ayrıca, eski Azerbaycanlıların mahsul bolluğu için yüce Tanrı'ya şarkılar söyleyip bayram yaptıkları kaydedilir.

12. yüzyıl şairi Katran Tebrizî, bir rubaîsinde (Farsçadan çeviren Halil Yusifov) Nevruz'un tarihini böyle anlatır:

Dünyaya getirdi here bir kanun,
Güzel Mehrigan'ı büyük Feridun.
Nevruz bayramını getirdi Cemşid,
Vefanı, sehanı, mertliği Fezlun.

Aynı şair, diğer rubaîsinde Nevruz'u dilek, arzu çağı olarak değerlendirir:

Zulmet gecelerde yüzün gündüzüm,
Aşkın hazan vakidi yazım, Nevruz'um.
Gametin gönlüme ışık, teselli,
Dünya hoş bahtımdır, hem gülen arzum.

Yine 12. yüzyılın ünlü şairi Hakani Şirvani'nin ünlü "Töhfetül-İrageyn" mesnevîsinde (Farsçadan çeviren Halil Rıza Ulutürk) ahvalinden şikâyet ederken Nevruz'u böyle hatırlar:

Bu zulmet dünyada gün görmedim men,
Nevruz bayramım da çıktı elimden.

12. yüzyıl sonları ve 13. yüzyıl başlarında yaşamış, Azerbaycan edebi Rönesansının zirvesi Genceli Nizamî'nin "Yedi Güzel" eserinde (Farsçadan çeviren: Memmed Rahîm) "Baharın Tarifi" bölümü vardır:

Nevruz havasında olan itidal,
Âleme bahş etti nuranî bir hal.
Nevruzun naşımı yeni ahdiyle
Kattı öz canını çiçeğe, güle.

Nizamî tasvirinde Nevruz, Müşteri'yle Zührel'in kavuştuğu zamana rastlar. Nevruz günlerinde otlar çöllerde dirilik suyu bulur, yolların üstünde selsebil coşar, dağlardan eriyen karlar çaylara gurur verir, nergis gözlerini süzer, sabah yeli menekşeye sığılı çeker.

Genceli Nizamî'nin "İskender-name" manzum romanında Nevruz, olay örgüsünün önemli kısmını oluşturmakta, Azerbaycan'da Nevruz'un büyük halk bayramı olarak kutlandığı bildirilmektedir:

Yayında dağlara lâleler serper,
Kışını baharın nesimi oper,
O yeşil meşesi cennete benzer,
Şen eteklerine bağlanmış Kevser.

Yazın dağları lâleler süsleyen, kışın da baharın ılık rüzgârı öpen, yıl boyunca

reyhanı yeşil olan, her tür nimete, kuş sütüne de sahip olan bu cennet mekân şairin ana yurdu Azerbaycan'dır, onun lâlezar bölgesi Berde'dir.

Azerî divan şairleri, Nevruz bayramını çeşitli yönleriyle dile getirmiş, Nevruz'u bir mutluluk günü olarak anlatmış, terennüm etmişlerdir.

Dili dolayısıyla Azerbaycan edebiyatına mensup bir sair olarak kabul edilen 14. yüzyıl şairi Kadı Burhaneddin'in Nevruz'la ilgili bazı beyitleri:

Nevruz'dur, senünile bir eyş edim gerek
Ki, dünya ehli görevü eyad yad ola.

Veya

Nevruz olalı cihanı görsen,
Bu keven ile mekânı gör sen;

Veya

Meğer Nevruz gelmiştir musavver
Ki, olmuştur cihan yine münevver.

Ünlü düşünür İmadeddin Nesimi'nin Nevruz konulu gazeli dikkati çeker:

Mevsimi-Nevruzu neyistan aşikâr oldu yine,
Şehrimiz şeyhi bu gün hoş bade har oldu yine.
Goncadan gül baş çıkardı, saldı yüzünden nikap,
Bülbülü-Şeyda hatibi-lâlezar oldu yine...
Nergisi gör, cam elinde mey sunar ariflere,
Cümlesin mest eyledi, kendi humar oldu yine...
Sen Nesimi razını, ey dan yeli, yâre yetir:
Sensizin halım perişan, bi-karar oldu yine.

Şairin diğer şiirlerinde de Nevruz motifine rastlarız:

Hasret yaşı her lâhza kılar benzimizi saz,
Bu perdede kim, nesne bize olmadı gamsaz.
“Uşşak” meyinden kılalı işreti-“Nevruz”,
Ta “Rast” gele çengi-“Hüseyin-i”de serefraz.

Yahut:

Ne sunî-pakı-yazdansın, a dilber?
Musavversin, müambersin, münevver.
Saçındır zulmeti-yalda, şebi-gedr,
Yüzün Nevruzu eydi mahi-Enver.

Yahut:

Boyu servi-çınarımdır, saçı miski-tatarımdır,
Acep şirin niğarımdır, gülüstani-baharımdır.
Şarabımdırü şehdimdir, bu gün Nevruzi-eydimdir,
Benim bahtı-seyidimdir, behiştî-gülü zarımdır.

Yahut:

Ruzim, şebimü ayü ilim, heftevü günüm,
Nevruzumu eydim, dileyim, gedrü beratım.

Şair için Nun harfiyle başlayan en güzel kelime nevruz'dur:

Nun – Nevruz olucak yar ile hoştur gülü mül,
Çalına çengü rübab, okuna uşşak-Nigar.

15. yüzyılda yaşamış Efseneddin Hidayet'in Azerî Türkçesinde "Mübarek olsun, ey sultanî-âlem fesli-Nevruz'un" dizesiyle başlayan gazelinde Nevruz kelimesini (Nevruz biçiminde) incelikle uyaklaştırır:

Mübarek olsun, ey sultanî-âlem fesli-Nevruz'un,

Müsait gecedен geçen muvafık ruzun uzun.
Bir hicrî oduna yakman Hidayet'i, şaha şimdi,
Visalin şehrini yayın firak iklimini Nevi ruzun.

Adı geçen şairin diğer bir gazelinde de Nevruz hakkında güzel övgüler bulunur:

Geldi Nevruz, yine gülşenü sahra demidir,
Yâri-gülçöhre ilen eyşü temaşa demidir...
Böyle mevsimde men ol yardım diriyim,
Ey ecel, gel beri kim, şimdi teğaza demidir.
Kıl tevekkül hakka, varını yolunda terk et,
Ey Hidayet ki, tevellavü tebra demidir.

15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyılın başlarında ömür sürmüş Nimetullah Kışverî'nin de Nevruz konulu gazelleri yüzedir. Onun bir gazelinden parça:

Saadet hemrehim boldu, müsait bahtı-firuzim,
Bu gün gördüm hemaluni, mübarek oldu Nevruz'im.

Kışverî'nin başka bir gazelinden:

Ruzin hamişe Hürrem, ferdende ruzigarın,
Bolsun mübarek, ey gül, Nevruzu növbaharın.
Ey bülbülü-ciğer hun fesli-bahar geldi,
Kıl nala kim, göründü bağ içre gülü zarın.

Azerbaycan edebiyatının ana dilli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen 16. yüzyıl şairi Şah İsmail Hetayî'nin "Deh-name" eserinde kapsamlı kısımlardan biri "Bahariye" adlanmaktadır. Hetayî'nin "Bahariye"sinden örnek:

Kış gitti, yine bahar geldi,
Gül bitti ve lâlezar geldi,
Kuşlar hamisi figana düştü,
Aşk odu yine bu cana düştü...
Nevruz gülünün açık dehanı,
Mürğ anda hazar okur zebanı.

Hetayî'nin Nevruz'la ilgili birkaç beyti de şöyledir:

Geldi Nevruz ü bahar ü ahdi devri dost-kâm,
Yâr eli tek yeryüzü nakıs ü nigar oldu yine;

Veya

Nevruz gülünün açık dehanı,
Murg anda hezâr okur zebanı.

Sair, İmam Rıza'nın türbesini ziyaret etmesini: "Acemde Meşhed'e irdim rızam ile edip Nevruz" – biçiminde ifade etmektedir.

Hetayî'nin Nesimi'ye nazire olarak yazdığı Nevruz konulu gazelinden:

Mevsimi kış gitti, devri-nevbahar oldu yine,
Meclisi-keşti acayip rüzgâr oldu yine,
Mevsimi-gül geldi ve gülüşen bezendi bezim için,
Guhü sahra cümle ekser lâlezar oldu yine.

Azerbaycan sahası sairi olduğu kadar Osmanlı sahası sairi de olan 16. yüzyıl şairi Muhammed Fuzulî, bir beytinde Nevruz'un yılda bir defa geldiğini ve Nevruz gülleri açtığını söylemektedir:

Her gün açar gönlümü zevk-i visalin yenliden,
Gerçi güller açmağa her yılda bir Nevruz olur.

Fuzulî şiiirlerinden daha bir örnek:

Her yerde ta Nevruz ola,
Gül bustan afuruz ola,
Nevruz tek firuz ola
Eyyamı-şahı evliya.

Fuzuli'nin çağdaşı olan Hegirî Tebrizî'den de Nevruz konulu dize örnekleri:

Ruzi vasilin eydi ile Nevruz durur,
Üş ferağın zicrü zindanım benim.

16. yüzyıl, 17. yüzyıl başları Azerî divan şairi Muhammed Emanî'den:

Bahar oldu, taze güller aşıldı,
Servi nazım, sallanıban seyir ele,
Şukufe övrağı her yan saçıldı,
Servi nazım, sallanıban seyir ele.

17. yüzyıl Azerî edebiyatında önemli yere sahip Mesihî'nin "Verga ile Gülşah"
manzumesinde Nevruz, dertlere dermandır:

Ol mahi-şebü bu neyyeri-ruz,
Ol kadri-dünü, bu eydi-Nevruz;

Ve kahramanlar için buluşma zamanıdır:

Eyleye şebi-ümidimi ruz,
Bilsuphi-ümidi ruzi-Nevruz.

18. yüzyıl Azerî şiirinin temsilcisi Molla Veli Vidadi, Nevruz'u müstezat
biçiminde konu etmiştir:

Nevruz-bahar oldu, cihan taze-ter oldu,
Raf oldu elemeler.
Dağıldı bu şadlık haberi derbeder oldu
Yandı oda gemler...
Bir mevsimi-güldür bu ki, haktan nazar oldu
Hoş geldi bu demler.
Ey hasta Vidadi, bu gün etmez mi sene rehmi
Sultanî-zamane?

Divan Nevruziye'leri geleneğine uygun olarak Vidadi'nin de Nevruz'u Sultanî-
Zamane (zamane sultanı) adlandırması dikkati çeker.

18. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının büyük klâsiği Molla Penah Vagif'in
koşmasından:

Bayram oldu, hiç bilmirem neyleyim,
Bizim evde dolu çuval da yoktur,
Düğüyle yağ hanı, çoktan tükenmiş,
Et hiç ele düşmez, motal da yoktur.

Vagif'in diğer bir şiirinde de Nevruz böyle anılmaktadır:

Pusetini-berri ki, büzğale vakti filmesel,
Eydi Nevruz ayan etmektedir, burcu-Hamel,
Dahi sen lâzım değilsen, ey baharî-hoş emel,
İstemem şimdin geri hahi gelme, hahi gel...

19. yüzyıl şairi Seyit Ezim Şirvanî'den:

Fesli-Nevruz ola, mey ola, bir de yar ola,
Âdem heves eder mi dahi Hüt bağına.

20. yüzyıl başları ünlü şairi Mirza Elekber Sabır, Nevruz bayramına mizahî
libas giydirmiştir:

Ey pulluların sefası Nevruz!

Tacirlerin aşinası Nevruz!
Bir millete eydi iken, neden bes
Oldun fakara ezası, Nevruz?!

Ulusal şölen olan Nevruz'un daha çok pullular (zenginler) için sefa olduğunu
ünlü mizah şairi bu tür eleştirmiştir.

Onun "Bayram Töhfesi" şiiri de şu akardadır:
Ey döken mollaların kamına şerbet Nevruz!
Eğni yalarla kuran meclisi-işret Nevruz!
Sende her kes sevinir, bes niye ancak fakara
Çeker evlâdını gördükte hecelet, Nevruz?

M. E. Sabır çocuklar için şiirlerinden birinde Nevruz günlerini aziz günler
adlandırmıştır:

Gel-gel, a yaz günleri,
Yılın aziz günleri,
Çaylar taşıp sel olsun,
Tahıllar tel-tel olsun.

Türkçenin Azerî lehçesinde ilkbahara hem de yaz, yaza ise yay denir.

Azerî saz şiirinde olduğu gibi, klâsik şiirinde de Nevruz, daha çok Yaz
Bayramı adıyla anılır.

20. yüzyıl başlarında Turancılığı, Türkçülüğü öne çıkarmış Azerbaycan edebi
romantizminin (hayalcılığının) öncü temsilcilerinin şiirlerinde Nevruz motiflerinin de
abartılı görülmesi bu bağlamdadır. Bu açıdan Abbas Sehhet'in, Ehmed Cavad'ın
çoşkulu şiirleri dikkat çekicidir.

Abbas Sehhet'in şiirlerinden:
Ovgatın ola sendi firuz!
Her demde misali-eydi-Nevruz
Sed şükür ki, kış tükendi, bitti,
Nevruz gelip, bahar yetti...
Nevruz büyük reşadet etti,
Kış ordusunu vurup dağıttı...
Yaz şahı verip o dem serencam,
Nevruz'u cemaat etti bayram.

Veya

Geldi Martın dokuzu,
Bayram ettik Nevruz'u...
Dağlar, çöller dişerdi,
Nevruz gülü göyerdi.

Azerbaycan'da romantik şiirin öncülü Hüseyin Cavid'in "Nevruz Bayramı"
adında şiiri var. Şiirde geleneksel tören coşucu akarda böyle terennüm edilir:

İşte Nevruz! Yetiştî faslı-bahar,
Geldi işret zamanı, kardeşler!
Ne güzel bayram... Ah, ne hoş fırsat!
Sayılır ehli-zevke bir nimet!
Sevinin! Zurna, toy çalın, sevinin,
Ne güzel bayram! Of, gülün, sevinin!

Azerbaycan istiklâl şairi, Azerbaycan ulusal marşının, Turan marşı olarak
değerlendirilen "Çırpınırdın, Karadeniz" şiirinin yazarı Ehmed Cavad, "Nevruz
Şiirleri" adlı dizi oluşturmuştur. Bu dizinin başlıkları böyle geçer: "Çille Şarkısı",

"Yaza Hitap", "Büyük Çille", "Küçük Çille", "Hıdır Nebi", "Yel Baba", "Karının Borcu", "Boz Ay", "Dört Atlı Yenice Gün", "Dört Çarşamba". Görüldüğü gibi, şair, Nevruz'la ilgili halk gelenek göreneklerini şiirsel dille ayrı ayrılıkta yansıtmıştır. E. Cavad'ın Nevruz şiirleri dizisinden dizeler:

Han çobanın arzusu,
Gelir kumral kuzusu!
Yağış ruzu getirir,
Nevruz gelip yetirir! <...>
Nevruz çıkıp tahtına,
Güller düşüp bahtına. <...>
Devre vurup Nevruz'un
Dolanırlar başına! <...>
Odlar benim hâkimimdir,
Men odların hâkimiyim!
Babam oddur, anam oddur,
Odur ki, men od kimiyim!

Ehmed Cavad'ın 1919'da Gence'de kaleme aldığı "Nevruz Bayramı" şiiri de var ve ilginçtir ki, Farsçadaki Nevruz kelimesinin Türkçe karşılığı olarak "Yence Gün", yani yenice gün (en yeni gün) deyimini kullanır ve bu deyimini şiirin redifi yerine çıkarır:

Binip dört atını, çapar dörtnala,
Düzlerden, çöllerden gelir Yence gün!
Yelken atlı, od yürekli, su yüzlü,
Yolların bağrını delir, Yence gün!
İsteği, âmâlî ok ucundadır!
Gücü Yel gücünde, sel gücündedir!
Yerin haber alsan Kız burcundadır,
Özünü Güne ten bilir Yence gün!

4. AZERBAYCAN ÇAĞDAŞ ŞİİRİNDE NEVRUZ

- Samed Vurğun,
- Memmedhüseyn Şehriyar,
- Bahtiyar Vahapzade,
- Osman Sarıvelli,
- Balaş Azeroğlu,
- Cabir Nevruz,
- Nevruz Genceli,
- Cafer Handan,
- İlyas Taptık,
- Zelimhan Yakup

Ve diğer şairlerin şiirlerinde duygusallıkla, daha özgünlükle geçer.

20. yüzyıl ünlü şairi Samed Vurğun'un şiirlerinde Nevruz'la ilgili halk yaşam görenekleri öne çıkar:

Bahar ne hoş gelir, ruha tat verir,
Şiire, sanata kol-kanat verir;
Veya
Göklere baş çeker Göyezen dağı,
Akşam açık olur ayın kabağı,

Bizim gelinlerin bayram kabağı
Feseli yaymağı yâdına düştü.

Göyzen, şairin memleketi Gazah bölgesinde güllü-çiçekli bir dağdır, feseli "bazlama" demektir, Nevruz sofrasında baklava, şorgoğal, şeker-buranın yanı sıra, feseli de bulunması zorunludur.

Ayrıca, Semed Vurğun, Nevruz'daki Kapı pusma âdetini böyle söylemektedir:

Gayda beledir ki, birinci kere
Hayır söz işitse şad olacaktır,
Yaman söz işitse yine gamlara
Gark olup içinde kavrulacaktır.

Türk dünyasının son devirde yetiştirdiği en büyük sairlerden biri, Güney Azerbaycan sahasına mensup olan Memmedhüseyin Şehriyar, meşhur "Haydar Baba'ya Selâm" manzumesinde Nevruz hatıralarını da anlatmaktadır:

Bayram yeli çardakları yıkanda,
Nevruz gülü, Kar çiçeği çıkanda,
Ağ bulutlar gömleklerin sıkanda,
Bizleri de yâd eleyen sağ olsun,
Dertlerimiz koy dikelsin dağ olsun.

Yumurtanı gökçek güllü boyardık,
Çakıştırıp sınanların soyardık,
Oynamaktan birce meğer doyardık,
Ali mene yaşıl aşık verirdi,
Irza mene Nevruz gülü dererdi.

Nevruz Ali harmanda vel sürerdi,
Gâh da yenip küleşlerin kürerdi,
Dağdan da bir çoban iti ürerdi,
Onda gördüm ulak ayak sakladı,
Dağa bakıp kulakların şakladı.

Şehriyar, Nevruz gülü, Kar çiçeği çıktığını, adaklı kızların bey çorabı ördüğünü, bacadan şal sallama göreneğinin olduğunu, bey şalına bayramlık hediyelerin bağlandığını, yumurtaların boyandığını, yumurta tokuşturma yarışlarının yapıldığını, diğer geleneksel adetlerin düzenlendiğini belirtmektedir. Son bentte geçen Nevruz Ali, bir şahıs adıdır. Nevruz, Kuzeyli-Güneyli Azerbaycan'da Nevruz günlerinde doğan çocuklara isim olarak verilmektedir.

Günümüz şairi Balaş Azeroğlu'dan:

Nevruz bayramıdır, ilkbahar gelir,
Kışın el-ayağı yığışır demek,
Fakat ele bil ki, ona ar gelir,
Yaza teslim olup geri çekilmek.
Güneye düşen kar talanıptır,
Nevruz çiçeği de görünür tek-tek.
Ële bil dağ dösü alovlanıptır,
Bir şama benzeyir çıkan her çiçek.

Günümüz şairi Cafer Handan'dan:

Hoş geldi bahar, gönül Hürrem-i handan,
Gül fazlına hesr eyledi öz şiirini Handan.
Nevruz bizim öz bayramımızdır, gülün, eller,
Etirinden alın her çiçeğin, gülün, eller.

Yine günümüz şairi İlyas Taptık, Nevruz isimli şiirinde der:

Aziz Nevruz gününde
Görek Tebrizlileri,
Oyadak çengilerle
Sabri denizlileri.

Nevruz görüş günüdür,
Görüşüp sarmaşak biz,
Çatak Araz tongalı,
Alışsın hasretimiz.

Güneye, Kuzeye bölünmüş Azerbaycan için özlem simgesine dönüşmüş Araz nehri kıyısında Nevruz tongalı, kavuşma tongalı yakılması arzulanmıştır.

Azerî çağdaş edebiyatında nesir eserlerinde de, özellikle de ilgili romanlarda Nevruz gelenekleri özgünlükle yansıtılmıştır. Bu açıdan Hüseyingulu Sarabski'nin "Köhne Bakı", İsmail Şihli'nin "Deli Kür" romanları ve diğer eserler daha çok edebi olgular verir.

SONUÇ

Türk devletlerinin ve akraba topluluklarının büyük bölümünde kültür ve gönül bağı oluşturan Nevruz / Taze Gün / Ergenekon / Bahar Bayramı gibi böylesi geleneklerin devam ettirilmesi, aynı kaderi paylaşan, ortak hisler duyan, aynı ülkü taşıyan insanlarımızı uzlaştırmak, kopmamalarını sağlamak için de çok önemlidir, gereklidir. ◇

(2)

**TURAN'a Yeni Merkez
Celadet MORALIGİL²**

Bu yazı özellikle Türkiye Türkçüleri bakımından oldukça şaşırtıcı olacaktır. Ama Turan Ülküsü bakımından Türkiye’de bazı kaygılarım var, bir de 1990’dan bu yana coğrafi ve politik koşullar değişti, yeni duruma uyum sağlamak gerek. Bu iki temayı, coğrafi ve politik koşulların değişmesi ve bir endişemi aşağıda dile getiriyorum.

Şimdilik okurlarımı biraz merakta bırakarak önce kısaca bir başka konuya değineceğim. Aslında konu kısa değil uzun; yazı değil ama kitap konusu, Üstat Reha Oğuz TÜRKKAN’ın aramızdan ayrılmış olmasından söz ediyorum.

Ben Osmanlı Türkü olarak doğmuş iki Türk’ün 1927 yılında doğan çocuğuyum. Annem Nezihe Hanım bana ninniye Türkçe söylüyordu. Ben Türk olarak ve de Cumhuriyet Türkiye’sinin bir bireyi olarak TÜRKLÜK ile böyle onurlandırıldım. Cumhuriyet Türkiye’si bana TÜRK olmanın, Onur, Gurur ve Güvenini verdi. O sıralar sadece on üç milyonluk savaş yorgunu yoksul bir ülkenin çocuğu idim. Bana, Türksün, doğru ve çalışkan ol, telkini yapıldı. Gururla “... Türküm!, Doğruyum!, Çalışkanım!.. “dedim ve öyle oldum ve de öyleyim. Seksen üç yıllık kalbim Türklük için atıyor ve seksen üç yıllık beynim Türklük için çalışıyor ve, evet ve “Ne Mutlu TÜRKÜM!” diyorum göğsümü gere gere... Bana TÜRKLÜK ONURU’nu veren – Türk olmayanlar dahil - tüm kişilere, Bilge Kağan’dan Atatürk’e ve sonrasına sonsuz teşekkürler, ayrılanları, ışık içinde yatsın!

İşte, geçtiğimiz günlerde bir pırlanta TÜRK daha aramızdan ayrıldı: REHA OĞUZ TÜRKKAN. Ancak bir kez telefon ile konuşmak imkânını bulduğum Türkkan benim “İdeolojik Türkçülük” formasyonumda derin etkisi olmuş olan bir Büyük Türk’tür. Akım olarak Türkçülük ile Bakırköy Orta Okulu’nda sınıf arkadaşım Ayhan Açıkalın aracılığı ile tanıştım, demek ki 13-15 yaş arası bir sürede. Okulumuzun müdürü Veli Orhan Tüte tam bir Atatürk Milliyetçisi idi.

Tarihini anımsamıyorum. Ayhan Açıkalın, okuduğu dergileri bana da önerdi. Daha çocukken de dergiler okurdum. Afacan, Çocuk Sesi, Yavru Türk gibi dergileri anımsıyorum. Benim çocukluğumda evimizdeki en modern alet telefon idi ve mahallemizde tek idi. Radyo da yoktu. Radyo evimize II. Cihan Savaşı esnasında geldi. Babam savaş ile ilgili ajans haberlerini dinler ve Cumhuriyet, Akşam, Son Havadis, Tanin, Tasviriefkâr gazetelerini okurdu. Daha sonra annemin arzusu ile Hürriyet de gazete kervanına katıldı. Hüseyin Cahit, Abidin Daver ve Necmettin Sadak babamın en çok okuduğu yazarlar diye anımsıyorum. Bazı makaleleri bana okutur, dinlerdi. Savaş yıllarında ise Nurettin Artam – adı galiba ‘Siyasî İcmal’ veya ‘Radyo Gazetesim!’ olan yorumları ile evimizin değişmez konuğu idi. Cumhuriyet sola kaydıktan sonra da ben Cumhuriyet okuru olarak kaldım ve hâlâ öyleyim. Bugün Cumhuriyet gazetesi, yok edilmek istenen Türkiye Cumhuriyeti’nin en yılmaz savunucusudur.

Evet, yukarıda Ayhan Açıkalın’ın bana önerdiği dergilerden söz etmişim. Bunlar Reha Oğuz Türkkan’ın yayınladığı dergilerdi. O tarihlerde iki Türkçü ünlü idi. Biri Hüseyin Nihal Atsız, diğeri Reha Oğuz Türkkan. Maalesef araları iyi değildi,

² İstanbul/TÜRKİYE.

atışlılardı. Ben hem yayınladığım hatıralarımda hem de Türkçülük kitabımda – deyim yerinde ise – Türkkan Ekolü’nden olduğumu vurguladım daima. Batıcı (yani Batı türü düşünceli, Batı’nın akılcı ve pozitif yaklaşımında) Türkçü’yüm. Bu bakımdan Türkkan bana daha yakın geldi. Tabii ki Atsız’ı da okuyordum(k). Biz Türkçü öğrenciler arasında bir “Atsızcı”, “Türkkanlı” kutuplaşması yoktu... Batıcı olmama rağmen Türkkan Amerika’ya gidip uzun süre gelmeyince doğrusu bozulmuştum, gerçi o yine boş durmamıştı... Bence, ünlü Atsız’dan sonra Türkkan da gidince ‘Erken Cumhuriyet Türkçülük Yorumu’ sona ermiş durumdadır, Atsız’ın değerli Altan Deliorman ve Türkkan’ın da değerli ve benim gibi değersiz öğrencilerini saymazsak... ‘Erken Cumhuriyet Türkçülük Yorumu’ nun özelliği tam seküler olması ve o zamanlar ‘Türk İslâm Sentezi’nin henüz bulunmamasıdır.

Üstat Reha Oğuz Türkkan vefat etmiş olmasaydı konuya, “Turan’a Yeni Merkez” adlı bir yazı ile başlayacaktım. Başlık abartılı ise de işlediğim fikir yabana atılmamalıdır, diye düşünüyorum. Başlığı biraz açayım ve şimdiye kadar Türkiye merkezli ve ağırlıklı olan Turancılık Etkinliği’nin mekân olarak da Türkiye’den zamanla kardeş Türk Cumhuriyetleri’ne kaydırılması gerektiğini kastettiğimi söyleyeyim.

Bilindiği gibi Turan Ülküsü’nün doğuşu ve ilk kurumlaşması Türkiye dışında, bir başka Türk kökenli ve Hristiyan dinli ülkede, Macaristan’da olmuştur. Bu bakımdan Turancılık Ülküsü’nün kimliğinde “doğum yeri” olarak “Macaristan” yazılıdır, bunu unutmamalı ve usumuzun önemli bir yerine kazıyalım, minyatür bir Ötüken yazıtı gibi. Sonra Macarların Turan Derneğini kurduğunu da anımsayalım. Macar kardeşlerimizin 1870 yılında dünyada ilk Türkoloji disiplinini tesis ettiğini ve de, evet ve de – vatanında maalesef – Türk’e “Etrak-ı bî idrak” yani “İdraksız/algılayamaz/akılsız Türkler” denilirken, Batılı tarihçilerin ve bu meyanda Hristiyan-Türk Macar tarihçilerin, “... hayır, siz aşağılanacak değil aksine yüce bir kavmin çocuklarıdır...” deyip bunu kanıtladıklarını da unutmamalı, not edelim. Bir hususu daha asla unutmamalı: Bizler kendimize – zaten kim olduğumuzu bilmediğimizden veya unutturulduğundan - Türk demezken, Batılı bize TÜRK diyordu. Bu bilgileri kendi mantığım ve düşünce sistemim içinde tutarlı olduğum için yazdım, ileride gereğinde açarım...

Yukarıdaki paragrafı, Turan(cılık)’ın doğum yeri nasılsa Türkiye değil, Türkiye’den başka yere gitse ne fark eder anlamında yazmadım. Böyle bir değerlendirme mantıklı olmazdı. Peki neden – durup dururken – böyle oldukça eksantrik bir fikrin öncülüğünü yapıyorum? Bu hususu iki bakımdan ileri sürüyorum:

Birinci husus, özellikle 1990’dan sonra Türk Dünyası’nda beklenmedik, hattâ hayal dahi edilmedik bir durumun oluşması, Sovyetler Birliği’nin, daha doğrusu Rus İmparatorluğu’nun yıkılması ve beş Türk Cumhuriyeti’nin kurulmasıdır. Yeni beş genç Cumhuriyetin sadece birinde, Türkmenistan’da “Türk” adı geçiyorsa da hepsinin soydaşımız olduğu tüm dünyanın kabul ettiği bir gerçek. Nitekin adları da çoğu zaman Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (Türki, Türkic) olarak geçiyor. Büyük bir aile olduğumuz, bazı kardeşlerimizin yarı özerk, Doğu Türkistan gibi bazılarımızın da henüz özgür olamadığı bir gerçek.

1990 yılına kadar yegâne özgür ve güçlü devlet Türkiye Cumhuriyeti idi. Bugün artık en güçlü olmak niteliğini korumak ile beraber Türkiye “yegâne” olmak özelliğini kaybetmiş durumdadır. Bu da Turan Ülküsü taşıyanlar için mutlu bir gelişmedir. Zaten “Turan Ülküsü” Türkiye’nin yegânelik niteliğini yitirmesi durumunun gerçekleşmesi çabası değil miydi? Şimdi artık el birliği ile hedefimiz

kardeşler arası dayanışmayı derinleştirmek, çağcıl ve yapılabirlikli birliktelik projeleri tasarlamak ve uygulamak ve de henüz özgürlüğüne kavuşmamış, Doğu Türkistan gibi kardeşlerimizin de özgürlüğü hususlarında çaba harcamaktır. Çağcıl ve yapılabirlikli projelerden kastım, şimdilik Türkiye-Azerbaycan-Kazakistan-Özbekistan-Türkmenistan-Kırgızistan arasında Avrupa Birliği benzeri bir birlik kurulmasıdır. Şu evrede ve hattâ sonra da bir Pantürkizm ham hayaldir. Türkiye'nin ileri bölgeleri halkı dahil Türk dünyasının düşünsel-ekinsel düzeyi – liderler dahili - böyle bir oluşumu taşıyamaz.

Okuduklarımdan yola çıkarak, biraz Azerbaycan hariç diğer Türk Cumhuriyetleri'nde değil Turan, Türklük bilinci bile oluşmamış durumdadır kanısındayım. Türklük yoksa Turancılık da yok demektir. Bundan önceki yazılarımda hep vurguladım, önce (yeniden) Türkleşmeliyiz. Şimdiye kadar Türklük ve Türkçülük taşıyıcısı Türkiye Türkleri dahil... Evet şimdiye dek Türkiye ağırlıklı olan Türkçülük ve Turancılık bundan böyle tüm Türk Cumhuriyetleri'ne dağılmalı, oralarda kökleşmelidir.

Yukardaki paragrafta "... şimdiye dek Türkiye ağırlıklı olan Türkçülük ve Turancılık..." deyimini kullanırken "ağırlık"ın tamamının Türkiye'de olmadığını söylemiş oldum. Böyle söyleseydim yanlış – hattâ yalan – söylemiş olurdu. Çünkü Türklük ve Turan Ülküsü, atamız Osmanlılar'ın hudutları dışında da yeşermiş ve bu ülkeye katkılarda bulunmuştur. Bu konunun ayrıntıları bu yazımın çerçevesi dışındadır. Kazan/Kırım Türkleri ve Azerî Türkleri'ni dile getirmekle yetiniyorum.

Burada kişisel bir kanımı özellikle dile getirmek istiyorum. Ben, Batıcı bir Türkçü'yüm ve bu bakımdan da klâsik Türkçülük yorum ve uygulamasından ayrılmaktayım. Batıcı, derken Batı'nın ta rönesanstan bu yana düşünsel düzeydeki edinim ve kazanımlarını kastediyorum, özellikle ve vurgulu olarak "aydınlanmayı". Kuzeydeki büyük komşumuz daha Büyük Petro zamanında Batı düşüncesine adapte olmaya başladı ve bunu başardı da. Osmanlılar ve Meiji döneminde Japonlar da hemen hemen aynı zamanda Batılılaşma başladılar ama onlar başardı Osmanlılar ise aksadı. Esas Türk Aydınlanması Atatürk tarafından uygulandı ancak tamamlanamadı, hattâ şimdi geriye gidiş var, ki o da bu yazımın bir ikinci hususu.

Dengesiz davranışlarından olmalı bizde "deli" sıfatı yakıştırılan Çar Petro'ya Batılılar "büyük" demektedirler. Evvelki günkü dev Çarlık Rusya'sının, dünkü dev Sovyetler Birliği'nin ve bugünkü dev Rusya'nın kurucusu Büyük Petro'dur. Rusya çoktandır tam bir Batı ülkesidir ve bunu hem edebiyat, güzel sanatlar, müzik vb. hem de teknik ve teknoloji alanlarında kanıtlamıştır. Rusya'nın düşünsel, politik ve ekonomik alanlarında yaşamak zorunda kalmış olan çeşitli kavimler bu arada Türk kökenliler de Rusya'nın batılılaşmasından nasiplerini almışlardır. Osmanlı ve sonra da Cumhuriyet düşüncesine genel olarak, Türklük ve Türkçülük ülküsüne özel olarak katkıda bulunmuş olan Kazanlı/Kırım, Azerbaycanlı vb. aydınlarda bu özellik göze çarpmaktadır. Bu aydınlar, objektiflik, bilimsellik, tolerans vb. hususlarda Osmanlı ve Cumhuriyet aydınlardan farklıdır. Osmanlı ve Cumhuriyet aydınları – Rumeli kökenliler bir ölçüde müstesna – duygusallıklarını pek kontrol edemezler. Beni bağlayan bir kanım da İslâm Dini'nin Türk Düşünce Yapısı'na olumsuz etkisidir. Benim düşünce sistemim tüm olarak sekülerlik üzerine kuruludur ve bunun doğruluğu kesin kanımdır. Demek istediğim, Rus kültürü üzerinden Batı düşünce parametreleri ile tanışmış ve bunu içselleştirmiş olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri aydınları, Kazan, Kırım aydınları Anadolu aydınları diyebileceğim gruptan bu açıdan daha avantajlıdır, yani Batı düşüncesine daha yatkın ve uyumludurlar.

İki önceki paragrafı hoş olmayan bir saptama ile bitirmiş ve "... Esas Türk Aydınlanması Atatürk tarafından uygulandı ancak tamamlanamadı, hattâ şimdi geriye gidiş var, ki o da bu yazımın bir ikinci hususu" demiştim. Ben 83 yaşında – daima övündüğüm – bir Erken Cumhuriyet Çocuğu'yum. Atatürk İnkılâpları'nı kitaplardan okuyarak öğrenmedim, onları yaşadım! İdealist bir öğretmenler kitlesinin öğrencisiyim. Annem nasıl ninnimi Türkçe söyledi ise müezzin de ezanı Türkçe okudu, "... Tanrı uludur!.." dedi, mesajı annemin diliyle verdi. Kitaplar Türkleşti, Türkçeleşti. İşte size benden önceki kuşağın (neslin) okuduğu kimya kitabından bir kimya kanunu: "... muhtelif gazların mesamatlı cidarlardan geçmeleri bu gazlerin kesafetlerinin cezri murabbai ile makûsen mütenasıptir..." Herkesten fazla Türk'üm ve Türkçü'yüm gibi abartılı ve saçma bir iddiam yok, ama benden dört yaş büyük Cumhuriyet ile beraber büyüdüm, Atatürk saygısı ve İlke ve İnkılâpları, sekülerlik-lâiklik benim ayrılmaz parçamdır, dersem tam gerçeği yansıtmış olurum. Sık sık tekrarladığım ve bazı Türçüler ile ters düştüğüm bir iddiam var: Bir Türkçü ve Turancı seküler olmak zorundadır. Yani, "... ben Türkçü ve Turancı'yım..." ile ümmetçilik yani "... bütün Müslümanlar kardeşimdir..." kabulleri bir arada olamaz. Olur, demek tutarsızlıktır... Ben, Türkiye'nin bilinçli olarak sekülerlik/lâiklik'ten uzaklaştırıldığı ve İslâm devleti biçimine yönlendirildiği endişesini taşıyorum ve bu endişemde de yalnız değilim.

Bu endişem nedeniyle Türkçülük ve Turancılık Ülküsü Çalışmaları'nın tek merkezden (Türkiye'den) çok merkeze (Türk Cumhuriyetleri ve Kazan gibi özerk bölgelere) kaydırılması gereğini savunuyorum. Bu husus, yani çok merkezli Türkçülük ve Turancılık hem yataylamasına hem de – fikir rekabet nedeniyle – derinlemesine olumlu etki yapacaktır. Bir önerim de bu merkezlerden ağırlıklı olanının Azerbaycan'da olmasıdır. Bu küçük ülkenin, kardeş Oğuz Türleri'nin şimdiye kadar Türklük ve Turancılık Ülküsü'ne çok ve olumlu katkıları oldu. Bu hususta deneyimli ve köklüdürler. Ayrıca coğrafi konumları gereği de köprü durumundadırlar diğer Türk Cumhuriyetleri'ne geçişte. Ayrıca Azeriler'in hem Türkiye Türkleri'ni hem de Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ni iyi tanıdıkları bir gerçek. Umarım, Azerbaycan geleceğin İsviçre'si olur. Kazakistan'ın söz gelimi diğer merkez olmasını belki, Özbekler veya Türkmenistanlılar kıskanabilirler, veya bu son ikinciden birinin olması durumu. İsviçre nasıl Avrupa'da kıskanılmıyorsa, Azerbaycan da Türk Dünyası'nda kıskanılmaz...

Konumuz ile ilgili değil ama bu meyanda ben Türkiye'nin Avrupa Birliği ile 'Tam Üyelik' yerine 'İmtiyazlı Üyelik' statüsünde olmasını doğru ve gerçekçi buluyorum. Tam Üyelik statüsü Türkçülük için olumsuz, Turancılık için ise ölümcül sonuçlar doğurur. Politikacılar bir orta oyunu oynuyorlar. Avrupa oyalamaya uğraşiyor, AKP Türkiyesi de oyalanmaktan memnun!

Yazımın sekizinci paragrafında "Macar kardeşlerimiz" sözcüğü geçti. Bu yazımı, Ziya Gökalp'i de etkilemiş olan büyük mütefekkir Türk Azerî Hüseyinzade Ali Bey'in (1864-1941) bir şiirinden küçük bir alıntı ile noktalamak istiyorum:

Sizlersiniz ey kavmi Macar bizlere ihvan
Ecdadımızın müşterek menşei Turan
Bir dindeyiz biz hepimiz hakperistan
Mümkün mü bizi ayırsın bizi İncil ile Kur'an.

(3)
**ALİ TEXNİKİ MƏKTƏBLƏRDƏ FİZİKANIN ÖYRƏNİLMƏSİ
İMKANLARI
V. QOCAYEV³**

ABSTRACT⁴

The program material has been teaching on physics subject according to the requirements of 5 (five) year's engineering training in the high technical education institutions of the Azerbaijan Republic till 1993 year. Cadre training had been begun according to the multi - stage system on -+ (four) year's bachelor training in the high education state institutions corresponding to the order M? 339 dated on May 7, 1993 of the Ministry of Education of the Azerbaijan Republic.

Students have to be taught the practical considerable themes according to the requests of the times in the bachelor stage of the education need to be directed that, according with the learning the success of the science and technique, they can achieve the application of the results of the work with the investigating the getting results on the free scientific work in the master future.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sisteminin də yenidən qurulması, onun modernləşməsi əsas bir vəzifə kimi qarşıya qoyuldu. Həyatın bütün sahələrində, o cümlədən təhsil sahəsində islahatlar aparılması tələbi qarşıya qoyuldu.

1993-cü ilədək respublikanın ali texniki təhsil müəssisələrində fizika fənnindən proqram materialları beşillik mühəndis hazırlığının tələblərinə uyğun tədris olunurdu.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin «Azərbaycan Respublikasında ali ixtisas təhsilinin çoxpilləli struktura keçirilməsi haqqında» 7 may 1993-cü il 339 sayılı əmri ilə təhsil qanununun 19, 20-ci maddələrinə əsasən Dövlət ali təhsil müəssisələri 4 (dörd) illik bakalavr hazırlığı üzrə çoxpilləli sistem əsasında kadr hazırlığına başlamışdır. Bu keçid təhsil sahəsində islahatların başlanğıcı hesab edilir.

Ali məktəblərdə iki pilləli təhsil sisteminə keçid təhsilin məzmununun yenilənməsi, modernləşməsi texniki universitetlərdə mühəndis kadr hazırlığının səmərəliliyinin keyfiyyət göstəricisinin yüksəldilməsini tələb edir. Bu baxımdan ümumi fizika kursunun tədrisində ilk növbədə məqsəd proqram materialının hər bir ixtisasın peşə xarakteristikasına uyğun tədris edilməsi ilə yanaşı, tədris ediləcək kurs materialının ixtisas profilinə uyğunluğunu təmin etməkdir.

Texniki universitetlərdə təhsilin hər iki mərhələsində (bakalavr - magistr) ümumi fizika kursunun mövcud proqram materialına ayrılmış saata uyğunluğu və tədris ediləcək materialın təkmilləşdirilməsi imkanlarının öyrənilməsi, eləcə də ümumi fizika kursunun tədrisi işinin düzgün təşkili mühəndis kadr hazırlığının keyfiyyət göstəricisini artırır.

Bakalavr hazırlığı ali təhsilin çoxpilləli strukturunun birinci pilləsində müəyyən baza təhsili istiqamətini və ya konkret ixtisaslar üzrə hazırlıq proqramını həyata keçirir. Bu proqram fəaliyyət sahələrini əhatə edən istiqamətlər üzrə

³ Az. MİU-nun dosenti, Bakı/AZƏRBAYCAN.

⁴ Teaching opportunities of physics in the high technical schools

ümumiləşib ümumhumanitar və ixtisasa dair tətbiqi və elmi bilikləri əldə etməyi təmin edir.

Bakalavr akademik dərəcəsi almış məzun aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

Çoxpilləli təhsil sistemində, görüldüyü kimi kadr hazırlığına qoyulmuş tələblər 5 illik (əyani şöbələrdə) mütəxəssis hazırlığına qoyulan tələblərdən köklü surətdə fərqlidir. Ona görə də çoxpilləli təhsil sistemi üzrə kadr hazırlığında fizika fənninin standartları, ona uyğun proqramlar, dərslilər yenidən işlənilməli, müvafiq qaydada çap olunaraq istifadəyə verilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil istiqamətləri (ixtisası) üzrə bakalavr hazırlığının minimum məzmununa və səviyyəsinə qoyulan Dövlət tələbləri Təhsil Nazirinin 29.01.1997-ci il tarixli 04 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir. Bakalavr təhsil proqramını mənimsəmək üçün ayrılan ümumi həftələrin sayı 200 müəyyən edilmişdir.

Nəzəri təhsil dövründə hər bir tələbənin məcburi auditoriya dərsləri həftədə 30 saatdan çox olmayaraq müəyyən edilmişdir.

Təhsil Nazirinin yuxarıda göstərilmiş əmri əsasında ali və orta ixtisas təhsili istiqamətlərinin və ixtisaslarının siyahısı təsdiq olunmuşdur. Bu siyahıda ali texniki təhsil müəssisələrində, universitetlərdə kadr hazırlığı üzrə aparılan ixtisaslar xüsusi yer tutur. Bakalavr hazırlığının bazis tədris planının «Təbiət və ya fundamental fənlər» blokuna daxil edilmiş Fizika fənninin tədrisinə texniki təhsil istiqamətlərinin və ixtisaslarının məzmunundan asılı olaraq (150÷220) saat həcmində tədris saatları ayrılır.

Bakalavr səviyyəsini başa vurmuş şəxslərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsinə qoyulmuş ümumi tələblər formalaşdığından fənn bloklarına daxil olan hər bir fənnin standartları əsasında onun məzmunu elə müəyyənləşdirilməlidir ki, bunlar həmin istiqamət üzrə magistr hazırlığı üçün ixtisaslaşma proqramlarının tələblərini təmin edə bilsin. 1997/98-ci tədris ilindən etibarən Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrində magistr hazırlığına başlanılmışdır. Texniki profili ixtisaslaşmalar üzrə magistr hazırlığının müddəti iki il müəyyən edilmişdir.

Təhsilin bakalavr mərhələsində tələblərə praktik əhəmiyyəti dövrün tələbinə uyğun mövzuları tədris etmək mövcud və həm də lazımi ədəbiyyatlardan sərbəst istifadə etmək bacarığını aşılamaq lazımdır. Həm də təhsilin bakalavr pilləsində təhsil alan tələbləri elə istiqamətləndirmək lazımdır ki, onlar elm və texnikanın nailiyyətlərini ardıcıl mənimsəməklə yanaşı, özləri elmi iş aparmağa alışmalıdırlar ki, gələcək magistr pilləsində tətbiq etmək imkanı qazansınlar.

Ali texniki məktəblərdə fizikanın öyrənilməsi imkanlarına gəldikdə isə ilk öncə aşağıdakılara nail olmaq lazımdır:

- dövrün müasir tələbinə uyğun dərslər deyə bilən, hərtərəfli biliyə, yüksək pedaqoji ustalığa malik kadr potensialı daha doğrusu həm təcrübəli, həm də nəzəri biliyə malik professor – müəllim heyəti olmalıdır;
- dövrün tələbinə cavab verə biləcək yetişməkdə olan gənc nəslin düzgün, məqsədyönlü istiqamətlənməsi və savadlı yetişməsi üçün müasir tədris və elmi tədqiqat laboratoriyaları olmalıdır;
- dünyada baş verən kəşflər və elmi yenilikləri dərindən mənimsəmək üçün internetdən istifadə imkanları olan zəngin kitabxana olmalıdır;
- talantlı gənclərin biliklərini üzə çıxarmaq, düzgün qiymətləndirmək üçün ayda iki dəfə seminarlar təşkil etməli və orada

tələbələrin, aktiv iştirakını və növbə ilə məruzələrlə çıxışlarını təşkil etmək lazımdır:

➤ həm bakalavr, həm magistr hazırlığında respublika daxili və beynəlxalq konfranslarda iştirak etmələrini təmin etmək lazımdır;

➤ MDB məkanında olan və digər xarici dövlətlərdəki texniki universitetlərin fizika kafedraları ilə əlaqə yaradıb, onların proqramları ilə yaxından tanış olub, proqramların səmərəli cəhətlərindən yararlanmaq, həm də kadr mübadiləsi aparmaq lazımdır.

➤ müəyyən ixtisas kurslarından mühazirələr oxumaq üçün digər universitetlərdən ixtisasçı mühəndis kadr mübadiləsi aparmaq, öz kadrlarımızdan o universitetlərə təcrübə mübadiləsi keçmək üçün kadrlar göndərmək lazımdır:

➤ təhsil aldığı istiqamət və ya ixtisas üzrə baza təhsil proqramı əsasında qazanılmış bilik və vərdisləri intellektual fəaliyyətin müxtəlif sahələrində tətbiq etməyi bacarmalıdır.

➤ humanitar və sosial-iqtisadi elmlər sahəsində əsas məzmunu mənimsəməli, onlardan peşə və sosial fəaliyyətin müxtəlif sahəsində istifadə etməyi, sosial əhəmiyyətli problemləri və prosesləri araşdırmağı bacarmalıdırlar.

➤ təhsil proqramına uyğun tədris olunan fənlər üzrə fundamental hazırlığa malik olmalı, qazanılmış nəzəri bilikləri təcrübədə tətbiq etməyi bacarmalıdır.

➤ elmi təfəkkürün metodoloji əsaslarına və peşə-ixtisas təhsili istiqamətləri sahəsində ixtisasa dair standart və qeyri-standard məsələləri həll etmək bacarığına malik olmalıdırlar.

➤ peşə fəaliyyəti sahəsində qarşıya çıxan məsələləri rəşional həll etmə qabiliyyətinə və bacarığına, onların həllində sistemli qabiliyyətlərə malik olmalıdır.

➤ layihə-konstruktor problemlərinin həllində avtomatik layihə sistemlərinin riyazi təminatı üçün riyazi modellərdən, üsullardan və texniki vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Bakalavr hazırlığının səviyyəsinə qoyulan minimum tələblər aşağıdakı prinsip üzərində qurulmuşdur:

- müxtəlif tədris kurslarında tədris olunan fənlərin ardıcılığı və fasiləsizliyi gözlənilməli;

- tədris prosesinin təşkilində bazis tədrisi planına daxil edilmiş fənlər üzrə nümunəvi fənn proqramları hazırlanmalı, müvafiq qaydada təsdiq edildikdən sonra təlim-tərbiyə prosesi həmin sənədlər əsasında təşkil edilməlidir;

- işçi fənn proqramlarında fənlərin tədrisinin bütün növləri üzrə mühazirə, laboratoriya və praktik məşğələlər, kurs layihələrinin (işlərinin) məzmunu verilməli, əsas və əlavə ədəbiyyatın siyahısı göstərilməlidir;

- işçi fənn proqramları tərtib edilən zaman ixtisas fənləri arasındakı əlaqə təmin olunmalı, ayrı-ayrı bölmələrin, mövzuların təkrarlanmasına yol verilməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası ali ixtisas təhsilinin çoxpilləli struktura keçirilməsi haqqında 7 may 1993-cü il 339 sayılı əmri.

2. Azərbaycan Respublikasında təhsil istiqamətləri üzrə bakalavr hazırlığının minimum məzmununa və səviyyəsinə qoyulan Dövlət tələbləri, Təhsil Nazirinin 29.01. 1977-ci il 04 sayılı əmri.

3. Mehrabov A., Qocayev V. «Texniki ali məktəb tələbələrinin fizikadan sərbəst işinə müəllim nəzarətinin təşkili» / Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu «Elmi əsərlər». № 1. 2007. səh.45 - 48.

4. В.М.Годжаев. «Об основных проблемах кафедры Физики при подготовке высококвалифицированных инженерных кадров ВУЗов». Известия АГПУ. .V 5. Баку. 2005. стр.55 - 59.

(4)
ARNAVUTLUK-BALKANLAR'DA BEKTAŞİLİK⁵
Taner KOTLE

Balkanların İslamlaşmasında kolonizatör Türk dervişlerinin katkıları çok büyüktür.

Osmanlı öncesi Orta Asya-Türkistan'dan Ahmet Yesevi'nin öğrencileri olarak bilinen (Sarı Saltuk) Dervişleri, Anadolu ve Rumeli (Diyar-i Rum)' a gelen kolonizator Türk dervişleri, bura topraklar daha fethedilmeden, manevi olarak fetihlere zemin hazırladıkları bilinmektedir.

Osmanlıda bu Orta Asya Türk geleneğini balkanlarda sürdürmüş ve kolonizator Türk dervişlerini hakimiyeti öncesi ve hakimiyet döneminde bura topraklara yerleştirmiştir.

Osmanlı ordusunun Yeniçeri Ocağı Piri Hacı Bektaşî Veli'ye bağlıydı.

Piri Hacı Bektaşî Veli "Bektaşilik" in kurup kurmadığıyla ilgili çeşitli iddalar vardır, "Bektaşilik" in kurulmasında Balım Sultan önemli rol oynamıştır. Hacı Bektaş Veli ilmini Lokman Parandah'dan aldı ve daha sonra Anadolu'ya göç etti.

Yaşamı boyunca, Veli Sultan Orhan (1326-1359 arasında yönetti) ile buluştu ve bu geç tarihin problemleri olmasına rağmen yeni kurulan Yeniçeri Kolordusunu kutsadı.¹

Yeniçerilerin dönemi 15.Haziran.1826'da "Vaka-i Hayriye" olarak tarihe geçen II'nci Mahmut'a biat etmeyip, baş kaldırdıkları gerekçesiyle binlerce Yeniçerinin ölümüyle sonuçlanan, Yeniçeri Bektaşîlerin birçoğunda hayatlarını kurtarmak için, Nakşi tarikatlarına sığındılar. Nakşi tarikatlarına sığınan Bektaşîler, Nakşi tarikatlar içinde önemli postlar elde ettiler hatta bazı Nakşi tarikatların içinde şeyh olanlar bile vardı.

Bu sebepten dolayıda Bektaşîler tarafından kurulan Nakşi-Bektaşî tarikatlarının doğmasına sebep olmuştur.

Balkanlarda ve Anadolu'da Nakşi-Bektaşîler varlıklarını günümüzde bile sürdürmektedirler, genellikle Kosova, Doğu Makedonya, Bulgaristan bölgelerinde yaşamakta olan Nakşi-Bektaşîler Türk Toplumunun mensuplarıdır. Nakşi-Bektaşîler Hem Ramazan hem Matem orucu tutar, hem Camii'ye hem Tekke'ye gitmektedirler.

Balkan Bektaşîliği Arnavutluk, Makedonya, Kosova, Bulgaristan, Yunanistan, Türkiye gibi ülkelerde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar.

Fransız devrimiyle ortaya çıkan ulusçuluk bilinç Osmanlının yıkılma sürecini hızlandırmış hatta Anadolu ve Balkan coğrafyasında birbirinden tamamen bağımsız Türk ve Arnavut Bektaşîlerinin ayrılmasına neden olmuştur.

Balkanların Arnavutluk, Kosova, Batı Makedonya, Yunanistan (Çamriya) gibi bölgelerinde Arnavut Bektaşîleri yaşamaktadır.

Aynı bölgelerde Bulgaristan, Yunanistan (Batı Trakya), Doğu Makedonya ve Kosova'da az sayıda Türk Bektaşîler yaşamaktadır.

Balkan Bektaşîleri diğer Anadolu Bektaşîleri gib, İmam Hüseyin ve Kerbela şehitlerinin yasını tutarlar.

⁵ Priştine Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrencisi, KOSOVA.

Bu yas Matem Orucu olarak tutulur, Muharrem ayının 1.gününden başlayıp, 10. gününe kadar sürer. Bütün Müslümanlar gibi Balkan Bektaşileride Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, peygamberlere ve inanır. Sünnet olur, domuz eti yemez, özellikle Hz.Hüseyin şehid eden Yezidin lanet eder ve sorgu gününde Yezidin yeniden dirildiğinde tavşan süretine bürüneceği inancından dolayı tavşan eti yemezler.

Türk-Bektaşilerinden farklı olarak, Arnavut-Bektaşilerinde Tomor Dağı efsanesi inancı yaygındır. Tomor Dağı güney Arnavutlukta yer almaktadır. İnancı şöyle görür:

Kerbela sancaktarı Abbas Ali'nin, Hz. Ali'nin oğlu, İmam Hasan ile İmam Hüseyin'in üvey kardeşi olduğu, Kerbelâ katliamından kurtulup Berat'a gelip yerleştiği ve kutsal Tomor Dağı'nı mekan tuttuğu efsanesi anlatılır. Balkan-Bektaşiler inancına göre:

Bektaşilerin Hz. Ali'nin doğum günü olarak kabul ettikleri 21 Mart kutsal gün olarak kutlanmaktadır. Arnavutluk bektaşiliğinin tam olarak ne zaman yayıldığı kesin olarak bilinmemektedir bazı araştırmacılara göre : Haydar Baba adında bir Bektaşiler Dervişinin kendisine verdiği bilgilere göre, Kasım Baba, Yemin Baba, Piri Baba ve Hüseyin Baba gibi Bektaşiler Erenlerinin Mehmed II'nin iktidarı döneminde (1451-1481) Arnavutluk'un değişik bölgelerine yerleşip burada Bektaşiliği yaydıklarını, hatta Sultan Beyazid II (1481-1512) tarafından da Arnavutluk'ta bir çok Bektaşiler tekkesinin kurulduğunu belirtmektedir. 2 o tarihlerden sonra Arnavutluk arasında Bektaşiliğinin giderek yayıldığını ve günümüz Arnavutluğunda bile Bektaşiliğinin Arnavutluk arasında önemli bir tarikat olduğu her on güneyli Toska-Arnavutluk dokusunun Bektaşiler olduğu görülmektedir.

Arnavutluk iki guruba ayrılmaktadırlar Kuzeyli Gegalar ve Güneyli Toskalar, Bayraklarındaki çift başlı kartalda bu iki gurup Arnavutluk simgelemektedir.

1878 de Prizren'de o tarihte Osmanlı toprağı olan Kosova, Yanya, Manastır, İşkodra vilayetlerinden toplanan Arnavutluk ilk defa bu toplantıda Arnavutluk Ulusal Hareketinin temellerini atmışlardır. Bu hareket Balkanlar'da hatta uluslararası arenada Arnavutluk sesini duyurmuş ve Prizren Arnavutluk Birliği (**LİDHJA E PRİZRENİT**) çerçevesinde Arnavutluk tek siyasi bir birlik içinde toparlanmalarına sebep olmuştur. Hareketin oluşumuna baktığımız zaman Bektaşiler Dedelerinin, Babalarının ve Dervişlerinin Prizren Birliği hareketi içinde önemli rol oynadıklarını da görebiliriz.

Arnavut Bektaşiler, Arnavutluk milliyetçiliği düşüncesine katılmalarının öncülerinden biri de Fraşeri Kardeşlerden Naim Fraşeri'dir. Naim Fraşeri, Arnavutluk dilinde yazmış bulunduğu "Kerbela Mersiyesi" ile bu konunun öncülerinden olmuştur.

Naim Fraşeri kökten Bektaşiler dayanan Arnavutluk ailelerinden birine mensuptur.

Ünlü Kamus-ı Türki yazarı Şemseddin Sami'nin de kardeşi olan Naim Bey, Kerbela Mersiyesi'yle iyiyi kötünün mazlumla zalimin, Hz.Hüseyin'le Yezid'in macerası altında Arnavutluk halkıyla Osmanlı devletinin mücadelesini anlatmak istemiştir. **3**

Arnavut Bektaşiler Babaları Arnavutluk dilinin öğretilmesi, Arnavutluk kitaplarının yayılması ve Arnavutluk okullarının açılması için çalışmışlardır.

Daha sonra Balkanlarda II. Abdülhamid bütün okulları kapatarak Arnavutluk kitap okunmasını yasaklamıştır.

Bektaşiler tabanlı Arnavutluk milliyetçiliği, Arnavutlukçanın geliştirilmesi merkezli olarak oluşmaktadır. Salih Baba isimli bir Bektaşiler yazmış olduğu şiirde şöyle demektedir:

Yalnız değilim,
Allahım sana yalvarıp yakarıyorum,
Dilim seni zikrediyor Ali!
Ali'yi Ahmed-i Muhtarı,,
Hacı Bektaş Hünkarı.
Bu şiiri derdime tercüman kılıyorum
Kötülerin beni hapsettiklerinden beri.
Zira dilimi öğreniyorum ben,
Uyandırmak için Arnavutları.
Yurdumda, Vlora, Kudhesi'de
Tam üç yüz on sekiz yıldır Türkçe hakim,
Zuhur etti Muaviye.
Münafıklar el birliği ettiler,
Beni engellemek için.
Öğrendi Arnavutçayı yaydığımı Türkiye,
Gelen bir çift atıyla,
Hapishaneye yolladım.
Ey Salih durma boş boş,
Tercüme et Fuzuli'yi...
Arapça'dan Farsçadan...
Çok insan var Arnavutça okuyan

Bu şiir Arnavutçuluk ve Bektaşiliğin birlikte ifadesinin önemli örneklerinden biridir.

2 Ekim 1910 Hacıbektaş Veli Hankahı türbedarı Feyzullah Baba ve Mehmed Baba, Hacı Salih Baba gibi dervişlerin müşterek olarak Bâb-ı Meşihat'a gönderdikleri arzuhalde Hacı Bektaş Veli Hankahı'ndaki çekişmeler ortaya konulmaktadır.

Dilekçede yazılanlara göre Bektaşî dervişleri iki gruba ayrılmış bulunmaktadırlar. Mühürler üzerinde adı geçen türbedar unvanına sahip bulunan Feyzullah Baba ise bu gruplardan birinin temsilcisi durumundadır. Feyzullah Baba'nın Rumeli'deki hemşehrilerinden yardım isteyişi Rumeli-Anadolu bir Türk-Arnavut ayrışmasının Fransız Devriminden sonra birdaha nasıl hortladığını görürüz. 5 Balkanlar'da Bektaşilik hem Arnavutçanın hem Arnavut ulusçuluğunun ortaya çıkmasında Arnavutlara rehber olmuştur.

Anadoluda'da yaygın olan Arap, Fars kültürüne karşı, Alevi-Bektaşiler bütün ayin ve dualarını Türkçe yapmaları, Anadolu'da Türkçe'nin yok olmasını önlemiştir. Arnavutlukta " Bektaşilik " çeşitli uluslararası kongrelere ev sahipliği yapmaktadır ve resmi birçok devlet, Dünya Bektaşiliğinin Merkezi olarak Arnavutluk Cumhuriyetini tanımaktadır, Dünya Bektaşileri Lideri Arnavut Reshat Bardhi Dede Baba olarak tanımaktadır. Arnavutluk'taki Merkezi Bektaşî tekkesine Makedonya, Kosova, Yunanistan, Karadağ, Bosna Hersek, Macaristan, İtalya, Fransa, Polonya ve Arnavut Diasporasının etkin olduğu Kanada, ABD gibi ülkelerdeki Arnavut Bektaşî dergahları Dede Baba Reshat Bardhi'ye bağlıdırlar.

1990'larda dengelerin değişmesinden sonra, Arnavutluğun iç ve dış siyasetinde Bektaşilik önemli etkin rol oynamaktadır. Türkiye Bektaşileri ile Arnavutluk Bektaşileri arasında gayri resmi olarak günümüzde bile DEDEBABALIK çekişmesi hala sürmektedir.

Türkiye ise Balkanlardaki Arnavut yada Türk olsun Bektaşilere gereken ilgiyi göstermemektedir. Türkiye'deki resmi gayri resmi birçok kurum ve kuruluş Balkan Bektaşiliğini üvey evlat muamelesi görmektedir. Türkiye'den çok Vatikan ve İran Balkan Bektaşilerine gereğinden çok ilgi göstermektedirler. İran Bektaşiliği içerden yürüterek Şiiliğe dönüştürme çabası içindedir, Balkanlarda birçok dergahta İran propagandası yapılmaktadır.

Vatikan ise Bektaşiliği Müslümanlığın içinde bir tarikat değilde, farklı bir din olarak öne çıkartma çabası içindedir. Diyalog tuzağı adı altında Avrupa'da yapılan çeşitli dinlerarası toplantılara Bektaşileride davet edip, Bektaşiliği sanki farklı bir din olduğunu bütün dünyaya gösterme çabası içindedir.

Bektaşilik, Hacı Bektaş-i Veli'nin yolunu yol gören gönüllerin,Orta Asya bozkırlarında Ahmet Yesevi Hazretlerinden helalık alan alan yiğit Alp-Erenlerin,

Sarı Saltukların,Osmanlı ordularında Gülbank okuyan dedelerin,babaların, yedilere, kırklara, karışmış pirlerin, Ay Ali'nin, Gün Muhammed Mustafanın (s.a.v) Yoludur.

KAYNAKÇA

- 1) DERVİŞLERİN BEKTAŞİ TARİKATI - Olsi Jazexhi Cezayir, 10/9/2007.
- 2) J. Kingsley Birge, "The Bektashi Order of Dervishes = Dervişlerin Bektaşi Tarikatı, London Hartford 1937"
- 3)Robert Elsie, "The Currents of Moslem and Bektashi Writing in Albania(1850-1950)", s.2[(1995) History of Albanian Literature (East European Monographs 379) (Columbia University Press, Boulder, CO/New York
- 4) Nathalie Clayer,"Bektachisme et nationalisme albanais", Revue des Etudes Islamiques 60(1), 1992 ,s.286,dpn.20
- 5) www.alewitten.org no:37-2, G no:2, lef:8

(5)
**İSTEHSAL İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ İNVESTİSİYA
MEXANİZMİ**

Tahir NƏBİYEV Nüsrət oğlu ⁶

Azərbaycan Respublikasında son dövrlərdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun sürətlə inkişaf etdirilməsi strategiyası çərçivəsində istehsal infrastrukturun bərpası və genişləndirilməsi sahəsində əsaslı irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində infrastruktur obyektlərinin yenidənqurulması təmin edilmiş, infrastruktur xidmətlərinə tələbatların ödənilməsi səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, həmin sferada göstərilən xidmətlərin həcmnin dinamik inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatının müvafiq tələblərinə tam uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar istehsal infrastrukturunun genişləndirilməsi qarşıdakı dövrlərdə də öz aktuallığını saxlayacaqdır.

Eyni zamanda mövcud istehsal infrastrukturunu vəsilələrinin modernləşdirilməsi məsələləri həll edilməlidir. Bu istiqamətdə müvafiq tədbirlər sisteminin reallaşdırılması infrastruktur sahələrinin istehsal sferasına göstərdikləri xidmətlərin zəruri etibarlılığının və keyfiyyətinin təmin olunmasının, həmin sahələrin fəaliyyəti dairəsində resurs itkilərinin əsaslı surətdə ixtisar olunmasının zəruri şərtinə çevrilir.

Qeyd edilən problemlərin həllində istehsal infrastrukturunun inkişafının investisiya təminatının təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə dövlətin investisiya siyasəti çərçivəsində istehsal infrastrukturunun əsas vəsilələrinə prioritetlik verilmişdir. Bu sferada əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların ümumi həcmi üstün templərlə artmışdır. Belə ki, 2000-2008-ci illərdə istehsal infrastrukturuna aid olan sahələr üzrə ümumilikdə investisiyaların artımı 15,5 dəfə təşkil etmişdir. Bu, həmin dövrdə iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə və qeyri- neft sektoru üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların ümumi həcmnin artımı ilə müqaisədə müvafiq surətdə 1.6 və 1.2 dəfə yüksəkdir.

İnvestisiya qoyuluşlarının üstün sürətlə artması bu sahədə struktur və səmərəliliklə bağlı problemlər mövcuddur. Burada bir neçə vacib cəhəti ayırmaq olar.

İlk növbədə, istehsal infrastrukturunu sistemində investisiya qoyuluşlarının sahədaxili disproporsionallıqların aradan qaldırılması təmin edilməlidir. Qeyd edilən istiqamətlərdə struktur uyğunsuzluqları nəqliyyat sektorunda dəmir yolu nəqliyyatı, habelə su nəqliyyatı, elektroenergetika sektorunda elektrik enerjisinin yüksək gərginlikli xətlərlə ötürülməsi və alternativ enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi, qaz təchizatı sektorunda təbii qazın saxlanması üçün ambarların yaradılması, su təchizatı sektorunda işə paylayıcı şəbəkənin və təmizləyici qurğuların inkişaf etdirilməsi məqsədləri üçün zəruri həcmərdə investisiya qoyuluşlarının ayrılmasının təmin edilməsi formasında özünü biruzə verir.

Göstərilən disproporsionallıqların aradan qaldırılması istehsal infrastrukturunun ayrı-ayrı sektorlarının inkişafı üzrə hazırlanan dövlət proqramlarında qeyd edilən vəsilələrə prioritetlik verilməsi ilə bağlıdır. Bu zaman prioritetlərin reallaşdırılması məsələsinə istehsal infrastrukturunun hər bir sektorunda konkret şəraiti və xüsusiyyətləri nəzərə almaqla yanaşılması zəruriliyinə diqqət yetirilməlidir.

⁶ AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNİVERSİTETİ, Bakı/AZƏRBAYCAN.

Nəqliyyat sektorunda birinci istiqamət üzrə-dəmir yolu infrastrukturunun modernləşdirilməsi sahəsində nisbətən uzun müddəti (5 ili) əhatə edən investisiya proqramının reallaşdırılması təmin edilməlidir. Həmin proqram çərçivəsində, ilk növbədə, Şərq-qərb dəhlizi üzrə strateji əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən enerji təminatının dəyişdirilməsi və lokomotiv parkının tərkibinin səmərəli variant üzrə yeniləşdirilməsi təmin ediləcəkdir. Bununla yanaşı, investisiya proqramının infrastrukturun modernləşdirilməsinə şərait yaradacaq digər komponentləri əsaslandırılmalıdır.

Dəmir yolu nəqliyyatında infrastrukturun modernləşdirilməsinin Azərbaycan hökumətinin Dünya Bankı ilə əməkdaşlığı əsasında reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar Dünya Bankının mütəxəssisləri tərəfindən Azərbaycanın Dəmir yolu nəqliyyatı və ticarətin dəstəklənməsi layihəsini hazırlamışdır. Layihə dəmir yolu xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, maliyyə vəziyyətinin, ödənişlərin və əməliyyat səmərəliliyinin yaxşılaşdırılmasına, "Azərbaycan dəmir yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin(QSC-nin) potensialının artırılmasına yönəldilmişdir. İlk hesablamalara görə layihə üzrə nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsi üçün 795 milyon ABŞ dolları məbləğində maliyyələşdirmənin təmin edilməsinə ehtiyac olacaqdır. Layihənin büdcəsinin 90%-i nəqliyyata, 10%-i sənaye və ticarətə yönəldilməlidir.

Nəqliyyat sektorunda ikinci istiqamət- su nəqliyyatı infrastrukturunun inkişafının sahəsində həll edilməli olan məsələ müsair tələblərə cavab verə bilən yeni dəniz limanı kompleksinin tikilməsidir. Bu problemin həlli təkcə su nəqliyyatının deyil həm də bütünlükdə nəqliyyat sisteminin səmərəli fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Hazırda yeni beynəlxalq dəniz limanının layihəsinin hazırlanması həyata keçirilir. Limanın Bakı şəhərindən şimali-qərbdə, Ələt qəsəbəsi ərazisində yerləşməsi nəzərdə tutulur. Layihənin reallaşdırılması 3 mərhələdə 3 mərhələdə aparılmalı və 2016-cı ildə başa çatdırılmalıdır. Layihənin birinci mərhələsi 2 bərə korpüsünün və konteynerlərin qəbulu, "ro-ro tipli və adi (univerisal) yük gəmiləri üçün 3 körpünün tikintisini nəzərdə tutur. İkinci mərhələdə daha üç yük körpüsünün, üçüncü mərhələdə isə əlavə olaraq daha iki körpünün tikilməsi nəzərdə tutulur. Liman kompleksinin yaradılması üçün bütünlükdə 400 milyon ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyuluşları tələb olunacaqdır.

Ölkədə nəqliyyat infrastrukturunun kompleksli inkişafını təmin etmək məqsədilə bu sahədə müvafiq dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla loqistika mərkəzləri də yaradılmalıdır. Hələlik belə mərkəzlərin beynəlxalq layihələr, ilk növbədə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi - TRACEKA çərçivəsində formalaşdırılması istiqamətində təşəbbüslər göstərilir.

Elektroenergetika sektorunda digər prioritet istiqamət kimi alternativ enerji mənbələrindən istifadə istiqamətində zəruri institusional bazanın yaradılması təşkilatı yönümdə müvafiq tədbirlərin görülməsi ilə tamamlanır. Artıq Sənaye və Energetika Nazirliyi yanında Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri üzrə Dövlət agentliyi yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə müvafiq əlverişli imkanların mövcud olması ilə bağlı, son illərdə alternativ enerji mənbələrindən istifadə istiqamətində bu sahədə geniş təcrübənin toplanıldığı ölkələrin ayrı-ayrı qurumları, habelə xarici və daxili maliyyə institutları müəyyən təşəbbüslər göstərmişlər. Müxtəlif araşdırmalar aparılmış, maraqlı layihələr hazırlanmış, maliyyələşdirmə variantları təklif edilmişdir.

Lakin enerji istehsalının təşkili istiqamətində hələlik real addımlar atılmamışdır. Məsələnin dövlət siyasəti çərçivəsində gündəmə gətirilməsi əməli yönümdə fəaliyyətin canlanmasına təkan vermişdir.

Alternativ enerji mənbələrindən istifadə əhəmiyyətli potensiala malikdir. Sənaye və Energetika Nazirliyinin məlumatlarına əsasən alternativ enerji mənbələrindən istifadə istiqamətində alternativ mənbələrdən tam istifadə edildiyi halda onlar ölkədə istehsal edilən elektrik enerjisinin 15%-ə qədərini verə bilirlər. Bu imkanlardan istifadə edilməsi məqsədilə zəruri hazırlıq işlərinin intesivləşdirilməsi və qarşıdakı dövrlərdə külək və ya günəş enerjisi ilə işləyən elektrik stansiyaların yaradılması ilə bağlı müvafiq tədbirlərin dövlət investisiya proqramlarına daxil edilməsi vacibdir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, hazırkı şəraitdə qaz təchizatı sektorunda investisiya qoyuluşlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi qaz saxlama ambarlarının genişləndirilməsinə vəsait ayrılmasına üstünlük verilməsi ilə bağlıdır. Bu problemin həlli ölkənin bütün regionlarının qaz təminatının daha da yaxşılaşdırılmasının, habelə qaz hasilatının sürətlə yüksəldiyi şəraitdə həmin məhsul üzrə ixrac potensialının artırılmasının zəruri şərti kimi çıxış edir.

Göstərilən birinci istiqamət üzrə əsas vəzifə Naxçıvan Muxtar Respublikasında təbii qazla təminatda zəruri dayanıqlığın təmin edilməsi məqsədilə onun ərazisində qaz ambarının yaradılmasıdır. Bununla əlaqədar aparılmış hesablamalara əsasən Muxtar Respublikanın ərazisində (Böyükdüz sahəsində) tutumu 300 milyon kub metr olan qaz ambarı yaradılmalıdır.

İkinci istiqamət üzrə isə əsas diqqət mövcud qaz ambarlarının, daha doğrusu Qaradağ qazsaxlama ambarının genişləndirilməsinə yönəldilir. Həmin ambar 1986-cı ildə, ehtiyatları tam çıxarılmış olan Qaradağ qaz yatağının bazasında yaradılmışdır. Aparılan son araşdırmalar qaz ambarının genişləndirilməsi üçün geoloji imkanların mövcud olduğunu sübut etmişdir. Bununla əlaqədar ərazidə Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən hazırda iri kompressor stansiyası tikilir. Stansiyanın sutkalıq gücü 7 milyon kub metr qaz (160 atmosfer təzyiqlə) təşkil edəcəkdir.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş geniş iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qaz ambarlarının tutumunun 3-5 milyard kubmetrə çatdırılması vəzifəsi müəyyən edilmişdir. Bu, əslində ambarların mövcud tutumunun 2-3 dəfə artırılması deməkdir. Qarşıdakı dövrdə sahənin investisiya təminatı məsələsi məhz həmin vəzifənin tam həcmdə reallaşdırılması tələbi əsas götürülməklə müəyyən edilməlidir.

İstehsal infrastrukturunun inkişafı və modernləşdirilməsi sahəsində mövcud problemlərin həllində investisiya qoyuluşlarının formalaşma mənbələrinə görə strukturunun təkmilləşdirilməsi də mühüm rola malikdir. Bu baxımdan infrastruktur sektoruna yönəldilən daxili və xarici investisiyalar arasında səmərəli nisbətlərin müəyyən edilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ölkəmizdə əsaslı islahatların gedişində istehsal infrastukturu sektoruna əhəmiyyətli həcmərdə xarici investisiyalar cəlb edilmişdir. Həmin mənbə üzrə istifadə edilən vəsaitin artması meylə hazırda da davam etməkdədir. Belə ki, istehsal infrastrukturunun tədqiq edilən sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən xarici investisiyaların orta illik məbləği 2000-2002-ci illərdə 113.5 milyon manat, 2003-2005-ci illərdə 255.2 milyon manat, 2006-2008-ci illərdə isə 282 milyon manat təşkil etmişdir.

Eyni zamanda, son illərdə infrastrukturun inkişafına daxili investisiyaların həcmninə çox böyük miqyasda artması ilə əlaqədar xarici investisiyaların nisbi həcmində azalmalar müşahidə olunmuşdur. 2000-ci illərin başlanğıcında xarici investisiyalar ümumi vəsait qoyuluşunun 3/5 hissəsindən artığını təşkil etdiyi halda 2006-2008-ci illər üzrə həmin göstərici 1/6-ə düşmüşdür.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sürətli inkişafı nəticəsində istehsal infrastrukturunun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsinə yüksək tələblərin qoyulması, digər tərəfdən, infrastruktur obyektlərinin yüksək investisiya tutumluluğuna malik olması qarşıdakı dövrlərdə də bütün mənbələr üzrə həmin sektora əsaslı vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanlarından tam istifadə edilməsi zəruriliyini şərtləndirir. Bununla əlaqədar istehsal infrastrukturunun inkişafında xarici investisiyaların əhəmiyyətli rolunun təmin edilməsi məsələsi aktuallığını saxlayacaqdır.

Qeyd edilən istiqamətdə iki əsas məsələnin həllinə nail olunmalıdır.

Birincisi, istehsal infrastrukturunda əsas kapitalla yönəldilən xarici investisiyaların artım templərinin aşağı düşməsi meylinin qarşısının alınmasının təmin edilməsi vacibdir. Son illərdə həmin göstəricinin artımının mütləq və nisbi kəmiyyətləri xeyli azalmışdır. Bununla yanaşı xarici investisiyaların illər üzrə həcmində nisbətən güclü qalxıb-ənmələr müşahidə edilir.

İkincisi, istehsal infrastrukturunun bütün sahələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi imkanlarının dolğun reallaşdırılması təmin edilməlidir. Hazırda xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı ümumi əlverişli vəziyyət fonunda ayrı-ayrı sahələr üzrə qeyri-qənaətbəxş situasiyalar yaranmışdır. Belə ki, istehsal infrastrukturunda bəzi sahələr, o cümlədən qaz istehsalı, qazabənzər yanacaqın bölüşdürülməsi, buxar və isti su ilə təchizat, dəmir yolu fəaliyyəti istiqamətləri üzrə son illərdə xarici investisiyalar cəlb edilməmişdir. Su nəqliyyatı fəaliyyəti istiqaməti üzrə isə cüzi məbləğdə xarici investisiya cəlb edilmişdir.

Göstərilən vəziyyət öz növbəsində istehsal infrastrukturunu sisteminin kompleksli inkişafının təmin edilməsi vəzifələrinə uyğun gəlmir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, son illərdə istehsal infrastrukturunu sisteminin genişləndirilməsi və modernləşdirilməsinin investisiya təminatında daxili mənbələrdən daxil olan vəsaitlər əsas paya malikdir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, müvafiq yönümdə yatırılan daxili investisiyaların həlledici hissəsini dövlət büdcəsinin vəsaiti təşkil edir. Aydın ki, istehsal infrastrukturunun inkişafı böyük həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir. Bununla əlaqədar həmin sahədə büdcənin rolu, bir qayda olaraq, yüksək olmalıdır. Lakin infrastrukturun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həllində bu sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərin vəsaitlərinin cəlb edilməsi imkanları da tam istifadə edilməlidir.

Hazırkı şəraitdə infrastruktur sferasında fəaliyyət göstərən şirkətlər tərəfindən öz vəsaitləri hesabına zəruri həcmdə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməməsinin başlıca səbəbi həmin şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin qeyri-qənaətbəxş olmasıdır. Bu, ilk növbədə su, istilik və qaz təchizatı sferalarında fəaliyyət göstərən şirkətlərə aiddir. Həmin şirkətlərdə maliyyə dayanıqlığını səciyyələndirən əsas göstəricilərin kəmiyyətləri kritik hədləri keçmişdir. Şirkətlərin maliyyə vəziyyətinə xərclərin səviyyəsinin yüksək olması mənfi təsir göstərir. Bir sıra hallarda göstərilən xidmətlərə görə daxil olan pul gəlirləri xərclərin tam ödənilməsinə təmin etmir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq infrastruktur şirkətlərində maliyyə sağlamlaşdırılması proqramlarının hazırlanıb həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial-İqtisadi İnkişaf, yanvar-dekabr 2008. Bakı, 2009, 185 s.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər) Bakı, 2008.
3. Həsənov N.Ə. Investisiya strategiyasının formalaşması və modernləşdirilməsinin inkişafı problemləri. Bakı, Azərneşr, 2003. 442 s.
4. Infrastructure at the crossroads. Lessons from 20 years of World Bank experience. Washington, 2006.-141p.
5. Gwilliam, K/ Regulation of Private Participation in the Transport Sector. Washington., 2001/-151 p.

(6)
**TİKİNTİ ŞİRKETİNİN İNNOVASIYA SİYASETİ VE İNNOVASIYA
PROSESİNİN İDARE EDİLMESİ**

Emil MƏMMƏDOV Məhəbbət oğlu, Parşam Hüseyn AHMAD⁷

Müasir şəraitdə tikinti sahəsinin innovasiya potensialının artırılması prosesində ən mühüm məsələlərdən biri də milli innovasiya sistemidir. Tikintidə innovasiya biznesinin əsas iştirakçılara, hər şeydən əvvəl, layihə firmalarını, iri tikinti şirkətlərini və tikinti sənayesi müəssisələrini, tikinti obyektlərini yerinə yetirən, sifarişçi – bina tikənləri aid etmək olar.

İndiki dövrdə innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyi xüsusi vəsaitlər, kreditlər, büdcədən kənar fondlar, sifarişçilərin və investorların vəsaitləri, büdcə vəsaitləridir.

Tikintidə innovasiya biznesin inkişafını müəyyən edən məsələlər aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyat bölməsi üzrə innovasiya fəaliyyətinin dövlət prioritetlərini işləmək, müsabiqəyə əsasən innovasiya layihələrinin əsas iştirakçılarını müəyyənləşdirmək, daxili və beynəlxalq bazarlarda işləmələrin tətbiqinin mərhələlərinin ünvanlı maliyyələşdirilməsinin təşkili;
- innovasiya biznesinin inkişafı üzrə vergi qanunvericiliyinin stimullaşdırma tədbirlərini əhatə edən, innovasiya biznesinin qanunçuluq bazasını işləmək;
- innovasiya şirkətlərinin (müəssisələrinin) fəaliyyətinə nəzarətin aparılması üçün innovasiya işləmələrinin istifadəsində tikinti məhsulunun iri istehsalçıların maraqlarının təminatı;
- elmi-texniki sferada dövlət sifarişini cəlb etmək mexanizminin təşkilini işləmək;
- şirkətin balansında 3 ildən az olmamaq şərti ilə əsas vəsaitlərin yeni komponentlərinin alınması və ya istehsalını həyata keçirən, şirkətlərə «investisiya mükafatı» təqdim edilmək sistemini işləmək və istifadə etmək. Belə ödəmələri əldə edilən vəsaitlərin dəyərində, təxminən 5%-dən 10%-ə qədər olması məqsədyönlüdür;
- innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar risklərin sığortalanması mexanizmini işləmək və yüksək texnoloji şirkətlər üçün dövlət təminatını həyata keçirmək;
- yeni məhsulun bazar perspektivi nöqtəyi-nəzərinə mənimsənilməsinə strateji marketinq tədqiqatı aparmaq;
- mövcud elmi-texniki potensialı qiymətləndirmək və innovasiya layihəsinin yerinə yetirilməsi üçün onun səviyyəsini təmin etmək: avadanlığın, lizinqin təşkili, yeni məhsulun və onun sınaq partiyasının yoxlama nümunəsini buraxmaq üçün materialların tədarükünü təmin etmək, mütəxəssisləri cəlb etmək, resurs və enerji istehlakı xərclərini optimallaşdırmaq;

⁷ AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNIVERSİTETİNİN DİSSERTANTLI, Bakı/AZƏRBAYCAN.

- innovasiya prosesinin layihə idarəedilməsinin təşkili. Bu hər şeydən əvvəl, əsas iştirakçıların innovasiya layihələrinin idarəedilmə funksiyasının möhkəmlənməsi və müəyyən edilməsidir;

- iqtisadi yüksəliş müəyyən dərəcədə yeni texnologiyanın istifadə edilməsi qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Elmi sistem isə biliklərin inkişafı üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir, texniki baza-yeni məhsulun buraxılması üçün əsasdır. Bu iki komponent elmi-texniki sistemi əmələ gətirir, bu da institusional tədbirlərlə uyğunlaşaraq milli innovasiya sistemini formalaşdırır.

Marketing-menecment tikintidə innovasiya ideyalarının axtarışı üçün yeni tələblər irəli sürür. Həmin ideyaların əsas təşəbbüskarı kimi o istehlakçılara baxır, daha dəqiq desək, onların tələbatının təmin edilməsi prosesinin şəklini dəyişdirir. Belə yanaşma düzgün və ən məqsədyönlüdür, çünki o «istehlakçıdan əmtəyə» bazar məntiqinə riayət etməyə imkan yaradır. Tikinti məhsulunun (hər hansı bir növünün) istehlakçısı, həmin nöqtəyi-nəzərdən, innovasiya prosesinin ilkin mərhələsi olur. Elmi-tədqiqat, konstruksiya, konsaltinq təşkilatlarının fəaliyyəti həmin prosesin ikinci (bəzi halda isə üçüncü) mərhələsində başlayır və istehlak mühitində innovasiyanın tətbiqi prosesi ilə qurtarır. Beləliklə, qapalı innovasiya tsikli əmələ gəlir və axırncı həlqə istehlakçı olur.

Qlobal və ya iri sahəarası və sahə innovasiyalarına gəldikdə isə, onlara elmi-texniki tərəqqi üçün əhəmiyyətli olan ixtiralar və kəşflər daxildir və işlənilmə göstərdiyimiz kimi vençur tipli təşkilatların ixtiralarıdır. Bununla əlaqədar olaraq tikinti sferasının başlıca məqsədlərindən biri kimi **vençur investisiya-tikinti fondlarının** yaradılmasına baxılması təklif olunur. Həmin fondlar aşağıdakıları həyata keçirməlidirlər:

- tikinti sferasında innovasiyaların monitorinqini;
- yeniliyin təsnifatının verilməsini, təhlilini və aqregirləməni (birləşməni);
- elmi-texniki tərəqqi nəzəriyyəsində qəbul edilmiş, meyarlıq yanaşmasına uyğun ən prioritet ideyaların seçilməsini;
- belə innovasiyaların işlənilməsinin təşkil edilməsi və maliyyələşdirilməsi;
- investisiya-tikinti prosesinə onların hərəkət edilməsinə köməklik.

Tikinti şirkətlərinin innovasiya siyasəti innovasiyanın daimilik prinsipinə arxalanmalıdır, hansı ki burada üç xassənin uyğunluğu başa düşülür – innovasiya işləmələrinin varisliyi, fasiləsizliyi və ardıcılığı. Onun formalaşması məhsulların həyat tsikli nəzəriyyəsinin müddələrinin bazasına müvafiq həyata keçirilməlidir. Tsiklin hər bir mərhələsində innovasiya xarakterinin bu və ya digər fəaliyyəti həyata keçirilir. Həyat tsiklinin «dönüş nöqtəsində» isə məhsulun bazar mövqeyini tədriclə itirən və həyat tsikli mərhələlərində «hərəkət edən» dəyişikliyi və nəhayət, yeni innovasiya işləmələrini qəbul etmək lazımdır. Beləliklə, innovasiya dövrlərinin ardıcılığı formalaşır, başqa sözlə fasiləsizliyi.

Tikinti şirkətində innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi bütünlüklə nəzərdə tutur:

- innovasiya fəaliyyətinin planlarını və proqramlarını;
- yeni tikinti məhsulunun işlənilməsi gedişinə nəzarət etmək və onu tətbiq etmək;
- yeni tikinti məhsullarının yaradılması layihələrinə baxılması;

- yeni innovasiya siyasətini həyata keçirmək: istehsal bölmələrində bu sahədə fəaliyyəti koordinasiya etmək;
- innovasiya fəaliyyəti proqramını maliyyə və material resursları ilə təmin etmək;
- innovasiya fəaliyyətini ixtisaslı heyətlə təmin etmək;
- innovasiya problemlərini kompleks həll etmək üçün – ideyadan tikinti məhsulu buraxılana qədər məvəqqəti məqsədli qrup yaratmağı.

Tikinti sferası subyektlərinin istehsal etdikləri məhsulların həyat tsiklinin innovasiyası aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- o tamamlanmış tikinti məhsulunun ayrı-ayrı növlərinin bazar davranışının məntiqini əks edir. Yaşayış, sənaye, mülki əhəmiyyətli obyektlərinin tikintisi ilə məşğul olan bina tikən – təşkilatlara münasib olaraq, bəzi yarım növləri əmələ gətirir. İqtisadi həyat tsiklində tikintinin növləri və ya yarım növlərinə aid dəyişikliyin parametrlərini əks etdirir. Həmin dəyişilmələrə müvafiq olaraq innovasiya formalaşır və tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinin yeni istiqamətlərində və tikinti istehsalının yeni texnologiyalarında ifadə olunur.

- o bazar təşkilinin spesifik forması kimi, tikinti işlərinin və xidmətlərin ayrıca növlərinin bazar davranışında məntiqi əks etdirir. Belə halda innovasiya yeni materialların, konstruksiyaların, texnoloji proseslərin, tikinti istehsalının təşkilinin metodlarının tətbiqinə yönəlir. Onlar, adətən, podrat və yarım podrat şirkətlərdə (təşkilatlarda) tətbiq edirlər.

Qeyd edilməsi vacibdir ki, innovasiya davranışı prinsiplərinə əməl edilməsi, mahiyyətcə, tikinti sferasında sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı üçün əsasdır – onun islahatlarının əsas vəzifəsidir.

İdarə fəaliyyətinin xüsusi növü kimi marketinq-menecment, tikinti sferası subyektlərinin daxili strukturunun idarə edilməsini və xarici mühitdə onun mövqelərini özünə birləşdirərək spesifik metodik instrumentariyaya malik olmalıdır:

1. Marketinq-menecmentə məxsus metodları və üsulları daxil etməlidir.
2. O həmin metodların uyğunluğunu təmin etməlidir.
3. Onun köməkliyi ilə metodların tam uyğun gəlməməsi halında kompromis imkanı ilə təmin edilməlidir.

4. O sahibkarlıq tipi fəaliyyətində, tikinti sferası subyektlərinin dəyişilən fəaliyyətində, innovasiyanın səmərəli tətbiqinə köməklik etməlidir.

5. Onda uzun müddət ərzində istismar olunan, tikinti obyektlərinin öz xarakterinə görə həmişə uzunmüddətli perspektivə yönəldiyindən, tikinti sferasının idarə edilməsinin strateji əhəmiyyəti əmələ gəlir.

Həmin tələbləri nəzərə alaraq tikinti sferasında marketinq-menecmentin metodiki təmin edilməsinin əsas prinsiplərini ayırmaq təklif edilir:

- idarə instrumentariyasının strateji yönəlmə prinsipi;
- innovasiyanın idarə edilməsinin prioritet prinsipi;
- sistemli prinsip, belə halda iki tipdə sistemin əmələ gəlməsi əhatə edir: tikinti sferası, regional – sahə sistemi kimi və marketinq-menecmetin, idarə sistemi kimi.

XX əsrin 80-ci illərində innovasiya prosesinin idarə edilməsinin inteqrasiya sistemi əmələ gəldi və inkişaf etdi. İnnovasiya prosesinin bilavasitə özünün idarə edilməsi sistemi öz ideyasına, məzmununa, funksiyasına, prinsiplərinə və metodlarına

görə digər sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsindən fərqlənir. İnnovasiya prosesinin idarə edilməsinin məqsədi aşağıdakılardır:

- buraxılan məhsulun, habelə tətbiq olunan texnikanın, texnologiyanın, istehsalın təşkili metodlarının nomenklaturasını və çeşidini fasiləsiz təzələmək;
- ölkənin elmi və elmi-texniki potensilinin gələcək inkişafını təmin etmək.

İnnovasiya prosesinin idarə edilməsinin mahiyyəti (qısa mənada) tədqiqat, layihə-konstruksiya (layihə-texnoloji) işləmələrinə məqsədyönlü təsir etmək, xərcləri və yerinə yetirilmə müddətini azaltmaq məqsədilə yeniliyi mənimsəmək və son hesabda iqtisadi, sosial, ekoloji səmərəni yüksəltməkdir. Ümumi növdə idarəetmənin mahiyyəti innovasiya prosesinin idarə edilməsi sisteminin xarici sistem nöqtəyinə nəzərincə açıqlamasıdır. İnnovasiya prosesinin idarə edilməsi idarəetmənin ümumi prinsiplərinə və innovasiyanın xüsusiyyətlərinin spesifik prinsiplərinə və innovasiya fəaliyyətinin məzmununa əsasən həyata keçirilir. Axırncı innovasiya prosesinin idarə edilməsi sisteminin formalaşması üçün, yəni idarəetmənin daxili sisteminin qurulması üçün vacibdir. İnnovasiya prosesinin idarə edilməsinin spesifik prinsiplərinə çeviklik prinsipi, vaxt amili uçotu, kompleks, innovasiya işlərinin qeyri-müəyyənlik uçotu, onların yaradıcılıq xarakterinin uçotu aiddir.

İnnovasiya prosesinin səmərəli idarə edilməsi innovasiya mexanizmi vasitəsilə reallaşdırılır. İnnovasiya mexanizmi-innovasiya fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə səbəb olan təşkilati, idarə, maliyyə-iqtisadi, hüquqi, informasiyalar, texniki və mənəvi-psixoloji amillərin, onların qarşılıqlı əlaqələrini və qarşılıqlı təsirinin məcmusudur. Həmin tərifdən belə çıxır ki, innovasiya mexanizminin elementləri bunlardır:

- innovasiya münasibətlərinin təşkilat formaları;
- innovasiyanın idarə edilməsi metodları;
- innovasiyanın maliyyələşdirilməsi metodları;
- innovasiyanın nəticəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları;
- innovasiya fondaların (mərkəzi və qeyri-mərkəzi, regional və s.) formalaşmasının və istifadəsinin qaydaları;
- innovasiya qanunvericiliyi;
- innovasiya aktivliyinə təsir edən mənəvi-psixoloji metodlar;
- innovasiya prosesinin informasiya-texniki işıqlandırılması tədbirləri.

İnnovasiya mexanizminin elementlərinin birgə fəaliyyəti onların nisbiliyindən və mütənəsibliyindən çox asılıdır. Həmin elementlərin nisbiliyi və strukturun, formalarının, metodların və tədbirlərinin əhəmiyyəti və optimallığı innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin idarə diliməsi səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Quliyev T.Ə. “Menecmentin- idarəetmənin əsasları”, Bakı, 2001.
2. A. N. Asaul, V. P. Grahov. Marketing – Management in Construction Complex – saint – petersburq, “ Humanistica”, 2007.
3. Colberg M. Forbush D. Business Economics Principles and cases 7 Ed.-irwin: Homewood, 2000,387p.

(7)
H1N1(DOMUZ GRİBİ) VE TÜRKİYE'DE KAMU GÜVENLİĞİ
Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ⁸**Giriş**

Gelişen ve ilerleyen teknoloji hayatımızı kolaylaştırırken, dünyayı da küçülmüş ve insan hayatına yönelik tehlikelerin daha çabuk yayılmasına imkan sağlamıştır. Dünyanın herhangi bir yerinde ortaya çıkan yeni veya değişip güçlenerek geri gelen eski bir bulaşıcı hastalık, artık dünyadaki çok uzak yerlere dahi kolay ve hızlı bir şekilde ulaşabilmekte ve dünya çapında salgınlara yol açabilmektedir. Bu nedenle bulaşıcı hastalıkları hassas bir şekilde ve yakından takip etmek gerekmektedir. 2009 Nisan ayında Meksika'da başlayan ve etkileri hala devam eden Domuz Gribi (H1N1) gibi bulaşıcı hastalıkların toplum sağlığını tehdit etmesi; uluslararası işbirliği yanında kamu güvenliğine yönelik çalışma ihtiyacını ön plana çıkarmıştır. Bulaşıcı hastalıklar kişiden kişiye bulaşabilme ve geniş kitlelere yayılma yeteneğine sahip hastalıklardır. Bireysel sonuçları ağır olabilmekle birlikte, büyük kitleleri etkileme gücü olduğundan, toplumsal sonuçları da hayati olmaktadır. Bu makalenin amacı; kamu güvenliği kapsamında, H1N1 krizi ile ilgili Türkiye'nin performansını ve bu yönde yolunda gitmeyen konuları ve alınabilecek tedbirleri sorgulamaktır.

Tablo 1: 2001 Yılında Dünyadaki Ölümlerin Nedenleri

Sıra	Neden	Yüzde (%)
1.	Hastalıklar	91
2.	Çeşitli Kazalar	4.1
3.	Yol Kazaları	2.1
4.	İntihar	1.5
5.	Cinayet	0.9
6.	Toplu Saldırıları	0.4
7.	Doğal Felaketler	0.05

Kaynak: Peter Hough: Understanding Global Security, London, 2005, p.16, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 2002 Yayınına atfen.

Kamu Güvenliği ve H1N1 İnfluenza Pandemi

Güvenlik kavramı; uluslararası sistemin bütünü veya bütününe yakınının güvenliği (evrensel boyut), coğrafi ya da fonksiyonel alt-sistemlerin güvenliği (bölgesel güvenlik), ulusal güvenlik, kamu güvenliği, toplumsal alt-grupların güvenliği, bireylerin güvenliği gibi farklı düzlemlerde ele alınmaktadır. Ulusal güvenlik; asayiş hizmetinin de ötesinde, ülke güvenliğinin en üst yapısı ve bir şemsiyesi konumundadır. Kamu güvenliği; en basit anlamı ile devletin zabıta hizmetleriyle halka sağladığı can ve mal güvenliği olarak tanımlanmaktadır. Tablo

⁸ Beykent Üniversitesi, BÜSAM Müdürü, saityilmaz@beykent.edu.tr, İstanbul/TÜRKİYE.

1'den de anlaşılacağı gibi dünyadaki ölümlerin çoğunluğu sanıldığı gibi savaşlar veya doğal felaketlerden değil, kamu güvenliğini ilgilendiren daha çok hastalıklar ve kazalardan kaynaklanmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından, kendini değiştirerek tamamen farklı bir virüs olarak yeniden ortaya çıkma yeteneği olan influenza (grip) etkeninin, yakın bir gelecekte dünya çapında bir influenza salgınına (pandemi) yol açabileceği uyarısı yapılmaktadır. Virüsün yaklaşık 20-30 sene gibi aralıklarla oluşturduğu ve normal seyrine göre yakın bir gelecekte ortaya çıkması beklenen bir influenza pandemisi çeşidi belki de tahminlerden çok daha hızlı gelişecektir⁹.

Grip hastalığı virüsünün; A, B ve C olmak üzere üç tipi vardır. İnfluenza A ve B virüsü insanlarda salgınlar yapan grip virüsüdür. İnfluenza A ve B virüsleri antijenlerine göre alt gruplara ayrılırlar¹⁰. A virüsünün 15 farklı H, 9 farklı N antijeni vardır. Virüsün değişim göstermesi onun diğer ülkelere de yayılmasının, böylece dünya nüfusunu tehdit etmesinin önünü açmaktadır. Tarihte influenzaya benzer ilk pandemi 1580 yılında yaşanmış ve o tarihten bugüne 31 muhtemel influenza pandemisi tespit edilmiştir. 20. yüzyılda, 1918-1919 influenza pandemisi 20 milyon insanın ölümüne neden olmuş, bunu dünya çapında 40-50 milyon ölüme sebep olduğu tahmin edilen, 1957 - 1958 (H2N2) ve 1968 - 1969 (H3N2) salgınları izlemiştir. **Atatürk de İspanyol gribine yakalanmıştı.** 20. yüzyılda ortaya çıkan önemli pandemilerin özellikleri Tablo 2'de görülmektedir. 21. yüzyılda; 2003-2004'de A/H7N7 insan vakaları (Hollanda, İngiliz Kolombiyası), 2002-2003 SARS salgını (respiratuvar bir virüsün global ve hızlı yayılımı), 2003-2005 A/H5N1 (Kuş Gribi) vakaları (Kore, Vietnam, Tayland) ve son olarak H1N1 Krizi ile virüs değişimi devam etmektedir.

Tablo 2: 20. Yüzyıldaki Pandemilerin Genel Özellikleri

Pandemi	Ölüm	Özellikler	Virüs tipi
1918- 1919 İspanyol gribi	20.000.000	En yüksek mortalite 15-35 yaş grubunda tespit edilmiştir. Hızla solunum yetmezliği ve ölüme götüren ağır bir seyir göstermiştir.	A (H1N1)
1957- 1958 Asya gribi	~40.000.000	Mortalite daha çok çocuk ve yaşlılarda görülmüştür.(ılımlı seyirli virüs)	A (H2N2)
1968- 1969 Hong Kong	~40.000.000	Bu salgına ait özellikler Asya gribine benzemektedir.	A (H3N2)
1977	25.000	Ölenlerin	A

⁹ UK, Department Of Health: Influenza Pandemic Contingency Planning. Operational Guidance For Health Service Planners in England. London, 2005. <http://www.dh.gov.uk/assetRoot/04/11/10/82/04111082.pdf> (Giriş: 13 Ocak 2010).

¹⁰ Alan, Servet: Grip ve H1N1 Gribi Brifingi, Memorial Hastanesi, (12 Mayıs 2009).

Rus gribi		yaklaşık %25'i yaşlılardır. Bu salgına ait özellikler 1918-1919 yıllarındaki pandemiye benzemektedir.	(H3 N2) ve (H1 N1)
------------------	--	---	--------------------

Kaynak: Pratt, R.J., Pellowe, C., Loveday, H: The Epic Project. Developing National Evidence-Based Guidelines For Preventing Healthcare-Associated Infections. Journal of Hospital Infection, (Supplement), 2001, p.39-46. www.dh.gov.uk/PublicationsAndStatistics/. (Giriş Tarihi: 12 Ocak 2010).

Günümüzde 85 ülkede bulunan 114 Ulusal İnfluenza Merkezi, Dünya Sağlık Örgütü ile işbirliği yaparak, Küresel İnfluenza Programını yürütmektedir. Bunlardan Atlanta (ABD), Londra (İngiltere), Melbourne (Avustralya) ve Tokyo'da (Japonya) bulunan 4 laboratuvar, İnfluenza Referans Laboratuvarı olarak görev yapmaktadır. Bu laboratuvarlar FLUNET isimli bir internet ağıyla birbirlerine bağlıdır. Tüm verilerin toplandığı WHO, yeni bir pandeminin fark edilmesinde ve uluslararası kontrol çalışmalarının koordinasyonunda anahtar rol oynamaktadır. Global sürveyansın yanı sıra, Avrupa Bölgesi için Avrupa Birliği kapsamında European İnfluenza Surveillance Scheme (EISS) oluşturulmuştur. Bu çerçevede 23 ülkedeki 31 referans laboratuardan ve 12.000 seçilmiş hekimden toplam 453 milyon kişiyi temsilen veri akışı sağlanmaktadır. www.eiss.org sayfasında bu gruba ilişkin veriler ve bu verilere yönelik değerlendirme ve öneriler yer almaktadır. Ülkemizde Ulusal İnfluenza Referans Laboratuvarları, Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı Viroloji Laboratuvarı Bölümü ve İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Mikrobiyoloji Anabilim Dalı Viroloji Laboratuvarı'dır. Bu laboratuvarlar uluslararası bilgi ağlarına üyedir.

H1N1 Bir Komplo mu?

Pandemik influenza H1N1 salgını 2009 yılı Nisan ayının sonlarında başladı ve 6 ay içinde 400 000'e yakın olgu ve 12.000'e yakın ölüm saptandı. Türkiye'de saptanan olgu sayısı 20 Ocak 2010 itibarı ile 627'dir. Dünya Sağlık Örgütü, bu hızlı yayılma nedeniyle, pandemi alarm düzeyini 6'çıkardı. Kuş gribi salgınında pandemi düzeyi 4'te kalmıştı. Pandemi alarm düzeyinin 6 olması, artık her ülkede salgının başlayabileceği anlamına gelmektedir. Olguların sadece dışarıdan geleceğini düşünmek yanıltıcı olacaktır. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre Pandemi İnfluenza H1N1 salgını son 50 yılın en önemli salgınıdır. Salgının yaygın olması, ölüm oranının yüksek olduğu anlamına gelmemektedir. Ölüm oranı % 1.2 kadardır (Tablo 3). Özellikle gebeler ve aşırı kilolu olanlarda ölüm oranının daha yüksek olduğu bildirilmiştir. Aralık 2009 itibarı ile 100 milyon civarında aşı yapıldı. Halen, H1N1'in mutasyonları WHO laboratuvarlarında izlenmekte ve korkulacak bir değişim görülmemektedir.

Tablo 3: Dünya Sağlık Örgütü Bölge Ofislerine Bildirilen Pandemi (H1N1) Ölüm Sayısı, 20 Aralık 2009.

Bölgeler				Toplam
				Ölüm
WHO	Afrika	Bölge	Ofisi	109

(AFRO)	
WHO Amerika Bölge Ofisi (AMRO)	En az 6670
WHO Doğu Akdeniz Bölge Ofisi (EMRO)	663
WHO Avrupa Bölge Ofisi (EURO)	En az 2045
WHO Güneydoğu Asya Bölge Ofisi (SEARO)	990
WHO Batı Pasifik Bölge Ofisi (WPRO)	1039
GENEL TOPLAM	En az 11156

Kaynak: MedPedia Web Sitesi: 2009 Flu Influenza Pandemic, (09 Jan, 2010).
<http://www.flutrackers.com/forum/showthread.php?p=334221>

Dünya genelinde paniğe sebep olan domuz gribinden en belirgin faydayı ilaç şirketleri almaktadır. H1N1 çıkar çıkmaz, küresel sermayenin elinde olan ve dünyada birçok devletin bütçesinden daha fazla sermayeye sahip olan İsviçreli ilaç firması Novartis, A tipi H1N1 virüsüne karşı kullanılacak aşının ilk üretiminin gerçekleştirildiğini bildirerek, harekete geçti. Diğer küresel ilaç şirketleri de pazara katılmakta gecikmediler. Dünyanın önde gelen en büyük ilaç üreticileri de sırayla /Sanofi Pasteur, Glaxo Smith Kline) domuz aşısını üretmeye başladıklarını açıkladı. 600 milyon doz aşı üreten dünya ilaç şirketlerinin domuz gribinden 48 milyar dolar kazanması beklenmektedir¹¹. Dünyada her yıl yeni bir virüsün ortaya çıkması ve ardından da aşılarının bulunması kafaları karıştırmaktadır. Nitekim Avrupa Konseyi Sağlık Birimi Başkanı Wolfgang Wodarg, domuz gribi salgınının dünya çapındaki panikten faydalanmak isteyen ilaç firmalarının başlattığı "sahte bir salgın" olduğunu savundu. Dünyada grip konu olduğunda akla gelen tek isim olan ve Rotterdam Üniversitesi'nde görev yapan Prof. Dr. Albert Osterhaus, domuz gribini "yüzyılın en büyük tıp skandallarından biri" olarak nitelendirdi¹².

Danimarka'nın "Information" ve İsveç'in "SVG" gazeteleri; "SAGE'deki 8 kişilik heyette yer alan Osterhaus ve 3 arkadaşının "danışmanlık yaptıkları ilaç şirketlerinin baskısıyla WHO'yu yönlendirerek aslında var olmayan bir paniği tüm dünyaya yutturduklarını" iddia etti. "Der Spiegel" dergisine konuşan ve grip konusundaki araştırmaları değerlendiren Cochrane Teşkilatı'nın başkanı Epidemolog Tom Jefferson'a göre; WHO, Nisan 2009'da yine bu bilim adamlarının tavsiyesiyle tüm dünyada hükümetlerin referans aldığı "pandemi"(salgın) tanımını değiştirdi. Eski tanımda WHO'nun bir hastalığı pandemi olarak ilan edebilmesi için yeni bir virüsün ortaya çıkması, hızla yayılması, insanların bu hastalığa bağışıklığının bulunmaması, yüksek ölüm oranına sahip olması ve bulaşma oranının yüksek olması gerekiyordu. Ancak Nisan ayında alınan kararla WHO, bu son iki şarttan vazgeçti ve ölüm oranı yüksek olmayan domuz gribi hastalığı bir anda pandemi tanımının içinde kendine yer bulmuş oldu. Stern dergisinin verdiği bilgiye göre bu firmalar, milyarlarca Euro kazanacakları bu iş için büyük yatırımlarda bulundu. Oluşan korku dalgası öylesine etkili oldu ki ciddi bir durum karşısında hazırlıksız yakalanmamak için bütün

¹¹ <http://www.euractiv.com.tr>, (Giriş: 21 Şubat 2010).

¹² <http://www.odatv.com>, (Giriş: 25 Şubat 2010).

hükümetler ilaç firmalarının öngördüğü bütün tıbbi önlemleri göz önünde bulundurarak, kitlesel siparişe yöneldi. Grip maskeleri stoklandı, ilaçlar depolandı, aşılarda ismarlandı¹³.

H1N1 Krizi ve Türkiye

Türkiye’de pandemi olgusu bir ‘kriz’ olarak algılanarak, ulusal kriz yönetim sistemi kapsamında; Başbakanlık Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü başkanlığında Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi aracılığıyla gerekli koordinasyon sürdürülerek tedbir alınmaktadır. Bununla birlikte Başbakanlık ve diğer olması gereken ulusal güvenlik kuruluşlarının rolü pratikte kağıt üzerindedir ve Sağlık Bakanlığı; pandemi durumunda ülke çapında organizasyon ve koordinasyondan sorumlu temel kuruluştur. Pandemi influenza vakıalarına karşı genel hazırlık, merkez ve taşra düzeyinde olmak üzere iki aşamalı olarak gerçekleştirilmektedir. Sağlık Bakanlığı merkez teşkilatı içinde; pandemi ile ilgili ana sorumlu kuruluş ve koordinatör Sağlık Bakanlığı’na bağlı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün (TSHGM)’dir. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı; laboratuvar hizmetleri ve TSHGM tarafından düzenlenecek saha çalışmalarına katkı sağlanması ile görevlidir. İnfluenza bildirimleri 14 ilden (Adana, Ankara, Antalya, Bursa, Diyarbakır, Edirne, Erzurum, İstanbul, İzmir, Konya, Malatya, Samsun, Trabzon ve Van) yapılmakta ve Ulusal İnfluenza Sürveyans Komitesi tarafından değerlendirilmektedir. Ulusal kriz yönetim sisteminin bir parçası olarak taşra düzeyinde Valilik Kriz Merkezleri ve İl Sağlık Müdürlükleri devreye girmektedir¹⁴.

H1N1 ile ilgili Türkiye’de ilk vaka 15 Mayıs 2009’da ABD’den gelen bir kişide havaalanında termal kamerayla tespit edilmiştir. Türkiye, coğrafi uzaklık nedeniyle aşı ile korunma dönemi başlayınca kadar hazırlık için zaman kazanmış, bu krizde sosyal hayatımız şans eseri mümkün olduğunca az etkilenmiştir. Ülkemiz halen hastalıktan az etkilenen ülkeler kategorisindedir. Krizin duyulması ile birlikte tüm uluslararası havaalanları yolcu giriş koridorlarında termal kamera ile ateşli yolcu tespiti ve takibi yapmak ve tespit edilen kişileri gözlem ve tedavi altına alarak yayılımı engellemek için önlemler alınmıştır¹⁵. Ancak pek çok kişi yeterince bilgilendirilmediğinden özel hastanelerde test yaptırdı. A gribi olup olmadığının belirlenmesi için yapılan bu testleri özel sağlık sigortaları karşılamamaktaydı. Hastanelerde farklı fiyata yapılan testlerin sonucunda hastalara "negatif" ya da "pozitif" yani "virüsü taşıyorsunuz" şeklinde sonuçlar verildi. Sağlık Bakanlığı bu konuda yasaklama kararı alırken, uzmanlar da testlerin yanıltıcı olduğunu iddia etti.

Sağlık Bakanlığı Aşı Danışma Komitesi üyelerinden, Prof. Dr. Mehmet Ceyhan özel hastanedeki testlerle ilgili şu açıklamayı yaptı¹⁶: “Özel hastanelerde ciddi paralar alınıyor. Metotları belli değil. Gereksiz vakalara yapıyor. Sağlık Bakanlığı uyarı yazısını yaptı, 'yapılmamalı' dedi ama kontrol edemiyoruz. Gideri 40-50 lira olan testleri 580 liraya yapıyorlar.” Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürü Seracettin Çom ise "Bu testlerle ancak bir grip virüsü olup olmadığı belirlenebilir. Mevsimsel grip virüsü müdür, yoksa pandemik influenza’ mıdır bilinemez. Bunun doğruluk oranı da yüzde 30’dur. Vatandaşlar paralarını boşa harcamasın." uyarısında bulundu. Sağlık Bakanlığı geç de olsa devreye girdi ve özel

13 <http://www.dw-world.de>, (Giriş: 22 Şubat 2010).

14 T.C. Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü: Pandemi İnfluenza Ulusal Faaliyet Planı, Ankara, Nisan 2006, s.38.

15 Öztürk, Özgül: Domuz Gribi Şirketleri Alarma Geçirdi, Referans Gazetesi, (26 Kasım 2009).

16 nethaber.com, Özel Hastaneler Domuz Gribi Testleri Yapmaya Başladı, 26 Kasım 2009. (Giriş: 10 Ocak 2010).

hastanelerde uygulanan hızlı A gribi testini yasakladı. Kararın sebebi özel hastanelerde yapılan hızlı A gribi (domuz gribi) testlerinin 'pahalı ve hata payı yüksek' olması olarak açıklandı.

Aşı konusu Türkiye'de gündeminde uzun süre bir iç siyasi polemik meselesi haline geldi. Yurt dışından ithal edilen ve H1N1'e karşı yeni geliştirilen aşı; Sağlık Bakanlığı'nca belirli bir sıra dâhilinde uygulamaya konulurken, yetkili konumdaki bazı siyasilerin "-Ben aşı olmayacağım" şeklindeki açıklamaları medyada geniş yankı yaptı. Bu durum gribe karşı önlem almak isteyen vatandaşların aşı olmak konusunda endişeye sevk ederken, söz konusu aşı ile ilgili pek çok spekülasyonun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu spekülasyonlar ithal edilerek pek çok masraf yapılan söz konusu aşının pek çok durumda kullanımını engelledi. Ayrıca, öngörülen şiddette bir salgın yaşanmaması, vatandaşların domuz gribi aşısına fazla ilgi göstermemelerinde önemli bir rol oynadı. Sağlık Bakanlığı'nın açıklamalarına göre 43 milyon doz ısmarladığımız domuz gribi aşısının tek dozunun fiyatı 5.2 Euro. Türkiye önce Glaxo Smith Kline'dan 25 milyon doz, Novartis'ten 15 milyon doz, Sanofi Pasteur'den 3 milyon doz aşı siparişi verdi. Bu durumda sadece Türkiye için salgının toplam maliyetinin 640 milyon TL'dir¹⁷. Aşının fiyatının en fazla 1 veya 0.5 Euro olması lazım gerekirken aradaki fark en az 4 Euro'dur. Yani aşı üreticileri aşı başına ekstradan 4 Euro kar etmişlerdir.

Aşıların katkı maddeli olduğu ve yan etkileri konusundaki endişeler de kamuoyu gündeminde cevap aradı. Sağlık Bakanlığı Bilim Kurulu Üyesi Prof. Dr. Mehmet Ceyhan, adjuvansız aşılar da antijen oranının daha fazla olduğunu, adjuvanlı aşılar da ise bu oran az olduğu için aşının etkinliğini artırmak için katkı maddelerinin konulduğunu anlatarak, tartışmalara yol açan katkı maddeleri "adjuvan", "skuaen" ve "civa"nın aşılar da bulunmasına bağlı ciddi bir yan etki kaydedilmediğini bildirdi. Aşılar da asıl yan etkiyi antijenin oluşturduğunu ifade eden Ceyhan, "H1N1'e bağlı ölüm riski şu an için binde 1'dir. Tartışılan skuaene bağlı yan etki olasılığı ise yüz binde 0,3'tür" diye konuştu. Aşı yanında başta antiviral ilaçlar (Tamiflu ve Relenza) olmak üzere her türlü antibiyotik, öksürük-grip ilaçları, vitaminler, bağışıklığı kuvvetlendirici ilaçlar yok sattı. Bu 'bağışıklığı kuvvetlendirdiği iddia edilen ilaçların' etkinliğini gösteren kesin bir kanıt yoktur. Tıbbi maske ve özellikle de dezenfektan ve el temizlik ürünleri üreten firmalar da H1N1 virüsü sayesinde hayal bile edemeyecekleri satış rakamlarına ulaştılar.

Özetle, Türkiye'de domuz gribine yönelik tedbirler seferberlik halinde devam ederken, hastalıkla mücadele çabası adeta 'dev bir ekonomi' yarattı. Piyasada ambalaj ve alkol bazlı dezenfektanların satışı arttı; özellikle jel formundaki alkol bazlı el dezenfektanı satışının yoğun oldu. Domuz gribi nedeniyle bireysel kullanıcılarda da artış gözlemlendi, kapasite doldu, alkol kalmadı, fiyatları arttı, farklı alkoller kullanılmaya başlandı. Domuz gribi dolayısıyla maske satışlarında yüzde 200-300 artış yaşandı, maske talebi karşılanamadı. Bazı kuruluşlar öpüşme-el sıkma gibi fiziksel temasların engellenmesi için binalarda çeşitli noktalara dezenfektan spreyler yerleştirdi. Alışveriş merkezlerin de gribin bulaşma riskini azaltmak için sensörlü kağıt havlu, sensörlü musluk, sensörlü sifon kullanıldı. Borsada turizm, ulaştırma, hammadde hisselerinde salgın endişesi ile sert satışlar yaşanırken, sağlık sektörü hisseleri kazandırdı. Antibakteriyel jellerin satışlarında, H1N1 riski yüzünden ciddi oranda artış oldu. El yıkama jelleri ve ıslak mendillerin satışları neredeyse üç katına çıkarken, sabuna olan

¹⁷ Küçükusta, Ahmet Rasim: H1N1 Virüsünden Allah Razi Olsun, Güneş, (22 Aralık 2009).

talep yüzde 20, gripten korunmaya yönelik vitaminlere olan talep ise yüzde 50 arttı. H1N1'den sonra vitamin satışlarında yüzde 50 civarında artış yaşandı.

H1N1 ve Türkiye İçin Dersler

Türkiye'de pandemik influenza için ulusal düzeyde sorumluluklar belirlenmiş ve kuruluşlar arasında bir organizasyona gidilmiş olmakla beraber, ülke güvenliği ile ilgili öngörülmüş bir çerçeve güvenlik sistemi söz konusu değildir. Türk ulusal sistemi durumdan duruma kısa dönemli ilave tedbirlerle değişen, sistemsiz ve kopuk bir acil durum yönetimine sahiptir. Örneğin ülke güvenliği ile sistemin çatı kurumu Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği olması gerekirken, pandemik influenza ile ilgili acil durum yönetimi pratik bir çözüm ile tamamen Sağlık Bakanlığı içinde bir kurumun (TSHGM) sorumluluğuna verilmiştir. Böylece icracı kurumlar arası bir kolaylık sağlanmaya çalışılırken, ülke güvenliği ile ilgili asıl kurumlar sistem dışına itilmiştir. Nitekim bu durum planlama çalışmaları yanında kapsamlı bir güvenlik anlayışının geliştirilmemesine neden olmuş, günlük ve palyatif tedbirlerle influenza krizine yaklaşmıştır. Türk ulusal güvenlik sistemi içerisinde tehditler ortaya çıkmadan (kriz öncesi), kriz esnası ve sonrasında tüm kuruluş ve kuruluşları kategorik olarak sistemin içine koyacak, anlaşılır bir güvenlik konsepti çerçevesinde sınırların ötesinden tüm Türkiye'yi kapsayacak bir güvenlik yapılanmasının gerçekleştirilmesi (sadece pandemi sorunu ile sınırlı olmayan) ülkemizin devam eden en önemli sorunlarından biridir.

Öte yandan ABD'de örneği görüldüğü gibi bir Ulusal Müdahale Planı çerçevesinde halk da acil durum planlaması içine sokulmalıdır. Bu kapsamda vatandaşlardan (ABD'deki Vatandaş Kolorusu gibi) teşkil edilecek birliklerin Savunma Müdürlükleri ya da belirlenecek diğer bir yerel sistem içerisinde istifade edilmesi düşünülmelidir. Ulusal bir sistem dâhilinde koordine edilecek ve gönüllü hizmet programı teşkilatı haline getirilecek böyle bir kuruluşta yer almak, tüm yaygın organlarınca teşvik edilmeli, ünlü kişilerin de katılımı sağlanarak eğitim kurumlarına (üniversite gençliği) kadar yayılmalıdır. Oluşturulacak sistem dâhilinde yerel müdahale yetenekleri ile ilgili hazırlıklar eğitim ve tatbikatlar ile pekiştirilmelidir. Bu alanda sivil toplum örgütü yapılanmaları ve projeleri teşvik edilmelidir. Sağlık Bakanlığı'nca "Pandemi Görev Kuvveti", mobil sağlık timleri, acil müdahale timleri oluşturularak; ilk anda müdahale edecek unsurlar yanında, (tehdidin henüz yayılmadığı safhada) gerekli ön bilgi birikimi merkezden kontrol edilebilmelidir. Nitekim söz konusu görev kuvveti ABD'de H1N1 stratejik program faaliyetlerini koordine etmiş ve uygun politikaların geliştirilmesine odak teşkil etmiştir. Kriz için ayrılacak bütçede yerel yönetimler, hastaneler ve diğer sağlık birimleri için uygun ve yeterli bir tahsis sağlanmalıdır.

İnfluenza ile ilgili gerektiği takdirde başvurulacak kamu mevzuatının en yenisi 1987 tarihli Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu olup, konunun yeni bir sağlık politikası çerçevesi içerisinde yasal olarak ele alınma ihtiyacı ortadadır. Türkiye'de de hastalığın takibi ile ilgili tedbirler alınmış olmasına rağmen bu tedbirler pandemi konusunda ulusal bir kamu sağlığı güvenlik politikası olmadığı için polisiye tedbirleri geçemedi. Kısaca, hastalığın özellikleri ve alınacak tedbirler konusunda başından beri dış haberlere bağımlı ve sınırlı bir araştırma kabiliyeti ile reaksiyon gösterildi. Bu kapsamda ülkemizde de "Hastalık Kontrolü ve Önleme Merkezi" oluşturularak potansiyel vakaları gerçekten teyit edebilecek, bu vakalardan hareketle risk faktörünü değerlendirip, tedaviye geçebilecek kabiliyetler geliştirilmelidir. Muhtemel

hastalıklara karşı etkin bir aşı ve tedavi hizmeti geliştirecek nitelikte araştırma merkezlerimiz bulunmamaktadır. Türkiye'deki hekimlerin de ABD, Rus veya İtalya'daki meslektaşları gibi yeni aşı ve tedavi yöntemleri ile ortaya çıkacağı bir bilimsel alt yapı hazırlanmalıdır. Bu kamu güvenliği bakımından dışarıya bağımlılığın önüne geçilmesi ve finansal kolaylıklar yanında ülke prestiji açısından da önemli bir konudur.

Sonuç

Ülkeler, pandemi influenza gibi salgın hastalıklar da dâhil devam eden ve muhtemel krizleri ve yeni oluşumları yakından takip ederek, her seviyede güvenliğe gelecek tehdit ve riskleri önceden değerlendirmek, gerekli önlemleri önceden almak ve mevcut imkânları dâhilinde krizden en az zarar ile çıkacak politikaları izlemek zorundadır. Türkiye'de her ne kadar ülke düzeyinde sorumluluklar belirlenmiş ve kuruluşlar arasında bir organizasyona gidilmiş olmakla beraber, ülke güvenliği ile ilgili öngörülmuş bir çerçeve güvenlik sisteminden söz etmek mümkün değildir. Türkiye'de H1N1 virüsünün takibi ile ilgili tedbirler alınmış olmasına rağmen bu tedbirler pandemi konusunda ulusal bir kamu sağlığı güvenlik politikası olmadığı için polisiye tedbirleri geçemedi. Gelecekte çok önemli ölüm miktarlarına yol açabilecek bu tür tehditlere karşı dışa oldukça bağımlı ve sınırlı bir araştırma kabiliyetimiz bulunmaktadır. Acil durum hasta takibi için sağlık altyapısı yeni teknolojiler ile modernize edilmelidir. Öte yandan Türkiye'de sağlık sektörünün ilgili bütün kesimlerin memnuniyetsizliğine neden olan kronik bir problemin içinde olması, özellikle ücret politikaları nedeni ile etkin bir acil durum yönetimini olumsuz etkileyebilir. Nitekim Türkiye'de her geçen gün yaygınlaşan domuz gripinin faturası sosyal güvencesi olmayan vatandaşları zor durumda bırakmıştır.

(8)

**BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ QIYMƏTİN ƏMƏLƏGƏLMƏ
PRİNSİPLƏRİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI BAXIMINDAN
DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ****i.e.n. Əlisa ZEYNALLI¹⁸****i.e.n. Həzi EYNALOV¹⁹****Zakir ZEYNALLI²⁰**

Son illər beynəlxalq aləmdə enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin kəskin bahalaşması, aparıcı ölkələrin maliyyə bazarlarında xoşagəlməz meyllərin yaranması, əhalinin sayının artması nəticəsində ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına tələbatın çoxalması, lokal münaqişə və müharibələrin uzun müddət davam etməsi, iqlim dəyişikliyi, su ehtiyatlarının məhdudluğu və s. səbəblərə görə istehlak bazarında qiymətlərin sürətlə artması, bəzi ölkələrdə ərzaq qıtlığının hiss olunması bəşəriyyətin bu günü və gələcəyi üçün real təhlükəyə çevrilmişdir.

Maliyyə bazarında yaranan böhran ümumi iqtisadi böhranın yaranması üçün zəmin yaradır. Onun başlanğıc simptomları bəzi ölkələrdə təzahür olunmaqdadır. Göstərilən bütün səbəblərin nəticəsi, haqlı olaraq, bütün dünya ictimaiyyətini, ilk növbədə, BMT-nin mərkəzi orqanı və müvafiq ixtisaslaşdırılmış qurumlarını həyacan təbili çalmağa məcbur etmişdir.

Beynəlxalq təşkilatların müvafiq sənədləri ilə tanışlıq deməyə əsas verir ki, dünya ölkələrinin əhalisinin ərzaq təminatında müəyyən çətinlik və problemlərin yaranması labüddür. BMT-nin Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) apardığı təhlildən görünür ki, 1950-1985-ci illərdə ərzaq məhsullarının istehsal həcmi, orta hesabla hər il, 30 milyon tona bərabər olmuşdursa, 1985-1995-ci illərdə onun səviyyəsi 12 milyon tona düşmüşdür. 2030-cu ildə isə 9 milyon tona düşmək ehtimalı vardır. Qeyri-ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsində də müvafiq problemlərin yaranması qaçılmazdır.

Həm qlobal və həm də regional (yerli) problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri “qiymət” anlayışı vasitəsilə xarakterizə edilir.

Məlumdur ki, cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində, bazar münasibətlərinin formalaşdığı vaxtdan üzü bəri, qiymət mühüm əhəmiyyət kəsb edən amilə çevrilmişdir. Əmtəə istehsalı və mübadilənin yaranması “qiymət” anlayışından istifadəyə səbəb olmuşdur.

İstehsal münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi, əmək bölgüsünün genişləndirilməsi və ixtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində insanların sosial və iqtisadi həyat tərzində “qiymət” anlayışı, tədricən geniş əhatə dairəsində, müxtəlif növ münasibətlərin təşkili üçün zəruri bir vasitə kimi iştirak etməyə başlamışdır. İqtisadi inkişaf mədəniyyətində qiymətin mahiyyəti müəyyən edilmiş və getdikcə genişləndirilmişdir. “Qiymət” zəmanəmizdə mühüm əhəmiyyətli bir iqtisadi kateqoriyaya çevrilmişdir. İqtisadi münasibətlər sisteminin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak həlqələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri təmin edən bir vasitə olmuşdur.

Bazar münasibətləri təbii sərvətlər və iqtisadi ehtiyatların bölgüsü və istifadəsi, istehsal və istehlak məqsədlərinin həyata keçirilməsi ilə birbaşa və dolaylı əlaqəli

18 Azərbaycan Statistika Komitəsi, Bakü/AZƏRBAYCAN.

19 Qafqaz Universiteti, Bakü/AZƏRBAYCAN.

20 Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr, Bakü/AZƏRBAYCAN.

məsələlərin həllini təmin etmək vəzifələrini yerinə yetirir. Bazar münasibətlərinin təşkili və inkişaf etdirilməsinin əsas amillərinə aşağıdakılar daxil edilir: tələbat, təklif, qiymət, rəqabət və inhisarçılıq. Onların hər birinin mənfi və müsbət xüsusiyyətləri (inkişaf meylləri) mümkündür. Cəmiyyətin sosial və iqtisadi həyatının inkişaf meyl və xüsusiyyətləri bilavasitə bu amillərin təsiri altında formalaşır. Hal, hadisə və proseslər baş verir. Onların subyektləri insanlardan, obyektləri isə məhsul və xidmətlərdən ibarət olur.

Cəmiyyətin **tələbatı** insanların və iqtisadiyyat sahələrinin tələbatının cəmini özündə birləşdirir. İnsanların fizioloji tələbi ödənilir (qida, geyim, mənzil və s.). İqtisadiyyat sahələrinin xammal və materiallara olan tələbatı təmin edilir. İqtisadiyyat sahələrinin tələbatının ikinci istiqaməti xarici iqtisadi əlaqələrdən (ixrac üçün bağlanan kontraktlardan) yaranır.

Təklif cəmiyyətin tələbatına uyğun gələn mal (əmtəə) və xidmətlərin mübadilə və ya istehlak sferasına təqdim edilməsini (bazara çıxarılmasını) xarakterizə edir. Təklif milli (yerli) istehsal vasitəsilə və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili nəticəsində (idxal hesabına) ödənilmiş olur.

Qiymət tələbatla təklif arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin qurulması üçün bir vasitəçi rolunu oynayır. Tələbatın təklifə uyğunluğu cəmiyyətin sosial həyat tərzinin inkişaf meyllərini müəyyənləşdirir və qiymətin sabitliyinə təminat verir. Tələbatla təklif arasındakı tarazlığın pozulması qiymətin dəyişməsi (bahalaşması və ya ucuzlaşması), cəmiyyətin firavan həyat təzi, milli istehsal münasibətləri və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf xüsusiyyətlərinin dəyişməsi üçün bir səbəbə çevrilir. Beləliklə, sosial və iqtisadi münasibətlər **tələb və təklifin tarazlığı qanununun** təsiri dairəsində olur.

Mübadilə və ya bazar münasibətlərinin subyektləri (tərəfləri) arasında ədalətin bərpası və səmərəli fəaliyyət sistemi yaratmağın mühüm vasitələrindən biri **“rəqabət”** anlayışı kimi xarakterizə edilir. Rəqabət tələbatın ödənilməsi məqsədilə təklifi formalaşdıran iqtisadi subyektlər arasında yarış və mübarizə formasıdır. Artan tələbatın kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri üzrə ödənilməsi uğrunda hüquqi və fiziki şəxslərin səy və məqsədlərini özündə əks etdirir.

Rəqabət qiymətlərin təbii tənzimləmə “barometri”dir (ölçü cihazıdır). İstehsal münasibətlərinin elmi-texniki nailiyyətlər, yeni texnika və texnologiyalar əsasında qurulmasının mühüm amillərindən biridir. İstehlak münasibətlərinin səmərəliliyini təmin etmək vasitəsidir. İstehsal, mübadilə və istehlak münasibətlərini **rəqabət qanununun** təsiri altında inkişaf etdirmək üçün zəruri fəaliyyət növlərindən biridir. Hal, hadisə və proseslərin subyektlərinin (hüquqi və fiziki şəxslərin, ev təsərrüfatlarının) rəqabətə davamlılığı cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafının əsas amili kimi çıxış etmiş olur.

İnhisarçılıq isə tənzimləyici funksiyasını daşıyır. Təcrübədə dövlət, təbii və süni inhisarçılıq formaları müşahidə edilir. Dövlət inhisarçılığı cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafının məqsədyönlü istiqamətə yönəltmək vasitəsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli sərvətin bütün növlərindən, o cümlədən torpaq, əmək və kapitaldan səmərəli istifadə etmək, milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, xarici iqtisadi əlaqələri genişləndirmək (idxal və ixrac əməliyyatlarının xarakterini müəyyən və səmərəliliyini təmin etmək), əhalinin firavan həyat təzi keçirməsinə nail olmaq məqsədləri baxımından, müəyyən məsələlər üzrə və müxtəlif (inzibati və iqtisadi) metodlarla, dövlət tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində (iqtisadçılar arasında mübahisələr getsə də) dövlət tənzimlənməsi

həyata keçirilmişdir. Hazırda dünyanın bütün ölkələrində ondan müxtəlif formada istifadə edilir.

Təsərrüfat subyektinin öz iqtisadi potensialının üstünlüyünə əsaslanaraq rəqabətə həlledici təsir göstərməyə imkan verən və bununla da bazarın digər iştirakçılarının bazara daxil olmasını çətinləşdirən müstəsna vəziyyət hökmran mövqe sayılır. Bazarda payı 35 faizdən və ya qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər həddən çox olan təsərrüfat subyekti hökmran mövqe tutan hesab olunur.

Qiymətin mahiyyəti, funksiyaları və fəaliyyət dairəsini qısa şəkildə belə şərh etmək olar. Onlardan belə nəticəyə gəlirik ki, mübadilə münasibətlərinin inkişafının bütün mərhələlərində bazarın əsas qaydaları qiymət vasitəsilə müəyyən edilir. Odur ki, qiymətin əmələgəlmə məsələlərinə: nəzəri-metodoloji əsaslarının düzgün müəyyən edilməsi, təsnifləşdirilməsi, tətbiq edilmə sahələrinin müəyyənləşdirilməsi, statistik öyrənilməsi və s. məsələlərinə xüsusi diqqət yönəltmək zərurətə çevrilir. Müasir dövrdə, vahid dünya təsərrüfatı sisteminin qanunauyğun formalaşdığı bir şəraitdə, qiymətin əmələgəlmə məsələlərinin, xüsusən də nəzəri-metodoloji məsələsinin həllinə lazımı səviyyədə diqqət yönəltməməyin, qeyri-obyektiv yanaşmaların nəticəsidir ki, maliyyə böhranı yaranır və global səviyyədə özünü təzahür etdirir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsi (istehsalın dəyərinin, istehsal xərclərinin, əlavə dəyərin, gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsü və s. söhbət gedir) ehtiyatlardan səmərəli istifadə prinsiplərinin pozulması, tələbatın ödənilməsi məqsədilə yerinə yetirilən tədbirlərdən (istehsalın davamlı inkişafı və səmərəli xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması sahəsində) gözlənilən nəticələr əldə edilməməsi hallarını doğurur, sosial həyat tərzini arzu edilən səviyyəyə çatdırmağa şərait yaratmır.

Qiymətin əmələ gəlməsinin əsas prinsipi belə adlandırılır: **gəlir/xərc**. Yəni satılan məhsuldan onun istehsalına çəkilən xərclərdən çox pul əldə etmək. Əks halda hər cür iqtisadi fəaliyyət mənasız və əhəmiyyətsiz olur. Ona bəzən “xərc+” və ya xərc/plyus” prinsipi də deyilir.

Qiymətin müəyyən edilməsi qaydaları barədə iqtisadçı alim və mütəxəssislər arasında qızğın mübahisələr və fikir ayrılığı mövcud olmuşdur. İndi də davam edir. Onun müəyyən edilməsində cəmiyyətin ictimai quruluşu və hakim iqtisadi nəzəriyyənin də rolu təcrübədə müşahidə edilmişdir.

Məsələn, klassik iqtisadçılar azad bazar münasibətlərinin fəaliyyətinə üstünlük vermişlər. Onlar qiymətlərin sərbəst müəyyən edilməsini məqsəduyğun saymışlar. Keçmiş SSRİ iqtisadiyyatında qiymətlərin dövlət tərəfindən təsdiq edilməsi təcrübəsi mövcud olmuşdur.

İqtisadi mədəniyyət zindanında qiymətin əmələ gəlməsinə yanaşmanın iki forması geniş döyülmüşdür: 1) dövlət tərəfindən təsdiqlənən və tənzimlənən; 2) tələb və təklifin təsiri altında bazarda sərbəst müəyyənləşdirilən, istehsalçı ilə istehlakçı, satıcı ilə alıcı arasında razılaşdırılan qiymətlər. Aparılan qızğın mübahisələr və müşahidə olunan təcrübə dəqiq qərar qəbul etməyə şərait yaratmışdır.

Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Azərbaycanda **“Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında”** 1992-ci ildə Prezident fərmanı imzalanmışdır. Ona uyğun olaraq, ölkə Hökuməti 1992-ci ildə **“Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi tədbirləri haqqında”** qərar qəbul etmişdir.

SSRİ dövründə qiymətlər əvvəlcədən müəyyən edilirdi. Keyfiyyət əlamətləri nəzərə alınaraq, dövlətin müəyyənləşdirdiyi sosial təyinatlı məqsədlərə uyğun olaraq, müəyyən edilmiş qiymətlərə əlavələr edilir və ya tutulmalar tətbiq olunurdu. Müasir dövrdə faktiki qiymətlərin öyrənilməsi problemi qarşıda durur. İndiki şəraitdə iqtisadi

fəaliyyətin bir çox sahələrində, xüsusən də, maddi istehsal sahələrində qiymətin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi, onun üçün mürəkkəb hesablamaların aparılması, maya dəyərinin hesablanması, onun kalkulyasiyasını tərtib etməyə ehtiyac qalmır. Bazardakı mövcud, faktiki qiyməti bilmək, tələb və təklifin səviyyəsini öyrənmək kifayət edir. Buna baxmayaraq, ədəbiyyatlarda yenə də istehsal maya dəyərinin hesablanmasını qiymətin əmələ gəlməsinin əsas metodu sayır və aşağıdakı sxemdə təklif edirlər:

əlavə xərclər (birbaşa əmək xərcləri + ümumistehsal xərcləri) + birbaşa material xərcləri = birbaşa istehsal xərcləri + ümumi inzibati xərclər + istehsaldan kənar (ticarət – kommersiya) xərclər = tam istehsal maya dəyəri.²¹

Qiymətin əmələ gəlməsinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onları təhlil edib, qruplaşdırma apardıqda, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, qiymətin əmələ gəlmə məsələsinə elmi-nəzəri cəhətdən iki yanaşma forması mövcud olmuşdur. Biri tənzimlənən iqtisadi münasibətlər şəraitində və planlı təsərrüfat sisteminin fəaliyyətini qiymətləndirmək məqsədi güdmüşdür. Digəri azad sahibkarlıq və rəqabət prinsiplərinə uyğun gələn iqtisadi münasibətlər sisteminin fəaliyyətini təmin etmək nöqtəyi-nəzərindən dikte edilir. Təbiidir ki, **hər iki yanaşma xərclər, gəlir və səmərəlilik prinsipləri üzərində formalaşmışdır**. Onları hesablamaq və qiymətləndirmək metodologiyasında fərqlər mövcuddur.

Milli iqtisadçı alimlərimiz də qiymətin əmələ gəlməsini maya dəyəri ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, sənaye məhsullarının topdansatış qiymətləri iki mərhələdə formalaşır: müəssisənin topdansatış qiymətləri yaranır və onun əsasında sənayenin topdansatış qiyməti əmələ gəlir. Qiymətin əmələ gəlmə prosesini aşağıdakı kimi izah edirlər: xərclər (maya dəyəri) + mənfəət ± qiymətə əlavələr (güzəştlər) + əlavə dəyər vergisi = **müəssisənin topdansatış qiyməti** + təchizat, satış və yaxud topdansatış müəssisələrinin xərcləri + təchizat, satış və yaxud topdansatış müəssisələrinin mənfəəti + aksiz vergisi + əlavə dəyər vergisi = **sənayenin topdansatış (buraxılış) qiyməti**.²²

Ölkəmizin iqtisadçı-alimlərinin mövqeyinə müvəqqəti sadıqlıq göstərib əlavə edək: sənayenin topdansatış (buraxılış) qiyməti + pərakəndə ticarətin xərcləri + pərakəndə ticarətin gəliri + aksiz vergisi + əlavə dəyər vergisi = **pərakəndə ticarətin qiyməti**.

Qiymətin əmələ gəlməsinə rusiyalı iqtisadçı-alimlər də, demək olar ki, eyni mövqedən yanaşırlar. Məsələn, professor Doljenkova V.Q. hesab edir: istehsal xərcləri + gəlir = **buraxılış qiyməti** + əlavə dəyər vergisi (aksiz vergisi) = **müəssisənin buraxılış qiyməti** + topdansatış və vasitəçilərin əlavələri (xərcləri + gəlirləri + əlavə dəyər vergisi) = **sənayenin topdansatış qiyməti** + pərakəndə ticarətin əlavələri (tədavül xərcləri + gəlirləri) = **istehlak mallarının pərakəndə qiyməti**.²³

Biz göstərilən yanaşmaların heç biri ilə razılığa bilmirik. Çünki onlar keçmiş SSRİ iqtisadiyyatının hakim nəzəriyyəsinə uyğun formalaşmış iqtisadi baxışlardan qidalanmanın nəticəsidir. Maya dəyəri üzərində öz baxışlarını formalaşdırırlar. Milli iqtisadçı alimlərimiz xərclərlə maya dəyərini eyniləşdirmişlər. Professor Doljenkova V.Q isə, maraqlıdır ki, pərakəndə ticarətdə əlavə dəyər vergisini unutmuşdur. Belə yanaşmaları düzgün saymırıq.

21 Ценообразование, под редакцией д.э.н., профессора Г.А.Тактарова, учебное пособие, Москва, «Финансы и статистика», 2003, с.41.

22 İqtisadi nəzəriyyə, dərslik, Çəşoğlu, 2001, s.180-181;

23 Статистика цен, учебное пособие, Долженкова, В.Г., Москва, 2000, с.31.

Əvvəlcə SSRİ dövründə istifadə edilən “maya dəyəri” anlayışının mahiyyətinə nəzər salaq. Məlumdur ki, marksist-leninçi nəzəriyyəçilər dəyəri (D) üç hissəyə böldülər: sabit kapital (c) + dəyişən kapital (v) + izafi dəyər (m), yəni $D = c+v+m$. Sabit kapital iki qrupa ayrılırdı: a) xammal və materialların dəyəri ($c_{x.m.}$); b) əsas vəsaitlərin amortizasiyası (c_a), yəni $c = c_{x.m.} + c_a$.

Maya dəyərindən (M_d) danışarkən, marksist-leninçi iqtisadi nəzəriyyəçilər sabit kapitalla dəyişən kapitalın cəmini nəzərdə tuturdular, yəni $M_d = c + v$. O dövrün iqtisadi doktrinasına tam uyğun gələn nəzəriyyə sayılırdı. Çünki istehsal münasibətləri tam dövlət və kollektiv-kolxoz mülkiyyətinə əsaslanırdı, istehsal-maliyyə təsərrüfatının bütün məsələləri mərkəzdən planlaşdırma, bölgü və təchizat prinsiplərinə əsasən dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi. Məşğul olanların hamısına əmək haqqı ödənilirdi. Əsas vəsaitlər üçün hər il məcburi surətdə, normativ metodu üzrə, amortizasiya hesablanırdı. Amma ondan sərbəst istifadə etməyə iqtisadi subyektlərin ixtiyarı yox idi. Yalnız mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşları hesabına yeni tikililərə, yeni texnika almağa, yeni texnologiyadan istifadə etməyə, əsaslı təmir işləri aparmağa, genişləndirmə və modernizasiya işlərinə istifadə edə bilirdilər.

Fərdi (şəxsi) mülkiyyətə əsaslanan sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı göstərilən iqtisadi metod və xüsusiyyətlərin çoxu mahiyyətini itirmiş olur. Sahibkar yalnız cəlb etdiyi işçilərin əmək haqqını (muzdunu) ödəyir. Özü və təsisçi həmkarları mənfəət üçün işləyirlər. Sahibkar bazar qanunları: dəyər, tələb və təklifin tarazlığı, rəqabətə davamlılıq şəraitində sərbəst fəaliyyət göstərir, səmərəlilik əldə etmək məqsədilə istehsalın həcmi və keyfiyyətini artırmağı, məhsuluna ucuz xərc çəkmək, məhsuldarlığı yüksəltmək, yüksək qiymətlə satmaq nəticəsində daha çox gəlir əldə etmək eşqilə yaşayır və fəaliyyət göstərir. Bu məqsədə çatmaq üçün yeni texnika və texnologiyadan istifadə etmək, ən son nailiyyətlərlə ayaqlaşma bilmək məqsədilə sərbəst surətdə, istəsə əsas fondların amortizasiyası fondunu yaradar, istəsə həmin məqsədlər üçün mənfəətindən istifadə edir. Çatışmayan vəsaiti həcmində müxtəlif mənbələrdən kredit ala bilər. İstehsalın təşkili və məhsulun satışı məsələlərində olduğu kimi, investisiya qoyuluşu məsələlərində də sərbəst fəaliyyət hüququna malikdir.

Nəzərə alırıq ki, qərb ölkələrində sahibkarların amortizasiya hesablamaları aparmaqda sərbəstliyi bir də onunla səciyyələndirilir ki, normativ metoddan deyil, progressiv metoddan istifadə edirlər. Yəni bazarın artan tələbatına cavab verən keyfiyyətdə təklif formalaşdırmaq üçün aldığı yeni texnika və texnologiya üçün birinci ildə müxtəlif səviyyədə (məsələn, dəyərin 20-50 faizi arasında) amortizasiya fondu yaradır və ondan başqa məqsədlərə istifadə etmir. Texniki və texnoloji tərəqilə ayaqlaşmaq üçün saxlayır.

Ölkəmizdə indiki mərhələdə “amortizasiya ayırması” iqtisadi metodundan əsasən vergi ödənişlərinin təşkili məqsədilə istifadə edilir. Tədqiqat və müşahidələrimiz göstərir ki, iqtisadi subyektlərin əksəriyyətində əsas vəsaitlərin amortizasiyası ya hesablanmır, ya da düzgün hesablanmır. Qiymətlərin sürətlə qalxması və inflyasiyanın baş verməsi məsələni xeyli çətinləşdirir. Bütün bunları nəzərə alaraq, hesab edirik ki, sahibkarlıq fəaliyyəti şəraitində “amortizasiya ayırması” metodunun əvəzində **“yeni texnika, texnologiya alınmasına xərclər”** metodundan istifadə etmək daha əlverişlidir. Hər il mənfəət vergisini hesablayarkən, həmin ildə yeni texnika və texnologiyanın alınmasına çəkilən xərclər nəzərə alınmaqla, müəyyən həvəsləndirici güzəştlər tətbiq edilmək şərtilə, mənfəət vergisinin məbləğini hesablamaq olar.

Göstərilən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, sahibkarlıq şəraitində qiymət maya dəyərinə görə deyil, bilavasitə məhsulun istehsalına çəkilən xərcə (**istehsal xərclərinə**) görə müəyyənləşdirilir. Qiymət konkret məhsul üçün müəyyənləşdirilir. Əvvəlcədən təsdiq edilmir. Bazarda tələb və təklifə əsasən razılaşıdırılır. Qiymətin səmərəliliyi isə həmin məhsulun istehsalına çəkilən birbaşa xərcə görə müəyyənləşdirilir. Xərclərin səviyyəsi nə qədər azalsa qiymətin tərkibində gəlirlilik səviyyəsi bir o qədər yüksəlir. Son nəticədə müəssisənin, fəaliyyət sahəsinin və nəhayət, ölkənin istehsalının dəyərində aralıq istehlak xərcləri azalır, yeni yaradılmış (əlavə) dəyərin payı çoxalır. Yeni yaradılmış (əlavə) dəyərdən vergi, kredit faizi, məcburi sanksiyalar, cəlb edilmiş işçilərin əmək haqqı ödənilir, amortizasiya ayırmaları hesablanır, investisiya qoyuluşu həyata keçirilir, yığımlar aparılır və s. Əgər əvvəlki dövrdə iqtisadi subyektlərin hamısı üçün bir sabit qiymət təklif edilirdisə, indiki şəraitdə onların hər biri öz məhsullarının faktiki qiymətindən istifadə edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı dəyər iki hissəyə bölünür: a) aralıq istehlak xərcləri ($a_{i,x}$); yeni yaradılmış (əlavə) dəyər ($y_{y,d}$), yəni $D = a_{i,x} + y_{y,d}$. Buradakı aralıq istehlak xərcləri marksist-leninci iqtisadi nəzəriyyədəki xammal və materialların dəyərinə bərabər götürülür, yəni $a_{i,x} = c_{x,m}$.

Hesab edirik ki, tədqiqatçılar və praktik işçilər arasında qiymətin əmələ gəlməsinə münasibət dəyişməlidir. Maya dəyəri deyil, istehsal xərclərindən yanaşmaq, onun funksiyalarını nəzərə almaq məhz postsovet məkanındakı ölkələrin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində məqsədyönlü nəticələr əldə etməyə şərait yaradır.

Müasir dövrün iqtisadi nəzəriyyəsində qiymətin əmələgəlmə prinsipləri yalnız məhsulların mübadiləsini təmin etməkdən irəli gəlmir. Bu məqsəd arxa plana keçir. Əsas məqsədlərə daxildir: təkrar istehsalı təmin etmək; istehsalın dəyərini hesablamaq və onun bölgüsünü həyata keçirmək; təbii və iqtisadi ehtiyatlarından qənaətlə istifadə etmək və israfçılığa yol verməmək; iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək; sosial həyatın tərəqqisinə şərait yaratmaq və s.

Mübadilə vasitəsi kimi, qiymət ani, ötücü xarakter daşıyır. Tez-tez dəyişir. Demək olar ki, hər bir alıcı ilə, hər bir partiya məhsul üçün müxtəlif qiymət razılaşmaları əldə edilir. Eyni bir məhsulun gün ərzində müxtəlif qiymətlərlə satıla bilmək xüsusiyyəti vardır. Bazarın yaxın və ya uzaqlığı, alqı-satqı formaları, alıcıların və satıcıların sayı, mövsümlilik və s. amillər istehlak bazarının tələbatı və təklifinin formalaşmasına, qiymətin əmələ gəlməsinə bilavasitə təsir göstərir. Oudur ki, qiymətin əmələ gəlmə nəzəriyyəsi faktiki qiymətlərin öyrənilməsinə xidmət göstərməkdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisənin, sahənin, bazarların, regionların faktiki orta qiymətlərinin müəyyən dövr (gün, ay və il) üçün öyrənilməsi zərurəti yaranır.

Müasir iqtisadi münasibətlərin qiymət siyasətinin əsası beynəlxalq təşkilatların təkliflərində əks etdirilmişdir. Məsələn, MHS-nin tərtibinə dair Avropa Statistika Bürosu tərəfindən hazırlanmış statistik anlayışların lüğətində (qolossaridə) üç növ qiymətdən söhbət gedir: əsas qiymət, istehsalçı qiyməti və istehlakçı qiyməti. Burada həmin qiymətlərin əmələgəlmə prinsipləri izah edilir.

İstehsalçı qiyməti məhsul və ya xidmət vahidinə görə alıcıdan alınmış pulun məbləğini özündə əks etdirir, ona hesab-fakturasında göstərilən ƏDV və ona oxşar (məhsula görə ödənilən) vergilərin məbləği daxil edilmir. Ona həm də istehsalçı

tərəfindən ayrıca hesab-faktura üzrə yazılmış nəqliyyat-daşıma xərcləri daxil edilmir.²⁴ Əsas qiymətlərin əmələ gəlmə prinsipləri də belə izah edilir.

İstehlakçı (alış) qiyməti məhsul və ya xidmət vahidinə görə satıcıya ödənilmiş pulun məbləğini özündə əks etdirir, ona hesab-fakturasında göstərilən ƏDV və ona oxşar (məhsula görə ödənilən) vergilərin məbləği daxil edilmir, lakin istehsalçı tərəfindən ayrıca hesab-faktura üzrə yazılmış nəqliyyat-daşıma xərcləri daxil edilir.²⁵ Yəni istehsalçı qiymətlərinin üzərinə nəqliyyat-daşıma xərclərini artırmaqla istehlakçı qiymətləri yaranır.

Göstərmək yerinə düşür ki, məhsul və xidmətlərin istehsal xərclərinin müəyyənləşdirilməsinin əsasları BMT-nin müvafiq qurumlarının “Məqsədlər üzrə xərclərin təsnifatları” ilə səciyyələndirilir. Bu təsnifat xərcləri dörd qrupa bölür: a) dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyalarının təsnifatı (DİOFT); b) məqsədlər üzrə fərdi istehlakın təsnifatı (MŞİT); c) ev təsərrüfatlarına xidmətlər göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarının məqsədlərinin təsnifatı (QKTMT); ç) istehsalçıların xərclərinin məqsədlər üzrə təsnifatı (İXMT).

Hesab edirik ki, iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə xərclər siyasəti bu təsnifatlara uyğun qurulmalıdır.

İstehsalçıların xərclərinin məqsədlər üzrə təsnifatının (İXMT) tərkibi aşağıdakı kimi xarakterizə edilir: a) infrastruktur xərcləri (yolların salınması və torpağın tərkibinin yaxşılaşdırılması, mühəndis-texniki işlər, informasiyanın idarə edilməsi və proqram təminatı xərcləri daxil edilir); b) elmi-tədqiqat və sınaq-konstruksiya işləri; c) ətraf mühitin mühafizəsi; ç) ticarət-satış (marketink) xərcləri; d) əmək ehtiyatlarının hazırlanması xərcləri; e) cari istehsal proqramı, inzibati-təsərrüfat və idarəetmə xərcləri.

Cari istehsal proqramı, inzibati-təsərrüfat və idarəetmə xərcləri üç növə bölünür: a) cari istehsal proqramı xərcləri; b) inzibati-təsərrüfat xərcləri; c) idarəetmə xərcləri. Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhz cari istehsal proqramına xərclər qiymətin əmələ gəlməsinin əsas amili sayılmalıdır.

BMT-nin “Məqsədlər üzrə xərclərin təsnifatları”nın funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir: xərclərin təyinatlar üzrə uçotunu təmin etmək; dövlət idarəetmə orqanları, ev təsərrüfatları, ev təsərrüfatlarına xidmətlər göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları, istehsal sahələri üzrə, son istehlak və aralıq istehlak xərcləri barədə dəqiq statistik məlumatlar əldə etmək; təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi-statistik qiymətləndirilməsi, inkişaf meylləri və səmərəliliyin düzgün müəyyənləşdirilməsi; məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin minimum həddini müəyyənləşdirməyə şərait yaratmaq; MHS-nin tərtib edilməsini təmin etmək və s.

Bu tələblər MHS-nin tərtibi üçün irəli sürülən şərtlərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, MHS iqtisadi münasibətlər sisteminin mühüm hesablarını özündə əks etdirir və əsasən makroiqtisadi göstəricilər sistemini xarakterizə edir. Onların tərtib edilməsinin əsası, bünövrəsi isə çox mürəkkəb xüsusiyyətə malik olan mikroiqtisadi münasibətlər sistemidir. Mahiyyətcə MHS ölkənin “mühasibat uçotu”dur. Onun məlumatları ölkənin ayrı-ayrı istehsal vahidləri (hüquqi və fiziki şəxslər, ev təsərrüfatları), rayonlar, fəaliyyət sahələrinin iqtisadi münasibətlərinin iqtisadi-statistik

24 English/Russian glossary of statistical terms with multilingual entries (first edition), Volume V, National accounts, Compiled by Eurostat and CESD-Communautaire within the framework of the TACIS programme of technical assistance in statistics, sah.27;

25 English/Russian glossary of statistical terms with multilingual entries (first edition), Volume V, National accounts, Compiled by Eurostat and CESD-Communautaire within the framework of the TACIS programme of technical assistance in statistics, sah.28.

qiymətləndirilməsinin məcmusunu (yekununu) özündə əks etdirir. Odur ki, **iqtisadi qiymətləndirmələrin bütün mərhələlərində: mikro-, mezo- və makroiqtisadi səviyyələrdə vahid metodologiyadan istifadə olunması zəruri hal sayılır**, yəni professor V.Q. Doljenkovanın nəzərdən keçirdiyi buraxılış qiymətlərini satış (əsas, istehsalçı) və alışı (istehlakçı) qiymətləri ilə əvəz etmək sosial və iqtisadi nöqtəyindən nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzəriyyə baxımından razılaşmaq olar ki, qiymətin əsas elementinə daxildir: istehsal xərcləri, gəlir, ƏDV (aksizlər), topdansatış-vasitəçilərin və pərakəndə ticarətdəki əlavələr. Amma qiymətin müxtəlif növlərində xərc maddələri fərqlidir. Bu fikri əyani olaraq aşağıda verilmiş sxemdə nəzərdən keçirək.

Sxem1. Qiymətin əmələ gəlmə prinsipinin nümunəvi sxemi

İstehsal xərcləri (a)	Yeni yaradılmış (əlavə) dəyər (b)	Nəqliyyat-daşıma, yükləmə-boşaltma (qaimə) xərcləri (c)	Məhsula görə vergilər (ƏDV, aksiz və s.) (ç)	Pərakəndə ticarətdə xərclər və yeni yaradılan (əlavə) dəyər (d)
İstehsalçı (əsas, satış) qiyməti (Q _{satış})				
İstehlakçı (alış) qiyməti (Q _{alış})				
İstehlak mallarının pərakəndə satış qiyməti (Q _{pərakəndə istehlak})				

Burada biz keçmiş Sovetlər İttifaqı məkanında fəaliyyət göstərən nəzəriyyələrə və faktiki təcrübi yanaşmalara uyğu olaraq mövqeyimizi bildirmişik. Yəni istehlak mallarının pərakəndə satış qiymətinə məhsullara görə vergiləri (ƏDV, aksiz və s.) daxil etmişik.

Göstərilənlərlə yanaşı, belə bir qənaətə gəlmişik ki, mövcud yanaşmalar ətrafında geniş elmi mübahisələr və müzakirələr açmaq zərurəti də yaranmışdır. Bu məqsədlə də, ilk növbədə, MDB ölkələrində neft məhsullarının qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi təcrübəsini nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun saymışıq. Məsələn, "Aİ-95" markalı avtomobil benzininin qiymətini müəyyən etmək təcrübəsinə diqqəti cəlb edirik: 1 tonun şirkətdaxili qiyməti (fikrimizcə, bu elə istehsalçı qiymətidir) 305,25 manat + 308,31 manat (101 faiz aksiz vergisi hesabına əlavə) + 110,44 manat (ƏDV hesabına 18 faizlə əlavə) + 12, 00 manat (təchizat xərcləri, ƏDV-lə birlikdə) = 736, 00 manat (topdansatış qiyməti) + 50,00 manat (ticarət əlavəsi, 6,8 faizə bərabərdir) = **786 manat**. Burada beynəlxalq standartların

tövsiyələri nəzərə alınmamışdır. Məhsula görə vergilər (ƏDV, aksiz) qiymətə daxil edilməklə onun kəmiyyəti həddindən artıq şişirdilmişdir.

İkincisi, beynəlxalq standartların tövsiyələrinə uyğun olaraq, müvafiq avtomobil benzininin qiyməti aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər: 305,25 manat (şirkətdaxili qiymət) + 9,84 manat (təchizat xərcləri, ƏDV-siz) + 50 (ticarət əlavələri, ƏDV-siz) = **365,09 manat qiymət** + qiymətə əlavələr (54,95 əsas qiymətə görə ƏDV hesabına + 363,80 manat (əsas qiymət və ƏDV-in cəminə görə 101 faiz dərəcəsilə aksiz vergisi hesabına əlavə ödəniş) + 2,16 (təchizat xərclərinə ƏDV ödənişi) = 1 ton üçün ödəniləcək məbləğ 786 manat.

Birinci yanaşmada şirkətdaxili qiymətlərə aksiz vergisini artırmaqla, alınan cəmə 18 faiz dərəcəsi üzrə ƏDV hesablanmışdır (110,44 manat). İkinci yanaşmada isə yalnız şirkətdaxili qiymətlərə 18 faiz dərəcəsi ilə ƏDV hesablanmışdır (54,95 manat). İkinci halda aşağıdakılar nəzərə alınmışdır: hər iki növ vergi dəyərə daxil edilmir, qanunvericilik əsasında hesablanır, dövlət büdcəsinə keçirilir, dövlətin iqtisadi siyasətinin icrasını və cəmiyyətin sosial həyat tərzinin tənzimlənməsini təmin etməyə yönəldilən iqtisadi metodlardır, ƏDV vergisi tənzimlənmə obyektinə ola bilər (yəni istehsal sferası üçün onun ödənişinin "0" variantı tətbiq edilə bilər) və s. Nəhayət, son nəticədə hər iki variant üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasına bərabər səviyyəli şərait yaradılmış olur.

Hər iki variantın praktiki tətbiqini 10 ton "Aİ-95" markalı avtomobil benzininin satışı misalı əsasında izah edək, satış üçün nəqliyyat-qaimə sənədləri, hesab-faktura, çek və s. ilkin sənədlərin göstəriciləri üzrə:

Burada biz təcrübədə tətbiq edilən qiymətin nəticələrini sabit saxlamağı məqsədəuyğun saymışıq. Əgər aksiz vergisini qiymətə və dəyərə şamil etmiş olsaq, onda aksiz vergisinin məbləği 3642,07 manat deyil, 3083,02 manata bərabər olardı və alıcı 559,05 manat az pul ödəmiş olardı.

Sxem 2. Məhsul satışının iqtisadi təsviri

	I variantda	II variantda
Satılmış məhsulun kəmiyyəti, ton	10	10
Qiyməti, manat	786	305,25
Dəyəri (kəmiyyət x qiymət)	7860	3052,50
Ondan başqa, qanunvericiliyə müvafiq əlavələr:	X	
təchizat xərcləri (nəqliyyat-qaimə xərcləri)		98,40
ƏDV (18 faiz dərəcəsi ilə)		567,03
aksiz vergisi (101 faiz)		3642,07
ticarət əlavəsi		500,00
Ödənişin cəmi		7860

2-ci sxemdə verilmiş qiymət (305,25 manat) istehsalçı qiymətidir. Satılan məhsulun dəyəri bu qiymətlə səciyyələndirilir. İstehsalçı qiyməti, təchizat xərcləri (nəqliyyat-qaimə xərcləri) və ticarət əlavəsi alıcıların xərclərini xarakterizə edir və

onların istehlakçı qiymətini formalaşdırır. Bizim hesablama üzrə istehlakçı qiyməti 365,09 manata bərabərdir. İstehlakçı qiyməti (365,09 manat) iqtisadi – statistik məcmu vahidlərinin istehsal xərclərini hesablamaq məqsədilə istifadə edilir. Onu I variant üzrə hesablamanın nəticəsi ilə (786 manatla) müqayisə etsək faktiki xərclərdə baş verən dəyişiklikləri asan dərk etmək olur.

Aksiz vergisini (3642,07 manat) alıcılar satıcılara ödəyir və müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq satıcılar onu dövlət büdcəsinə keçirir. ƏDV (567,03 manat) isə vergi məcəlləsinə uyğun olaraq, müvafiq məhsulları satan subyektlərin xüsusi depozit hesabında yığılmaqla, xammal və materiallar alınması zamanı və s. hallarda ƏDV ödənişinə yönəldilir (sərf edilir). İstehsal sahələri üzrə ƏDV depoziti hesabını ilin yekununa görə tənzimləmək vasitəsi kimi istifadə etmək mümkündür. Avropa ölkələrində istehsal sahələri üzrə ƏDV ödənişinin “0” variantının tətbiqi metodu geniş yayılmışdır. Belə tənzimləməni MDB ölkələri üzrə də tətbiq etmək mümkündür. Tənzimləmə aparmaq üçün müvafiq qanunvericilik aktının qəbul edilməsi də məqsəduyğun sayıla bilər. Hüquqi əsas mövcud olan halda ƏDV depozit hesabında ilin axırına yığılan məbləğin dövlət büdcəsinə keçirilməsi, onun çatışmayan hissəsi (yəni istehsal subyektlərin ƏDV ödənişi borcları) dövlət büdcəsindən ödənilə bilər.

Digər neft məhsulları üzrə də eyni vəziyyət mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, neft məhsulları iqtisadiyyatın bütün sahələrində xammal və material kimi istifadə edilir. Onda qiymətin əmələ gəlməsi barədə təklif olunan yeni nəzəriyyənin əhəmiyyəti və səmərəliliyinin asan dərk edilməsinə şübhə yaranmır.

(9)

SECURITY DIMENSION OF CAUCASIAN POLITICS OF THE USA²⁶

Dr. Elnur Hasan MİKAIL

ABSTRACT

After the breakup of the Soviet Union, Russia and the other 15 independent republics remaining from the former USSR emerged. Russia is still pursuing an ideology which regards these independent republics, being Russia's colonies for 75 years, as its own property. The reason is that Russia made countless investments in these independent republics and caused them to be economically and politically dependent upon each other like a chain.

The coup d'état staged during the vacation of Gorbachev in 1990 continued with the independence declarations of 15 republics. Russia, which can be deemed as the continuation of the USSR, did not admit this fact in order to be released from the heavy debt that it owes to these independent republics. The first countries joining the Commonwealth of Independent States (CIS) were Belarus, Moldova and Ukraine. Russia, by signing an alleged Confederation treaty with these 3 strong countries, was threatening the other countries and showing itself off.

Keywords: Azerbaijan, Caucasian Politics, USA.

INTRODUCTION

The events that took place during the Bloody January in Baku, the capital of Azerbaijan, and 5 Central Asia republics declared their independences. In 1941-1945; Azerbaijan, supplying the 80% of oil demand of Russian army during the Second World War was still at the center of the Russia's interest with its rich oil sources and other natural sources. Of course, it was not only the Russians that were interested in these lands. Strong countries such as USA and England were waiting to have a share from the oil sources at the Caspian. Therefore, USA had to determine its new Caucasian politics, and Turkey, named as USA's Gendarme at Caucasia and Middle East by the Russian during the USSR period, was charged with a crucial duty. Turkey, having the same ancestors and racial bonds with the 6 Turkic countries from the USSR dissolved, was now a key to discover these Turkic republics. Unfortunately Turkey has hitherto acted very passively during the construction process of Baku-Ceyhan pipeline which has a strategic significance for the transportation of Azerbaijan oils to Europe. And Turkey has had no attempt to take the relatively bigger share that was allotted to it by SOCAR, Oil Company of Azerbaijan government.

Caspian's most deep oiled field and bordered with sea countries are Azerbaijan and Turkmenistan. Therefore, Russians gave Sea name to Caspian Lake in order to get from Azerbaijan and Turkmenistan's oil share of Caspian Lake. According to Admiralty, seaside countries are beneficiaries in Sea's benedictions' split. This means that 5 countries that have side to Caspian: Russia, Kazakhstan, Turkmenistan, Iran and

26 Expert in International Relations, Ph. D. in History/Turkey's Republican History, web: <http://www.turansam.org>, e-mail: emikail@turansam.org, Mobile: +905318121361, Phone/Fax: +903322413539; Leader of the Turkish "TURAN" Movement's, Founder and General Manager of the "TURANSAM – TURAN Strategic Researches Center" Turkish Nationalist Think-Thank Organisation.(<http://www.turansam.org>)

Azerbaijan's being partners to all products such as Oil Caviar and etc that will be ejected from the sea.

In other words, Caspian shore will extract and produce oil and so forth from countries Azerbaijan and Turkmenistan and then 3 other countries will share the commodities we produce. In order to eliminate this injustice, Azerbaijan has started a mission in international field. At the same time, it invited Turkmenistan who has a situation same with Azerbaijan in losing its rights, about this subject and wanted them to support it.

Turkmenistan accepted to pursue a policy that's Iran and Russian biased until today and it showed some oil fields in Azerbaijan territory as they belonged to it in its map by rejecting Azerbaijan's proposal and again declared Azerbaijan as a rebel country with the agitations of Iran and Russia in a way that it was pushing its own rights.

USA's interest today in Caucasian region is both in order to take Caucasian region into NATO and the region's incontestable oil resources. Today in Azerbaijan, England's BP Amoco AIOIC and USA's other oil companies are active. This big oil companies are almost in a status in which it is a foreign policy maker actor rather than being a company which takes the important responsibility of guidance and management of USA's Caucasian Policy.

FIRST CHAPTER

1. AZERBAIJAN REPUBLIC

"A flag that is once raised shall no more be lowered!"
/ MEHMET EMIN RESULZADE /

"The Soviet Union is now our friend, our neighbour, our ally. We need this friendship. However, no one can predict what will be tomorrow. It may be shattered, crumbled just like the Ottomans, just like Austria-Hungary. The nations that it has in its hands today may flee. The world may reach a new balance. Then Turkey should know what to do... This friend has our brothers, who have a common language, a common faith and a common soul, under its control. We should be ready to protect them. Being ready is not just remaining silent and waiting for that day to come. We should be prepared. How do the nations be prepared? By keeping their moral bridges strong. Language is a bridge. Faith is a bridge... History is a bridge...

...We should go deeper into our roots and be united in our history broken down by the events. We cannot wait for them to approach us. We should approach them..."

/ Mustafa Kemal ATATURK /
29 October, 1933

1. 1. INDEPENDENT AZERBAIJAN REPUBLIC

An independent state which was called Azerbaijan Democratic Republic was established in the north part of Azerbaijan in 28 May 1918 and this was the first one among Near East Countries. North Azerbaijan was occupied again the second time in 28 April 1920. Official language of the North Azerbaijan was changed in 1937. In

Azerbaijani Turkish which is the colloquial language of Azerbaijan Turkish people, Turkish word was found unnecessary and Pan-Turkic and then it was changed into only Azerbaijani. ("Azerbaijani Turkish" became "Azerbaijani"). Its alphabetic was exposed to an operation twice in a short period of time. (From Arabic to Latin and then to Cyrillic).

By breaking away from Soviet imperialism, in 18 October 1991, Constitution of Azerbaijan Republic was accepted and in 31 December of the same year, independency of the state was accepted again. First countries that recognized Azerbaijan were Turkey, Pakistan, Sweden and USA.

1. 2. HISTORY OF AZERBAIJAN

Current domain of Azerbaijan, has been a fatherland of Matiens, who have an important role in formation of Turkoman community. Old Alban and Kutis live in 4th century BC. Subsequently Hurriss, Kaspis, Lulubeys, Mannahs and Midiyalis have become populous. Mehranis, Nigmihs, Trukkis and other generations have become populous in South Azerbaijan. At the same age (the end of the 11 thousand and the beginning of the 1 thousand) Albans and other generations lived in the North domains of Azerbaijan. Unfortunately their names wasn't known in history knowledge. It is seen that scientists comment about the contemporaries of ancient Sumers, use Turkish language about belonging a language of the generations, whose names are above. Apropos of 3 generation conjunction, they incorporate the majority and the Saspirs, which have been populous in the right side of the coast of Araz stream, to non-Sami group. The historians, who analyse the historical artifact of Heredot, are emigrants of Avar generation that derived from Alpay and later they named Avlar. As can be seen there have been contemporaries of Sumers. Before Christ and generations were in Azerbaijan landor neighbouring location. Saka Massaget is a community that lives 2 centuries in Azerbaijan domain from Middle Asia and known as 'İsguz' in history literature. First governments in this domain are below:

First known government is Zamua country that arised as a result of major sized political conjunction in 9th century BC. The leader of Dagar province Nur Adad was in the head of this conjunction. Zamua country was exposed to the aggression of Assuriya's (Asur) occupiers in Nur Adad or Ameca Sovereignty tempore which represented in the 880 BC. It is incontestable that there are Allabria, Kallabra Tsardoms in the middle of the Urmu Lake BC...at the same centuries again Gilzans government was cozy up to alongside of Urmu Lake. Gilzan emperors are not chief of clan as in Tsardoms that allure names, they were czars that has monarchic regime which migrates their sovereignty from father to son. They were able to maintain their independence in the battles that opposed to Asurs. We see that Gilzan Kingdom conceded its place to strong Urartu government in the late 9th century.

To develop a strong and single government has become a necessity in 8th century because region continously turned into occupancy place and constant invasion of foreigner occupying commands. Emperors of Manna made an agreement with Urartu against Asur and with Asur against Urartu with a view to supply stability in the government. Tho most famous czar of Mannawas İranzu. Czar sovereignty in the Manna government was strong. It administrated the country as absolute adjudicator. Czar sovereignty in Manna migrates monarchically hereditary in the 8th century BC. Places of worship of blaze have occured in the culturel modernization stages the community, lived in the region, experienced the religious beliefs of

incorporated civilization of this soil and in the formation of Zoroastrianism. Horse is holy according to Manna community.

Two government occurred simultaneously in the Azerbaijan land in 4th century BC. There is Atropatena government in the South and Alban Tsardom in the North. Atropatena government enclosed actual South Azerbaijan and Iran Kurdistan land. In the formation of Atropatena government, Macedonian Iskender connected with tread upon the major empire that founded by Ehemis. Some of the Soviet historian and anthropologists said that on the date of this tread Iskender bedded his treasury to ruin graveyard alongside actual Baku. Getting of this hypothesis Russian geologists embarked searching for the treasury, formed destruction to surrounding villages of Baku, and destroyed the historic graveyards. According to the information that Georgian sources gave, when Iskender ganged upon Iran Czar 3. Dara, he met Hun Turks on that way and packed them till Kur coasts. Some of this Turks has been known as Ahiska Turks in the Meskhet region in Georgia and they are living in Sarkine that is in actual Turkey borders.

First urbanization examples in Azerbaijan coincides Ancient era in 2nd century. The sources' languages was being ancient Greek and Latin complicated the Works of historians. Evidence that prove ancient urbanization examples bared in the archeological excavations made upon Hazar²⁷ coasts of Baku.

1. 3. GEOGRAPHY OF AZERBAIJAN, POPULATION AND ETHNIC STRUCTURE

According to its geographical position, Azerbaijan is between Iran and Russia, domiciles to Southwest Asia part of Northeast Caucasus, composing an 800-km-border with Hazar Sea from east. It's climate is near to arid desert climate. It's currency is Manat. It's survey is 86.600 km². It's neighbours are: Russia Federation, Georgia, Armenia, Turkey and Iran. It's population is 8 million. Arabs called here Azerbaijan because Zoroasters lived her efor a long time(who encomium to blaze)

Baku places East-coastal of Hazar Sea. Baku, which has 1500 years history, is counted as an old allocation unit and resumed an important cultural and educational center of country. With 3 million population Baku, has 11 private and 32 nation university that have 50 thousand student capacity. On the Soviet Union date, Baku has become 2nd science base by Russians in Soviet so it has high literacy. Science Academy that is the highest education corporation of the Soviet Union was in Baku. Baku has rich and quality oil reservoir, and 156 million ton petrol bared from the Petroleum Stones reservoir of Baku.

It has 18 km with Russian Federation, 785 km with Armenia, 322 km with Georgia, 11 km with Turkey and 618 km border with Iran Islam Republic. "Bahar Düzü", which is the highest cap of the country and the Caucasus is 4480 km.

SECOND CHAPTER

2. AZERBAIJAN - ARMENIA CONFLICT AND KARABAĞ PROBLEM

²⁷ Caspian Sea.

Gökçe-Zengezur state which was within the borders of Azerbaijan until 1918 after the foundation of USSR was separated from Azerbaijan and given to Armenia upon the proposal of Soviet Dictator Stalin and his Armenian origin assistant Mikoyan. The chain of rules giving autonomy namely self-governing to Upper Qarabağ region followed this. At that time nobody could predict that the sneaky policy underlying this autonomy status was contemplated to give this region to Armenia by Russians. Afterwards Russian government started to settle Armenian people to the Qarabağ region and gently dismiss Azerbaijani people from the region.

2. 1. EMERGENCE OF QARABAĞ PROBLEM

This is the starting process of the Armenian Azerbaijani conflict and Qarabağ problem of today. The Russians granted Armenians with the highest duties and the best life conditions. But all of these could not satisfy an ingrate nation that sold out Ottoman to the Russians. To accomplish their aim of capturing Qarabağ Armenians established a secret organization called Taşnak Syutun and the extension of this organization abroad was ASALA. To reach this secret aim Armenians systemically and regularly collected money from Armenians all over the world.

At last in fall 1998 Armenians requested Qarabağ by sending a diplomatic note to Azerbaijani parliament. The reason for this request was that the Armenian population was higher than Azerbaijani population.

THIRD CHAPTER

3. The 907 RULING

USA has recently initiated to ABOLISH an interesting embargo that it has imposed over Azerbaijan since 1993. The Embargo decision numbered as 907 had been taken due to the BLOCKADE that Azerbaijan applied to the Armenian rebels in the Upper provinces of Qarabağ. This decision being one of the most noteworthy achievements of the Armenian lobbyists, had put forth the condition that the embargo over Azerbaijan would be valid until the embargo over Qarabağ was not abolished. In a way, the 907 ruling had punished Azerbaijan, one fifth of its lands being under the Armenian attack. Last week, the oil companies in power as well as the changing US foreign policy of the US after September 11 played major roles in the deferral of this embargo decision.

3. 1. THE CODE 907

During the embargo, USA has left out Azerbaijan while financing Armenia and Georgia with approximately 1 billion dollars. Therefore, thanks to the 907 ruling which can be noted as a success of the Armenian lobbies, Azerbaijan has been disadvantaged with at least 8 billion US dollars since 1993 in the last 8 years while Armenia was advantaged with approximately 8 billion dollars. Thus, due to the unjust victory of the Armenian lobby, Azerbaijan was disadvantaged 16 billion dollars in 8 years as opposed to the benefits Armenia got. This amount shouldn't be taken for granted for a country like Azerbaijan that had been saved from Soviet Imperialism. Furthermore, while Azerbaijan followed policies favouring USA and the West, Armenia pursued policies on behalf of Russia rather than USA. Armenian lobbyists are currently working to abolish the new decision taken by the Senate that allows for

military aid to Azerbaijan. The ruling 907 is an obvious proof indicating how the US foreign policies could be misguided by the effects of the lobbies. Furthermore, it is not the first example of its kind. This case is valid for many other crises that US hasn't been able to overcome in any way. It is possible to enlist Palestine and Cyprus as the primary examples. USA can not play an influential and objective role in resolving the Palestinian problem due to its strong Jewish lobby. Like in the ruling 907, US punish Palestine while rewarding Israel through various means. The fact is that it has always been Israel to ignore all the treaties including Oslo. Besides, Israel didn't even comply with the decisions taken by the UN that required them to retrieve to the territories back in 1967 and to stop the occupation in Palestine and Golan.

The report given by the Human rights inspector John Dugard claims that "the main reason behind all the violence performed and struggles given in the Middle East is that Palestinian lands are being occupied by the Israelis." USA needs to replace the stick with the carrot while dealing about the Palestinian issue. At least, it has to succeed in being objective. The solution for the problems in the Middle East remains insufficient when US talks about founding the Palestinian republic without taking solid and effective steps. In its current shape, it stays as a populist strategy to attract attention at a very superficial level. The situation is not that different in Cyprus either. US has supported the Greeks for many years now disregarding the valid rights that Turkey holds to intervene in the politics in Cyprus. The embargos that have been under way for many years due to the Turkish Peace Movement, and the search for aid in the proportion of 7 to 10 between Ankara and Athena are all outcomes of the misguided policies influenced by the lobbies. Since strong Greek lobbies get in the way of identifying the true cause of the problems, the solution to the crisis can not be resolved for over a quarter century. Recognizing the Greek side as the only representative of the island, USA has rewarded the Greeks even though they are the main source of the crisis. However, the Greek side on Cyprus central to justifying the unmerited capital as it has better relationships with Russia. Besides, the effective power of the Greek lobbies still averts enacting better policies.

The ultimate consequences of the Azerbaijani Lands occupied by the UN International By Law Regulations. I'm not going to talk about this topic in great length and depth as it can be gathered from today's headlines showing that the UN makes subjective policies and takes unfair decisions. Although 20% of the Azerbaijani lands has been occupied by the Armenian forces and there are scripts and rules written in line with the UN laws that permit Azerbaijan to take back its occupied lands by using armed forces, that UN supports the US to enact the 907 ruling does not align with any of the international democratic principles, laws and the human right acts that the UN itself backs up instead of supporting Azerbaijan as the country having been exposed to the occupations.

When we take a look at the most recent events, it is easily noticeable that UN validated the attack on Afghanistan even though the attack on US on September 11 was not done by the Afghani government. On the other hand, even if Osama Bin Laden is responsible for this attack, he is not an Afghani citizen but a Saudi having been trained by the US as a CIA spy.

The point is that even if he was an Afghani, for me, it is inconceivable to witness all the innocent people of the whole country being murdered when in fact he alone should be the one to be killed. Not only do I reject this institution but also despise and find all about it being against the democracy.

FOURTH CHAPTER

4. DAILY NEWS

The US secretary of defense, D. Rumsfeld, has recently visited Azerbaijan. On this visit, he met with the Azerbaijan Minister of Defense, Sefer Ebiyev and the Azeri president Haydar Aliyev. It was only after the meeting was over that the topics were revealed to the press to be announced to the public.

4. 1. SEPTEMBER 11 AND DONALD RUMSFELD'S VISIT TO AZERBAIJAN

D. Rumsfeld complimented the Azeri side for its military achievements and promised them to officially cancel the 907 ruling before the New Year. Besides, it is claimed that issues like admitting Azerbaijan to NATO and launching the confidential NATO base in Azerbaijan were discussed during the part of the meeting closed to the Press.

4. 2. AZERBAIJANI FAVOR TO SUPPORT THE USA

Azeri President Aliyev and the Minister of Defense, Ebiyev Sefer, related their gratitude to Americans and announced that Azerbaijan is ready to collaborate with the US on issues like peace and the like. The Azeri side, on the other hand, relayed to the US in relation to the Afghani war that Afghanistan needs a new regime. It has been declared that the president of Haydar Aliyev will present the public with the comprehensive summary of the meeting that constituted the first exemplar that lays out the necessary military steps to be taken.

CONCLUSION

In this study, changing power dynamics that constitute great significance for today and the US policy towards the Caucasus have been examined. This paper revealed that some of the lobbies in US could change and guide the foreign policies in US through the use of some wrong sources. The Qarabağ problem has been relayed to the AGIK Minsk conference today and there has been no decision taken that supports Azerbaijan. Again, the ceasefire treaties have been abolished many times by the Armenians.

The other side of the problem is that this is about nothing but the “big game” that started in 1900’s and ended up with the Russian victory and it has been stated many times by the nationalist Azerbaijani politicians that Qarabağ syndrome was planned by the Russians in order to maintain their constant control over the big oil treasures. After September 11, the sudden change in US politics in the Caucasus can not be any coincidence. US do not see how the lobbyists misguide the policies. The US has gone for policy changes just like in the example of the 907 ruling through self-critique after September 11. However, that these are not sufficient is being proven right by what Secretary of the Foreign Relations Colin Powell’s said last week: “we need to work on our image reflected in the Islamic world”. Let’s see if US is going to realize the beam in its vision and initiate taking more radical (at least more objective) steps on behalf of the unjustly treated?

REFERENCES

I. Books:

1. BÜNYADOV, Ziya; **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Elm, 1965, Azerbaycan Diline Tercüme, Azernesr, 1989 Bakı, 1989
2. GUMİLEV, Lev Nikolayeviç; **Tısyachiletiya Vokrug Kaspiya**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1991, ©L. N. Gumilev; Recenzent: Hüseyinov, R.B.
3. GUMİLEV, Lev Nikolayeviç; **Geografiya Etnosa, V İstoricheskiy Period**, Nauka Yayınları, Sankt-Peterburg, 1990, ©L. N. Gumilev; Recenzent: Lihaçev, D.,S.; Lavrov, S.,B.
4. MİKAİL, Elnur Hasan ; "Azerbaycan", İ.İ.B.F. , Selçuk Üniversitesi, 2000
5. İSMAYILOV, Mahmud; **Azerbaycan Tarihi: Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı - Poligrafi Birliğı Yayınları, ©Azernesr, Bakı, 1992
6. PAŞAYEV, T., ALLAHVERDİYEV, M., KERİMOV, X., ABDULLAYEV, A.; **İqtisadiyyet Terminleri Lüğeti: İktisat Terimleri Sözlüğü**; Elm Yayınları, ©Elmnesr, Bakı, 1994
7. PAZARCI, Hüseyin; **Uluslararası Hukuk Dersleri. I Kitap**, Turhan Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1997
8. PAZARCI, Hüseyin; **Uluslararası Hukuk Dersleri. II Kitap**, Turhan Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 1998
9. SARTORİ, Giovanni; **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996
10. WALKER, Martin; **Dev Uyanıyor.Lenin'den Gorbaçov'a**, Altın Kitaplar Yayınevi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1989
11. YELTSİN, Boris; **Geceyarısı Günlükleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000
12. ZEYNALOĞLU, Cahangir; **Müxteser Azerbaycan Tarihi: Geniş Azerbaycan tarihi**, Azerbaycan Devlet Kitabevi, Bakı, 1992
13. ZÜRCHER, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996

II. Newspapers:

14. Zaman Gazetesi, Almanak

III. Internet Resources:

15. <http://www.azerigenocide.org>
16. <http://www.aztv.az>
17. <http://www.azerb.com>
18. <http://www.azerbaijan.com>
19. <http://www.azeri.com>
20. <http://www.azerinet.com>
21. <http://www.bakililar.az>

(10)

Gelmedin Gülüm

Engin NAMLI

00:10 15.12.2006

Adın şarkılarda dinmedi bir gün
Yıllarca söyledim hep üzgün üzgün
Aşkımız mahpustu sevgimiz sürgün
Bir an görülmedi bir gün güldüğüm

Başımda yolmadık tek saç kalmadı
Zarflara pulladım gene olmadı
Mektup attım hiç bir adres almadı
Çaresiz kırıldı kalemim,gönlüm

Sen yokken yitirdim bütün varımı
Kimseler çekmedi bir gün kahrımı
Kaç kez sınıadı da hicran sabrımı
Nelere niyetli nelerden döndüm

İçime kapanık koskoca sırdım
Ellerde kafamı bin kere kırdım
Seni kaç hayale düşe çağırdım
Bekledim bekledim gelmedin gülüm

İçlice başlayan her ince sızı
İğneledi durdu,inmedi hızı
Halden anlamadı hasretin kızı!
Demek ki çok yaşa dediği; Ölüm.

Yolcu yabancıydı hep yol tanıdık
Gelip geçeniyle başbaşa kaldık
Bir gün sitem ettik bir gün ağladık
Seni beklemekle geçti şu ömrüm

(11)

ALTAY SIRA DAĞLARI VE ALTAY SIRA DAĞ ADININ KÖKEN VE ANLAMI**Dr. Yusuf GEDİKLİ**

Altay sıra dağları, Tanrı sıra dağları gibi Asyanın meşhur, Türk dünyasının kutlu sıra dağlarından biridir. Bu sıra dağlar ve etraf coğrafyası en eski çağlardan günümüze dek, Türk aleminin merkezi, eksenini olmuştur. Türklerin batıya kaymasıyla birlikte Altayların bir kısmı Moğulların hakimiyetine geçmiştir.

Altay dağ adının nereden geldiği alimleri iki asırdan beri meşgul etmiş, bu hususta çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Ancak ortaya kimsenin reddedemeyeceği, genel kabul görmüş bir izah konulamamıştır. Bu yazımızda Altay sıra dağ adının nereden, nasıl geldiğini ortaya koyacak ve uzun zaman devam eden bu sorunsalı bitireceğiz.

Türkçe kaynaklarda Altay dağlarının adı

Göktürk yazıtlarından Tunyukuk ve Bilge Kağan bengi taşlarında geçen **Altun yış**, bugünkü “Altay dağları”nın o zamanki adıdır.²⁸ Uygurcada geçen **Altun yış** da “Büyük Altay dağı anlamında”dır.²⁹ Eski Türk yazıtlarında **Altun Kır** adı da geçer.³⁰ **Kır** Türkçede “dağ” anlamına da gelir.

Altun dağın Çincesi **Kin şandır**. Kin şan, Çince “Altun dağ” demek olup, Türkçe Altun dağ adının harfi tercümesidir.

Çalışman mansabındaki iki dağ, Aktaş ve **Altun dağdır**. Altun dağ buradaki Türklerce kutsal sayılır, “dağ ve göllerin atası olarak görülür”, Altun gölü geçmek için ondan niyazda bulunulur. Aksi halde dağ rüzgâr gönderirse gölden geçilemez.³¹ (Çalışmana yakın bir dağ da Kara-korumdur.³² Doğu Türkistanın güneyindeki dağların adı da Karakorumdur. Korum Divanü Lügatit Türkte “kaya” anlamındadır).³³

Gabain, Altın dağ adındaki **altın** kelimesini “merkez” manasına alır ve Altın dağı Türklerin ilk yurdu kabul eder.³⁴ Bildiğimiz gibi sarı renk Çinlilerde merkezi gösteriyordu. Aynı renk telakkisi Türklerde de vardı.

Altun Yış, Altun Tag, Altun Kır eş anlamlı adlandırmalardır. Biz Altay dağlarına Altun dağ adının verilmesini, bu dağlarda altın çıkarılmasına bağlıyoruz.

Bugünkü Dağlık Altayda eski zamanlarda altın çıkarıldığı bilinir.³⁵ Halen Moğul Altaylarında altın, demir, civa çıkarılır.³⁶

Altaylar demir bakımından zengindir. Bildiğimiz gibi Göktürkler Altay dağlarında demircilikle uğraşıyorlardı. İsveçli seyyah Sven Hedin, 1930’larda Gobi

28 Wilhelm Radloff, Sibiryadan, çev. Ahmet Temir, MEB y., İstanbul 1994, 1. c., 201. s. // Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Yıldız y., İstanbul 2003, 97, 115. s

29 Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1993, 9. s.

30 Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, TDK, Ankara 1994, 903. s.

31 Radloff, 1. c., 91. s. vd.

32 Radloff, 1. c., 92. s.

33 Divanü Lügatit Türk Dizini, TDK, Ankara 1972, 70, s.

34 A. von Gabain, Türkoloji Makaleleri, haz. Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz y., İstanbul 2009, 153. s.

35 Kılıç Osmanov, “Bozkır kavimlerinden Azlar”, TÜBAR 2005, 17. no, 121. s.

36 “Altay”, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (ASA), 1. c. 277. s.

Altaylarındaki Bayın Bugdo dağında demir çıkarıldığını yazar (Bayın Bugdo Moğulcada “zengin ilah” manasındadır).³⁷

Coğrafi yönden Altay dağları

Altay dağları Orta Asyanın en görkemli ve önemli dağ silsilelerinden biridir. Bugün Rusya Federasyonunda kalan ve Altay Türklerinin yaşadığı Dağlık Altaydan başlar, hafif bir eğimle güneye ve doğuya doğru uzanır, Moğulistanın Çinle olan güney sınırı ortalarında biter. Kuzeybatıdan güneydoğuya uzunlukları iki bin kilometreyi bulur.³⁸

Altay sıra dağları üçe ayrılabilir. Birinci kısım Rusyada kalan Dağlık Altay bölgesindedir. İkinci kısım Moğulistanın güneybatısında yer alan ve güneye uzanan, haritalarda Moğul Altayları denilen kısımdır. Orta Altaylar da denir. Moğul Altaylarına Kazakistanın en kuzeydoğu ucunda bulunan Narımski dağları ile İrtiş nehrinin kuzeyinde kalan kısımlar dahildir. Üçüncü kısım olan Gobi Altayları, gittikçe irtifa kaybederek doğuya, Alaşan bozkırının kuzeyine doğru uzanır.

Gördüğümüz gibi Altay dağları Rusya, Kazakistan, Moğulistan ve Doğu Türkistan (Çin) olmak üzere dört ülkede yer alır.

Altayların en yüksek kısımları Dağlık Altay ve Moğul Altaylarındadır. En yüksek zirve Dağlık Altaydaki Beluhadır. Batı zirvesi 4.440, doğu zirvesi 4.506 metredir.³⁹

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (ASA)’nin verdiği bilgiler

Altayların iklimi sert kara iklimidir. Isı ocak ayında -15 ila -32 arasındadır. Yazı serindir. Temmuz ortalaması 14-16 derecedir. Altaylar Atlas okyanusundan gelen batı rüzgârlarını keser. Yıllık yağış 500-600 ila 1.000-1.500, derin dağ arası çökekliklerde 200-300 milimetredir. Yükseklerinde 1.000 adet buzlak (buzul) vardır, bunların 342’si Katun silsilesindedir. Ob sistemine dahil olan Katun, Biya, Çolışman, Buhtarma ırmakları kaynaklarını Altaylardan alır.

Başlıca gölleri Altun göl (Rusçası Teles) ve Markaköldür.

Altaylar alçalarda bozkır ve orman; yükseklerde toprak ve bitki kuşaklarıyla karakterizedir. Kuzeydeki dağ eteklerinin kestane renkli ve kara topraklarında 500-700 metreye, güneyde 1.000-1.500 metre yüksekliğe dek bozkır bitkileri yetişir. Orta Altayların (Moğul Altaylarının) Çuya bozkırını hariç, kahverengi ve açık kestane rengi topraklarında yarı çöl bitkileri yetişir. 1.700-2.450 metre irtifada arazinin yüzde 70’i ormandır. Rutubetli bölgelerin topraklarında köknar, sedir ormanları geniş yer tutar. Bu ağaçların yerini kuru iklimli bölgelerde kara çam ormanları alır. Yüksek dağ kuşaklarında sub-alp (alp kuşağı altı) bitkileri, sub-alp ve alp çayırları, dağlık tundra bitkileri (kolluklu, yosunlu, şibyeli? ve taşlı-çakıllı tundralar) boldur.

Bozkır kuşağında sünbülkıran (bir tür sincap, bilimsel adı Citellus veya Spermophilus), dağ sıçanı, bozkır sıçanı, kartal; orman kuşağında ayı, vaşak, samur, Sibir sıçanı (Azerbaycan Türkçesinde Sibir siçovulu, bilimsel adı Rattus), maral, orman tavuğu, karabağır, sedir kuşu, alaca dimdik, yüksek dağ kuşağında dağ keçisi, kar kaplanı, ren geyiği (Azerbaycan Türkçesinde şimal maralı, bilimsel adı Rangifer tarandus) yaşar.

37 Sven Hedin, Gobi Çöllerinde, tercüme Ömer Rıza, Gazetecilik ve Matbaacılık TAŞ, İstanbul 1933, 25. s.

38 “Altay”, ASA, 1. c., 276. s.

39 “Beluha”, ASA, 2. c., 95. s.

Dağ eteklerinde, dağ arası çökekliklerde ziraat ve hayvancılıkla uğraşılır. Maden sanayisi gelişmiştir.⁴⁰

Yış, tayga terimleri

Altay dağlarının orman örtüsünü ifade eden **yış** (kara orman), **tayga** ve **tundra** terimleri hakkında bilgi vermek, faydadan hali değildir.

Yış

Altay Türkleri kara ormanla kaplı dağlara **yış** der. Bu tür ormana aynı zamanda siyah görüldüğü için “**kara orman**, sık orman” da denir. Radloff “koyu ormanlığın bütün ülkeyi bir matem tülü gibi örttüğünü” yazar.⁴¹ **Yış** yahut **kara orman** çam, karaçam, pihta çamı, ladin, köknar, sedirden (katran ağacından) oluşur. Bu ağaçların hepsi iğne yapraklıdır (Altay Türkçesinde **iyne pürlü**). Ağaçlar birbirine girişik ve sıktır.

Yış karakteri bir taraftan Altun gölün kuzeyi ve Katunyanın doğusuna, diğer taraftan Altayların ötesine, kuzeydoğudan Tomsk ve Yenisey dağları üzerinden Lenaya kadar uzanır.⁴²

Altay Türkleri Kara ormanın ahalisine **Yış-kiji** der. Altaylı Dağ Kalmıkları **yış** ormanlarında, daha doğrusu kara ormanlı dağlarda oturan Türklere **Yış** (çış, tyıs) **kiji** adını verir.⁴³

Tayga

Tayga “Türk dillerinde ormanlı dağlar” demektir.⁴⁴ Türkçe bir kelimedir. Altay Türkleri melez ormanla kaplı dağlara **tayga** der. Tayganın sınırı bir taraftan Katunya, diğer taraftan Altun göl bölgesidir. Batı ve Güney Altay, tayga ormanlarıyla kaplıdır. Buranın ahalisine **Altay-kiji** denir.

Ruslar **tayga** sözünü Altaylılardan almış, fakat bunu **yış** yahut **kara orman** (Rusça çeren) için kullanmışlardır.⁴⁵ Kara ormanın Almancası **Schwarzwald’dır** (Almanya da Tuna nehrinin doğduğu bir kara orman vardır).

Taygalar yer yer taşlık, kayalık zeminle, yer yer iğne yapraklı ve yer yer yayvan yapraklı ağaçlarla karakterizedir.

Gerek **yışlarda** (kara ormanlarda, sık ağaçlı ormanlarda), gerek taygalarda (yer yer ağaçlık, yer yer kayalık, taşlık ormanlarda) kayın, kavak, titrek kavak, söğüt türünden yayvan yapraklı ağaçlar da mevcuttur.

Tayga ormanları daha ziyade kuzey ılıman kuşağının ormanlarıdır, bunların büyük kısmı iğne yapraklı ağaçlardan oluşur ve 42-72 kuzey enlemleri arasında yer alır (Köknar, ak çam, kara çam, sedir ve saire). Yayvan yapraklı ağaçlar da mevcuttur. Rusya arazisinin üçte biri tayga tipi bitki örtüsüne sahiptir.⁴⁶

Sibiryanın Kemerovo vilayetinde Tayga isimli bir şehir vardır. Batı Sayan dağlarının en yüksek zirvesi Kızıl Tayga (3.121 m.)’dir.⁴⁷ Tuvadaki Sagan-Şibetu dağlarının bir zirvesi Mongun-Tayga adındadır (3.970 m.).

40 “Altay”, ASA, 1. c., 276. s. vd.

41 Radloff, 1. c., 67. s.

42 Radloff, 1. c., 67. s.

43 Radloff, 1. c., 197. s.

44 “Tayga”, ASA, 9. c., 126. s.

45 Radloff, 1. c., 67. s.

46 “Tayga”, ASA, 9. c., 126. s.

47 “Sayan dağları”, ASA, 8. c., 259. s.

Altay dağ adının kökeni hakkında görüşler

Radloff, Altayın **Ala tau** (Ala dağ), bazen **Altun tau** (Altın dağ) adlandırıldığını yazar ve Altay “bütün ihtimallere göre, bir çok efsanelerde de rastladığım gibi Al Tayga sözünden meydana gelmiş olmalıdır” der. Radloff’un fikrine göre **Al tayga** “yüksek, taşlık dağ” manasındadır.⁴⁸

Rıza Nur, Altayı **al tayga** diye açıklar. Al “kırmızı”, tayga “orman” manasındadır.⁴⁹ Nur, bu fikri Radloff’tan almış olmalıdır. Rıza Nur, kesif dikenlerle örtülü yerlere **tögay** (togay olmalı) dendiğini bildirir.⁵⁰

W. Barthold, altın ile Altayın alakası varsa bunun Moğulca **altan ~ altadan** gelebileceğini, Altay isminin Kalmuk hakimiyeti devrinde ortaya çıkmışa benzediğini, bugünkü Türklerin Altayın bu manasından habersiz olduğunu, bir halk etimolojisinin kelimeyi “altı ay” şeklinde iki parçaya ayırdığını, Altayın “yüksek dağ” anlamında cins isim olarak kullanıldığını belirtir.⁵¹

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Altayın Türkçe-Moğulca **altan** “altın” anlamında olduğunu yazar. Fonolojik gelişimini açıklamaz.

Görüşlerin tenkidi

Biz ilkin Altay dağ adının **al tag** tamlamasından **al tay** şekline intikal ettiğini, **al** yahut **altun dağ**, başka deyişle “kutsal dağ” manasında olduğunu farzetmiştik. Bilindiği gibi Türklerde **al**, **ala** sözleri mecazen “kutlu, mübarek” anlamına gelir. Fakat sonra bu fikrimizden sarfınazar ettik. Gerçi Türklerde **ala+dağ** birleşiminden meydana gelen dağ adları pek çoktur, lakin Altay dağ adının **al tagdan** gelmesi fonetik olarak zayıf ihtimaldir. Farzettığımız **al tag > al tau** inkılabının sonucu, Altay değil, **Altag ~ Altak ~ Altan** olabilir. Oysa Altayın sonundaki ses, **y’dir**.

Altayın Altun dağdan geldiği tezi de doğru olamaz. Çünkü **Altun tag** birleşiminin Altay haline gelmesi fonetik bakımdan **Al tag** tamlamasının Altay haline gelmesinden çok daha zordur. Altayın Altun yıştan kısalması da fonetik bakımdan mümkün değildir.

Bu durumda Altayın **al taygadan** geldiğini ileri süren Radloff’un ve Rıza Nurun tezi, doğruya en yakın fikir gibi görünmektedir. Yukarıda görüldüğü vechile Türkler, yer yer kayalık, taşlık, yer yer ormanlık dağlara **tayga** derler. Çeşitli ağaçlardan, açıklık ve ormanlardan meydana gelen taygaların **al** sıfatıyla nitelendirilmesi gayet tabiidir.

Al Tayga veya **Ala Tayga** (ala “içinde kırmızı bulunan karışık renkli”)’nın Altay olması, **Al Tag**, **Altun Tag** veya **Altan Tag** terkiplerinin Altay olmasından çok daha asan (kolay) ve fonetik bakımdan çok daha akla yatkındır.

Altayın köken ve anlamı

Bütün bunları yazdık, fakat kafamızdaki soru işaretini tam manasıyla silip atamadık. Araştırmaya ve düşünmeye devam ettik.

Barthold’un ve Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Altayın altandan gelebileceği fikrini de düşündük. Bir cevap bulamadık.

48 Radloff, I. c., 67. s. vd.

49 Rıza Nur, Türk Tarihi, haz. Erol Kılıç, İstanbul 1982, I. c., 20, 30. s.

50 Rıza Nur, I. c., 29. s.

51 W. Bartold, “Altay”, İA, I. c., 387. s.

Altay, **altan** “altın” kelimesinin bir değişkeni olabilirdi ama bu, fonetik ve leksik yönden nasıl izah edilebilirdi? İşte bütün mesele buydu.

27 Şubat 2010 günü Hun Türkçesine ait Nan-chi ~ Nang-chi şahıs isminin Türkçe karşılığı olan ***inanc** kelimesinin etimolojisini yazıyorduk. Yazımızda ***dı-ng** kökünün bir **-ang**, bir de **-and** eki aldığını, ***ding** kökü **-and** ekini alınca sonda **d > c** ve **> ç** dönüşümü gerçekleştiğini belirttik. ***ding** kökü **-ang** ekini alınca sondaki **ng** bölünmesi **inan** ve **inak** şekillerini ortaya çıkarıyordu. Fikrimizi kuvvetlendirmek için **altın** sözünün ***daldang** şeklinde olması gerektiğini beyan ettik. Fakat o anda ***altın** kelimesinin ilk şekillerinden birinin ***daldand** olduğu aklımıza gelmemişti.

Bundan sonra bütün gün çalıştık, yorulduk, akşam Atatürkün hayatını anlatan Veda filmine gittik. Gelirken yolda, saat 21.20 sularında Altay kelimesinin ***daldand** kelimesinden geliştiği kafamıza dank etti (Tabii bu, birdenbire olmamıştı, Altay bir kaç yıldan beri, özellikle son günlerde tekrar düşündüğümüz kelimelerden sadece biriydi; hatta şu anda okuduğunuz yazıyı yazmış, düşündüğümüz izahlar kendimizi tatmin etmediği için yayımlamamıştık). Kelime ***da-ld** köküne **-and** ekini almış ve şu seyri takip etmiştir: ***daldand** > ***yaldand** > ***aldand** > ***aldany** > ***altany**. ***altany** ikiye ayrılarak **altan** ve **altay** şekillerine bürünmüştür. Böylece Türkiye Türkçesi **kolay** sözünde ve bilhassa Kıpçak gurubu Türkçelerin son hecelerinde çok görülen **y** sesinin kaynağı belirlenmiş olmaktadır ki, bu kaynak ses, **nd** çift ünsüzünün **ny** olması ve bilahare **n’sinin** düşüp **y’sinin** kalmasıdır. Krş. ***Kıtand** > **Kıtany** > **Kıtay** ve **Kıtan**; ***kond** > **kony** > **koy** ve **kon**.

-ang ekiyle oluşan çeşitleme ise şu seyri takip etmiştir: ***daldang** > ***yaldang** > ***aldang** > ***altang** > **altan** > **altun**. Bugün kullandığımız **altun**, **altan** sözünün eski Türkçede çok görülen ikinci hecesinin darlaşmasının bir sonucudur. Krş. **kapag** > **kapug**, **kamag** > **kamug** vs. Moğulca **altan** Türkçeden alındığı zamanki ilk şekli muhafaza etmiştir. Moğulca **altan** şekli, altan’ın Türkçeden çok eski alındığını gösterir.

Türkçe altun kelimesini, Tele veya Kil Türklerinin 546 tarihinde kayda alınan bir şahıs adında tesbit ediyoruz. Bu şahsın Çince transkripsiyonu **A-liu-tun** = **Altun** olup, Çince tercümesi **Chin**, yani **Kindir**.⁵² **Kin** başta söylediğimiz gibi Çince de altın manasındadır.

Sonuç olarak demek ki Altay dağ adı Türkçenin altın kelimesinin bir çeşitlemesi olup, tabiatıyla yine “altın” anlamına gelmektedir. Barthold’un dediği altayın “yüksek dağ” anlamında cins isim olarak kullanılması, Altay sözünün mecazlaştığını gösterir.

52 Masao Mori, “Çin kaynaklarındaki Türk ve Türk adları”, Türk Kültürü El Kitabı, Seri II., cild 1/b, İstanbul 1978, IX. s.

(12)
**SERAMİK SANATI ve EĞİTİMDE KARŞILAŞILAN GENEL
SORUNLAR**
Öğr. Gör. Bengütay HAYIRSEVER⁵³

ÖZET

Anadolu’da kültürel mirasımızın yaşayan ürünleri olan ve geçmişten günümüze ışık tutan seramik sanatımız tarihi gelişim süreci içerisinde çeşitli uygarlıklara tanıklık yaparak günümüze kadar ulaşmıştır. Şimdi bu kültürel mirasımızı günümüzden geleceğe taşıma görevi seramik eğitimcilerine ve daha da önemlisi yetiştirdiğimiz öğrencilerimize düşmektedir.

Seramik sanatımız günümüzde de gerek tanıtımında gerekse sanat eğitiminde pek çok problemle karşılaşmaktadır. Bu problemleri aşabilmek için ülkemizin güzel sanatlar fakültelerinde seramik eğitiminin istenilen noktaya getirilmesi gerekir. Bunun için de ülkemizin sağlıklı bir kültür sanat bilincine erişmesi gereklidir.

Bunun yanı sıra düzenlenecek olan Seramik sempozyumları, çalıştaylar, yarışmalar, seramik uygulamalar ve yayınlar seramik sanatımızın günümüzden geleceğe taşınmasında ve gelecekte de yaşatılmasında katkıda bulunacaktır.

İşte bu yüzden; başta Kültür ve Turizm Bakanlığı olmak üzere üniversiteler, kamu kurumları, seramik fabrikaları ile seramik organizasyonlarında hem öğrenci hem de eğitimcileri teşvik etmek amacıyla maddi destek vermelidirler.

Bu çalışmada:

1-Genel olarak ülkemizin G.S.F Seramik bölümlerinin sorunları

2-Seramik dersinin seçmeli olarak verilmesinde karşılaşılan genel sorunlar ele alınmıştır. Bu sorunlar üzerine bir değerlendirme yapılarak sorunlar ve çözüm önerileri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Seramik, Sempozyum, Çalıştay, Eğitim, Üniversite

I. GİRİŞ

İnsanoğlu çok eski çağlardan beri toprağa şekil verdi. Önce yaşamını sürdürürebilmek için toprağı ekti, biçti. Daha sonra yırtıcı hayvanlardan ve doğanın zorlu koşullarından korunabilmek amacıyla barınaklar yaptı ve barınakların yapımında yine toprak kullandı.

Zamanla göçebe kavimler yerleşik düzene geçtiler, bu sefer de depolama, muhafaza ve yemek kaplarına ihtiyaç doğdu. Topraktan kap kacak yaptılar.

Sonra bilgi ve kültürlerini gelecek nesillere aktarabilmek ve anlatabilmek için yine toprağa başvurdular, pek çok sanat yapıtı ürettiler. “Bugün en eski uygarlıkların tüm izleri ya topraktandır ya da toprak üzerinde yaptıklarıdır, Asurluların kil tabletlerinden Anadolu’nun Kibelesine dek...”⁵⁴

Kültürümüzün önemli unsurlarından biri olan geleneksel sanatlar milletlerin geçmişi ile geleceği arasında sağlam köprüler oluşturmakta, geçmişten günümüze ışık tutan önemli birer belge özelliği taşımaktadırlar. Seramik de geçmişten günümüze

53 Öğretim Görevlisi, Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE. bengutay-26@hotmail.com, bengutay@erciyes.edu.tr, Telefon: +905324420456

54 Toprağın Erki, Hamiye Çolakoğlu, Çanakkale Seramik Yayınları, 1998, syf IX, M. Sıtkı Erinç

uzanan bir köprüdür. Bu sanat, tarihi gelişim içinde pek çok değişiklikler ve uygarlıklara konu olarak günümüze kadar uzanmıştır.

“Tarih boyunca, farklı uygarlıkların değişen yaşam biçimlerine, farklı teknik ve estetik değerlere göre kılıklara girerek idol, mektup, mühür, mimaride kullanılan malzemeler, sanat eserleri vb gibi çok çeşitli ürünler olarak ortaya çıkan seramik sanatı eski Mezopotamya, Pers, Suriye, Anadolu, Girit, Mısır, İndus Vadisi, Miken Kültürü, Yunan, Etrüsk kültürü, Japon, Kore, İspanya ve Amerika ülkeleri ve kültürlerinde ilk ürünleri vermiş ve günümüze kadar da süregelmiştir”.⁵⁵

Bu çalışmada seramik sanatı ve eğitimde karşılaşılan genel sorunlar;

- I) Genel olarak güzel sanatlar fakülteleri seramik bölümlerindeki sorunlar
- II) Seramik dersinin seçmeli ders olarak verilmesinde karşılaşılan genel sorunlar olarak iki ana başlıkta ele alınmıştır.

II. GENEL OLARAK GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ SERAMİK BÖLÜMLERİNİN SORUNLARI

Ülkemizde pek çok üniversitede Güzel Sanatlar Fakültesi seramik bölümleri ve yüksekokulların seramik bölümleri bulunmakta ve her yıl yenileri de kurulmaktadır. Bu yeni bölümlerin başta gelen sorunlarından en önemlisi yeterli sayıda ve nitelikte öğretim elemanlarının bulunamamasıdır.

Aynı zamanda kurulmuş olan bu fakültelerde ve yüksek okullardaki seramik bölümlerinin teknik donanımlarının yetersiz olması sebebiyle eğitim öğretimin aksadığı, hedeflenen projelerin hepsinin hayata geçirilemediği görülmektedir.

“Birçok seramik bölümündeki malzeme yetersizliği eğitim ve öğrenim yapılırken kısıtlamalara gidilmesini gerektirmektedir. En basit örnekleri ile yüksek dereceli ısılara çıkabilen fırınlara sahip olmayan bölümler bu konudaki bilgi aktarımlarını sadece teorik olarak verebilmekte ve mezun olan öğrencilerin bu konudaki bilgileri uygulamadan uzak olduğu için yetersiz kalmaktadır. Yeterli miktarda renklendirici oksit görmeyen, değişik ısı derecelerinde denemeleri yapmayan, sınırlı olanaklara sahip serigrafî atölyelerinde eğitim alan öğrenciler seramik fabrikalarının eleman ihtiyacını karşılayamamaktadır. Sonuçta her sene mezun olan yüzlerce öğrenci eğitimini aldıkları meslekten farklı işlerle uğraşmaktadır.”⁵⁶

Güzel Sanatlar Fakültesi seramik bölümünden mezun olan öğrencilerin bazıları kendi atölyelerini açıp sanatlarını devam ettirmekte, çok azı da üniversitelerde akademik kariyerine devam etmektedir, geriye kalanlar da farklı iş kollarında çalışmaktadır.

Çalışılan malzemelerin pahalı olması ve buna bağlı olarak malzeme yetersizliği ortaya çıkınca eğitimde kısıtlamaya gidilmesi, eğitim ve öğretimin kalitesini düşürmektedir.

Seramik sanatı ile ilgili kitapların hep yabancı yayınlar olması, öğrenciler için araştırmalarında ve kendilerini geliştirmelerinde sıkıntı yaratmaktadır.

⁵⁵ Süreli Sanat ve Kültür Dergisi, “Ateşin Toprağa Hükmettiği Sanat, syf 157, Ayşegül, Türedi Özen

⁵⁶ II. Uluslararası Avanos Sempozyumu Bildiri Kitabı, “Üniversiteler ve Seramik Sektörünün Birlikteliğinin Zorunluluğu Üzerine Düşünceler”, 2001, syf 1, Kaan Canduran.

İnternet sitelerinde birkaç site dışında seramikle ilgili çok fazla bilgiye ulaşılamamaktadır. Ulaşılan siteler de Türkçe değildir. Bu durum da öğrencilerin yabancı dillerini geliştirmesi zorunluluğunu artırmaktadır.

Büyük şehirlerimize uzak olan illerde açılan Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik bölümleri ister istemez kültür ve sanat faaliyetlerinden uzak kalmaktadır. Sergiler, sempozyumlar, bienaller ve sanat etkinlikleri genelde İzmir, İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerimizde düzenlendiği için sanat etkinliklerinin yakından takip edilememesi hem öğrenciler hem de eğitimciler açısından zorluk teşkil etmektedir.

Malzemenin pahalı olması, kırılğan bir malzeme olması üretim aşamasının zahmetli olması ve uzun zaman alması ve başka şehirlere taşımadaki zorluk açısından bir seramik sergisi bir resim sergisi kadar kolay açılmamaktadır. Sergiler, yarışmalar, sempozyumlar, çalıştaylar çok daha fazla sıklıkla düzenlenmeli ve mevcut olan etkinliklerimiz de muhafaza edilmelidir.

Devlet Resim, Heykel, Seramik Yarışması ve Altın Testi Seramik Yarışması ilk olarak akla gelen yarışmalardır. Maalesef bir zamanlar önem olarak bunlarla eş değer olan TRT Resim Heykel ve Seramik yarışması artık yapılmamaktadır ve o yarışmalardan geriye kalan sadece sergi kataloglarıdır.

Bu yarışmalara hem akademisyenler hem öğrenciler hem de serbest çalışan sanatçılar katılabilmektedir. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nin düzenlediği "Muammer Çakı Yaşıyor" Seramik yarışması ise lisans ve lisansüstü eğitim alan öğrencilere yönelik her yıl düzenlenen ve yurtiçi ve yurtdışından öğrencilerin severek katıldıkları nadir yarışmalardandır. Seramik sanatının anlatılması, sevilmesi ve tanıtılması açısından bu sergiler çok önemlidir, sergilerde hazırlanan kataloglar da hem kaynak olması açısından hem de sanatçı ve sanatçı adaylarının teşviki açısından büyük bir önem arz etmektedir.

"Seramik sanatımız olması gereken değer düzeyinde değildir. Oysa bugün batılı ülkelerde el yapımı her sanat ürününün ne kadar kıymetli olduğunu hepimiz bilmekteyiz. Özellikle çömlekçilik Batı'da çok eski bir geçmişi olmamasına karşın, çok büyük ilgi görmekte, üzerine sempozyumlar düzenlenmekte, enstitüler kurulmakta ve bunun gibi birçok akademik faaliyetlerle koruma altına alınmaktadır."⁵⁷

Buna karşın biz, maddi imkânsızlıklar ve etkinliklere sponsor bulunamamasından dolayı mevcut olan bazı güzel etkinlikleri bile devam ettiremiyor veya iptal etmek zorunda kalıyoruz. Örneğin; 2002 yılında Eskişehir'de Anadolu Üniversitesi ve Tepebaşı Belediyesi ortaklığıyla I.Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu düzenlendi.

Bir sonraki yıl Anadolu Üniversitesi farklı bir ortakla Türk Seramik Derneği ile birlikte bu Uluslararası sempozyumu yine Kültür Bakanlığı'nın katkılarıyla gerçekleştirdi ve sempozyum geleneksel bir hale gelmesine rağmen, daha sonra devam ettirilemedi.

Bu sempozyum öğrenciyi ve eğitimciyi bir araya getiren, Türkiye'deki ve dünyadaki seramik sanatçıları buluşturan, kaynaştıran ve bilgi alışverişine örnek bir sempozyumdur.

Bu tür organizasyonların öğrenci ve eğitimcilerin sanata bakış açılarını genişleten ve eğitimi destekleyen faaliyetler olduğu inancındayım. Eksilmesi yerine, istikrarlı bir biçimde devam etmesi, çoğaltılması ve böyle güzel ve faydalı

⁵⁷ Süleyman Demirel Üniversitesi Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildiri Kitabı, Seramik Coğrafyasında Geleneksel Seramiğin Konumu, 2003, syf 415, Serap Ünal.

organizasyonların kamu kurumlarınca da desteklenmesi gerekmektedir. Yine bir örnek; Anadolu'nun en eski çömlekçilik merkezlerinden biri olan Avanos'da Avanos Belediyesi ve Hacettepe Üniversitesi işbirliği ile ilk olarak 2001 yılında düzenlenen Uluslararası Seramik Sempozyumu, daha sonraki yıllarda 4'üncü Uluslararası Sempozyuma kadar yine Hacettepe Üniversitesi işbirliği ile devam etti. Daha sonra 5'incisi Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi ortaklığıyla, 6'ncısı da Kapadokya Meslek Yüksekokulu ve Erciyes Üniversitesi ortaklığıyla gerçekleştirildi. Bu etkinlik, geleneksel seramiğin yaşatılması, desteklenmesi ve çağdaş yorumları ile sunulması açısından ve yöre çömlekçileri ile akademisyen seramik sanatçılarının kaynaşmaları ve bilgi alışverişi yapmaları bakımından önemli bir bilgi şölenidir.

Bunun yanında 1997 yılından beri İzmir'de Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Bölümü'nün düzenlediği İzmir Uluslararası Seramik Sempozyumu devam eden en eski seramik sempozyumlarımız arasındadır.

“Beş kıtadan, farklı kültürlerden gelen sanatçılar farklı renkleri kaynaştırarak, seramik çamurunun sihirli etkisiyle, birbirleri ile ebedi dostluklar kurmakta. Genç sanatçılar ile uluslararası deneyimli ustaları bir araya getiren bu etkinlik, olanakları ölçüsünde dünyayı kucaklamaya çalışmaktadır.”⁵⁸

Uluslararası buluşmalar içinde “workshop”ların farklı bir yeri vardır. Bu tür organizasyonlarda yapıt yerine, sanatçının seyahat etmiş olması hem daha pratik hem de daha yaratıcı olmaktadır. Sanatçıların belirli bir süre birlikte yaşayıp, birlikte üretmiş olmaları, yapılmış olan çalışmalar açısından çok daha verimli olmaktadır. Aynı zamanda da bu çalışma ortamında sanatçılar arasında arkadaşlık bağları da oluşmaktadır.

Çanakkale Seramik Fabrikalarının hem seramik ustalarını hem de genç seramik sanatçıları kaynaştıran ve dünyanın dört bir yanından gelen sanatçıları aynı atölyede buluşturan Uluslararası Seramik Sempozyumu'nu unutmamalıyız. Başta Kültür Bakanlığı olmak üzere seramik fabrikaları, eğitim kurumları, sanat galerileri ve yerel yönetimler organize olarak daha geniş çapta organizasyonlar, yarışmalar, sergiler düzenleyerek sanatçılarımızı uluslararası platformlarda buluşturup seramik sanatını ve sanatçıları desteklemelidirler. Uluslararası sempozyum ve sergilere ev sahipliğinin yapılmasının yanı sıra sergilenen bu eserlerin korunup saklanabileceği ve ilgilenenlerin her zaman gezip görebilecekleri sanat müzelerinin oluşturulmasına da ön ayak olmalıdırlar.

III. SERAMİK DERSİNİN SEÇMELİ DERS OLARAK VERİLMESİNDE KARŞILAŞILAN GENEL SORUNLAR

Öncelikle bu sorunlar Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Resim, Heykel öğrencileri ve Mimarlık Fakültesi öğrencilerinin aldıkları dersler göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

İlk ders, atölye ortamı ve seramik çamuruyla ilk tanışma çok önemlidir. Dersi alacak olan öğrencilerin seramik hakkındaki genel bilgisi seramiğin sadece çanak çömlek olarak bilinmesinden ibarettir.

Seramik ve seramik sanatçıları hakkında bilgi verilmesi, ünlü sanatçıların tanıtılıp işlerinden örneklerin gösterilmesi, seramik şekillendirme tekniklerinin

⁵⁸ II. Uluslararası Avanos Seramik Sempozyumu Bildiri Kitabı, İzmir Uluslararası Seramik Sempozyumu'nun 5. Yılına İlişkin Bir Değerlendirme, s.7, 2001, Sevim Çizer.

öğretilmesinden sonra düşünceler tamamen değişir. Bütün öğrencileri yeni bir heyecan sarar. Düşüncelerini ve projelerini 3 boyuta aktarabilme heyecanı...

Yaratıcılık, tasarım aşamasında ve şekillendirmede yaşanan genel bir problemdir.

Dersi, öğrenme ve uygulama öğrenciye göre değişiklik gösterir. Örneğin; bir öğrenci öğrendiği bütün uygulama tekniklerini işlerinde güzel bir şekilde kullanırken, başka bir öğrenci şekillendirmeye karşı yetenezsiz olabilir. Ya da şekillendirmeye yetenezsiz olunca dersi sevmeyebilir.

Bunun başlıca sebebi de seramik eğitimi olan bir öğrenciden farklı olarak öğrencinin aldığı seçmeli derse çok daha farklı bir gözle bakmasıdır.

Seramik bölümlerinde okuyan öğrenciler aldıkları bu eğitimi ileriki yaşamlarında meslek edineceklerinden dolayı başarılı olmak için her şeyi öğrenmek zorunda olduklarının bilincindedirler. Ama maalesef bu dersi seçmeli ders olarak alan bir öğrenciden bir seramik öğrencisinin gösterdiği başarıyı, titizliği, ilgiyi ve performansı bekleyemezsiniz. Çoğu öğrenci bu dersi kendi ortamından farklı bir ortama katılıp “hobby” edinmek amacıyla almaktadır. Zaten dersin “hobby” olarak görülmesi yaşanan en önemli sorunlardan biridir.

IV. SONUÇ

Seramik öğrencileri tasarım ve üretim aşamasında sanatsal kaygılar taşıırken seçmeli ders olarak alan öğrencilerin çoğunluğu evine bir süs eşyası yapma çabası içerisindedir. Şu da bir gerçektir ki her sınıfta azınlık olma koşuluyla aldığı seramik dersinin hakkını vererek üreten, çalışan ve güzel seramik çalışmalar ortaya çıkaran öğrencilerde çıkmaktadır. Malzemelerin pahalı olması ister istemez öğrenciler için sıkıntı yaratmaktadır. Bu da malzeme miktarına bağlı bir tasarım ve üretime neden olur.

Bütün bunların sonucunda ortaya çıkan tablo; öğrencinin haftalık programda 2 saat veya 4 saat olarak aldığı uygulamalı bir dersten geleceğe yönelik bir plan yapmasının beklenemeyeceğidir. Önemli olan, öğrenciler mezun olduklarında ister eğitimci olsunlar ister olmasınlar hangi meslek dalında uğraş verirlerse versinler, seramik sanatını bilsin, sevsin ve gelecek nesillere doğru aktarabilsinler.

KAYNAKÇA

CANDURAN, Kaan, II. Uluslararası Avanos Seramik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara, 2001.

ÇİZER, Sevim, II. Uluslararası Avanos Seramik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara, 2001.

ERİNÇ, Sıtkı M., Çanakkale Seramik Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.

HAYIRSEVER, Bengütay, Avanos Çömlekçiliği, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1997.

TÜREDİ, Özen Ayşegül, Süreli Sanat ve Kültür Dergisi, İstanbul, 1999.

Türkiye’de Sanat, Plastik Sanatlar Dergisi, Seramik Özel Sayısı, İstanbul Mart-Nisan 1998.

ÜNAL, Serap, Süleyman Demirel Üniversitesi Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Isparta, 2000.

(13)
**DOĞU TÜRKİSTAN'DA SAĞLIK HAKLARI İHLALİ ve ZORUNLU
KÜRTAJ
İsmail CENGİZ**

GENEL BİLGİ

Çinlilerin Şincang diye adlandırdıkları Türklerin anayurdu Doğu Türkistan 1949 yılından bu yana Komünist Çin işgali altında bulunmaktadır. Yaklaşık 30 milyon Müslüman Türk'ün yaşam mücadelesi verdiği Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km2 olup, Türkiye'nin 2,5 katı büyüklüğündedir.

**Sağlık İhlalleri ve Kürtaj ile ilgili işbu özet rapor;
Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti tarafından
kamuoyunu bilgi için hazırlanmıştır.**

1949 yılından bu yana Kızıl Çin işgal ve istilası altında bulunan ve Çinlilerce “Şincang Uygur Özerk Bölgesi” olarak adlandırılan Türklerin anayurdu Doğu Türkistan'da yoğun şekilde insan hakları ihlalleri olduğu; uluslar arası örgütlerin ve gözlemcilerin raporlarında teyit edilmiştir. Eşitsizlik, adaletsizlik, mecburi kürtaj, doğum kısıtlaması, inanç özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar, yargısız infazlar, planlı göç ve benzeri devam eden ihlallerin yanı sıra bölgede yoğun şekilde sağlık alanında da ciddi rahatsızlıklar ve ihlaller söz konusudur.

Sağlık alanında belki de en büyük insani ihlal, alt yapı eksikliğidir. Çok zengin yer altı ve yerüstü kaynaklara ve bu kaynakların satışından elde edilen ciddi gelire rağmen bu Müslüman-Türk bölgesinde özellikle Müslüman Türklerin yaşadıkları yerlerde;

- a. halkın sağlık ihtiyaçlarına yönelik herhangi bir yatırım yapılmadığı gibi,
 - b. mevcut hastane ve sağlık ocaklarının da modernizasyonu kasıtlı olarak yapılmadığı,
 - c. köylere ve kasabalara doktor atamalarının yapılmadığı,
 - d. hastanelere modern cihazların alınmadığı,
 - e. ambulans sayısının son derece yetersiz olduğu,
 - f. doktorların iptidai şartlarda tedavi yapmaya mecbur bırakıldıkları
 - g. Özellikle bölgenin güneyinde Kaşgar, Yarkent, Hoten vilayetlerinde doktor sayısının yetersiz olduğu
 - h. Kentlerdeki hastanelerde görevli doktorların çoğunun Çinli doktorlar olması dolayısıyla Müslüman kadınların tedaviye yanaşmaması ve bu doktorlarla dil sorunu nedeniyle iletişim kurulamaması
- Gibi çok ciddi alt yapı problemleri bulunmaktadır.

Bu ve benzeri nükleer enerji, çevre kirliliği, radyoaktif kirlenme gibi sorunlardan dolayı; kalp, akciğer, solunum yetmezliği, şeker ve sair hastalıkların tedavisi ve ameliyat için hastalar büyük şehirlere nakledilmektedir.

Ulaşım ve yol problemlerinden ve sayısı zaten az olan hasta nakil araçlarının yetersizliğinden dolayı birçok hasta yolda ölmekte veya evlerinde adeta

ölüme terk edilmektedirler. Ayrıca sağlık hizmetlerinin ücretli olmasından dolayı herhangi bir sağlık güvencesi olmayan ve ekonomik durumu iyi olmayan hastalar haliyle büyük sıkıntılar yaşamaktadırlar.

Doğu Türkistan'da çalışan **doktorların çoğunun Çinli** olması da başka bir problemdir. Çince konuşmayı bilmeyen hastalarla Çinli doktorlar arasında ciddi iletişim problemleri yaşanmaktadır.

Sağlık alanındaki yetersizlik ve yaşanan teknik ve altyapı sıkıntılarından dolayı bölgede oldukça ciddi oranda ölümler meydana gelmektedir.

Çin Sağlık Bakanlığı İstatistik Bürosu'nun 2003 Mart ayında ve daha sonraki yıllarda yayımladığı yıllık raporlara göre, Doğu Türkistan'da yaşanan ölüm oranı, Çin eyaletleri içindeki en yüksek oran olarak görülmektedir.

Tıbbi müdahale eksikliği nedeniyle hastalıkların neredeyse %70'i ölümlerle sonuçlanmaktadır. Doğu Türkistan'daki çocuk ölüm oranı ise 1000'de 200'dür.

Özellikle Uygurların yoğun olarak yaşadığı bölgenin güneyinde radyoaktif etkilerden kaynaklanan sebeplerle oluşan çevre ve su kirliliği neticesinde bulaşıcı ve salgın hastalıkların sıkça yaşandığı görülmektedir. Salgın hastalıklarla ilgili ciddi önlemler alınmamakta; sadece Han Çinlilerin yaşadıkları bölgeye hastalığın ulaşmasını önlemek için yoğun "karantina" tedbiri uygulanmakta, Müslüman Türkler bu şekilde kendi kaderleriyle baş başa bırakılmaktadırlar.

Hastanelerde Çinli doktorların Çinli olmayan hastaların bakım ve tedavilerini aksattıkları görülmektedir.

Aynı şekilde ilaç tedavisinde de birçok aksaklıkların yaşandığı bilinmektedir. Özellikle siyasi tutukluların tedavileri yapılmamakta ya da birkaç ilaçla geçiştirilmektedir.

Hatta ayrılıkçı, bağımsızlık yanlısı olarak tutuklanan gençlere hastalıkları anında tedaviye getirildiklerinde, bazı doktorların yukarıdan gelen talimatlar çerçevesinde, gençlerin uyuşturucuya alışması için kokain, eroin ve esrar gibi **keyif verici maddeler şırınga ettikleri** gelen haberler arasındadır. Bu şekilde acil kan ihtiyacı talebiyle hasteneye getirilen bir çok gence de kasıtlı ve planlı olarak çağın vebası olarak bilinen **AIDS'li kan şırınga edildiği** gelen haberler arasındadır. Müslüman Türklerin hastanelerde yatarak tedavi görmelerine çeşitli zorluklar çıkarılmaktadır.

Özellikle kırsal kesimden gelen kadın/kız hastaların hastanelerde Çinli erkeklerce taciz edildiği, horlandıkları ve tecavüze uğradıkları yönünde birçok şikayet alınmaktadır.

Bu bakımdan istatistiklere bakıldığında zorunlu olmadıkça, yatarak tedavi için özellikle kırsal kesimden müracaat eden kadınların sayısının az olduğu görülecektir.

ZORUNLU KÜRTAJ

1984 yılında Çin'de yürürlüğe giren "Kürtaj Yasası" 1988 yılından itibaren daha ağır yaptırımlarla Doğu Türkistan'da uygulanmaya başlamıştır.

1979 yılından beri uygulanan "Doğum Kontrolü" yasasına göre, Çinlilere (Han'lılara) bir çocuk sahibi olma hakkı tanınırken, Çinli olmayan azınlık unsurlara ise iki çocuk sahibi olma hakkı tanınmıştır. Ne var ki iki yıl sonra 1990 yılında özellikle Doğu Türkistan bölgesinde ikinci çocuk sahibi olmak isteyenlere ağır müeyyideler uygulanmaya başlamıştır.

Çin'in iç kesimlerinde Çinlilere ikinci çocuk sahibi olmaya getirilen yasaklama, Doğu Türkistan'da yaşayan Çinlilere uygulanmamaktadır. Doğu Türkistan'ı asimile etmek amacıyla Çin'in iç bölgelerinden zorunlu ve planlı olarak bölgeye göç ettirilen Çinlilerin yasa dışı yollarla ikinci hatta üçüncü çocuk sahibi olmalarına göz yumulduğu görülmektedir.

Nitekim bölge nüfusundaki artış oranlarına bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir. Resmi nüfus sayımına göre Doğu Türkistan'daki Çin nüfusu 2000 yılında, 1990 yılında yapılan nüfus sayımına göre % 31.64 artış görülürken, bölgedeki Uygurların nüfus artış oranı ise % 15.89 olmuştur. Bölgeye sevk edilen Çinli göçmen sayısının bu nüfus artışını etkilediği bir gerçek olmakla birlikte, bu oranlar, Doğu Türkistan'daki soydaşlarımıza yönelik çok ciddi manada devlet (Pekin) tarafından yok etme siyaseti uygulandığını göstermektedir.

Doğum kontrolü ve Kürtaj ile ilgili özel oluşturulan birimler tarafından, ikinci çocuğa hamile olan kadınların tesbiti halinde, hamilelik safhası 8 yada 9.ncu ayında olsa bile, polis veya asker marifetiyle zorla evlerinden alınarak, sağlıksız ve teknik donanımdan yoksun mahalle aralarındaki köhne, sözde sağlık merkezlerinde kürtaj edilmektedirler. Doğu Türkistan'da uygulanmakta olan insanlık dışı bu uygulamalar neticesinde her gün, çocuk sahibi olmak dışında herhangi bir suçları bulunmayan yüzlerce Uygur kadını hayatını kaybetmektedir.

Bu arada; Çin ile ilgili olarak kürtaj ve zorunlu doğum yasağı konusu gündeme getirildiğinde, Çin'in sürekli artan nüfusu göz önüne getirildiğinde haklı olarak bu uygulamaya hoş görü ile bakanların sayısının azımsanmayacak derecede fazla olduğunu belirtmekte fayda var.

Güya hızla artan nüfusun önüne geçmek amacıyla uygulamaya konulan bu yasanın bu açıdan haklı olan yönleri olmakla beraber, bu zorunlu yasağın ya da kürtajın Doğu Türkistan Türkleri için haklı bir yanı yoktur. Çünkü dünya nüfusunun 1/5'ini oluşturan Çin'de Çinli nüfus % 91 iken, diğer 55 azınlığın ise nüfus oranı sadece % 9 oranındadır. Doğu Türkistan Uygurlarının ise Çin nüfusu içindeki oranı sadece % 2'dir. Ayrıca Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek gibi halklarda kürtaj uygulamak veya doğum yasağına uymak hem geleneksel yaşam biçimleri hem de inançları gereği günahtır. Ayrıca Doğu Türkistan bölgesi Çin toprağı değildir. 1949 yılında zoraki olarak Çin yönetimi altına alınan ayrı bir toprak parçasıdır; dolayısıyla bu topraklarda yaşayan Çinli olmayan halkların kendi geleneklerini ve inançlarını uygulama haklarına sahip oldukları gibi ve bu değerlere de saygı gösterilmelidir. Azınlık hakları da bunu gerektirir, Özerklik yasaları da bunu gerektirir, insan hakları da bunu emreder.

Uluslar arası İnsan Hakları örgütleri de; Pekin yönetiminin uyguladığı "Zorunlu Doğum Planlaması"na, gıda güvenliği ve modernizasyon açısından hak vermekle birlikte, bu yasanın neden olduğu insan hakları ihlallerinden rahatsızlık duyduğunu vurgulamaktadır.

Ancak şunu vurgulamakta fayda vardır ki; Doğu Türkistan'da uygulanan zorunlu doğum yasağı ve kürtaj uygulamasına bakıldığında "rahatsız olmak" deyiminin oldukça hafif kaldığı görülecektir.

Çünkü; kota fazlası çocuk sahibi olanlar cezalandırılmakta, cezasını ödemeyenler çalıştıkları işyerlerinden atılmakta, elektrikleri veya suları kesilerek çeşitli müeyyideler uygulanmaktadır.

Çünkü; hamile kadınları kürtaj olmaya ikna etmek için psikolojik baskı ve taciz uygulanmaktadır.

Çünkü; kırsal kesimdeki hamile kadınlar zorla evlerinden alınıp, gayri sıhhi şartlar altında kısırlaştırma ve kürtaj ameliyatları yapılmaktadır.

Çünkü; kota fazlası olarak doğan bebekler, Devlet Planlama görevlilerinin baskısıyla Çinli doktorlar tarafından, ailelerin rızası alınmadan öldürülmekte hatta anne karnındayken bebekler katledilmektedir.

“...Çin’in doğum kontrol politikası gereğiyle hamileliği engelleyen tedbirler başarısız olduğu halde kürtaj yapılmasına mecbur edilmektedir. Doğum kontrol politikasının uygulayıcıları ise daha sert tedbirlerle sonuç almaya çalışmaktadır. Doğu Türkistan’da da benzer uygulamalar bulunmaktadır. Anne karnındaki embriyonun (cenin) beş ay öncesi kürtaj yoluyla ve beş ay sonrası hatta doğuma az kala bebekleri normal ameliyat yoluyla aldırıldığını görmek mümkündür”.

Zorunlu ve kolektif kürtajlar, şüphesiz ki, annelerin psikolojik ve tıbbi bakımlardan ciddi zararlara görmesine neden olmaktadır. Tıbbi açıdan bakıldığında; Anne karnındaki embriyon (cenin) ameliyat yoluyla yani dölyatağının içini kazıyıp cenini alma ameliyatı sonrasında anneler rahmin delinmesi, sürekli kanalar, rahim içinde embriyo parçalarının kalması ve enfeksiyon olması, rahim ağzında yaralanma gibi çok ciddi maddi travmalar ve dramlar yaşamaktadır. Psikolojik açıdan bakıldığında ise; anne karnındaki embriyonun (cenin) üç aylık olduktan sonra annesi ile oluşan duygusal bağ, ceninin öldürülmesi neticesinde –bilhassa beş aylık embriyonun kürtaj ya da ameliyat yoluyla, --annenin rızası alınmadan-- alındığında annelerin hatta baba ve diğer aile fertlerinin depresyona girmesine ve hatta ruhsal hastalığa yakalanarak hayat boyunca toplumdan uzak kalmalarına neden olmaktadır.

SONUÇ

Bu ve benzeri insan hakkı ihlallerine maruz kalan Doğu Türkistan halkının 1949 yılından bu yana cehennem hayatı sürdüğünü söylerken duygusal davranmanın ötesinde, konuyla ilgili Af Örgütü, Amnesty International, BM İnsan Hakları Komisyonu, İnsan Hakları Gözetleme Teşkilatı gibi uluslararası örgütlerin raporları ve bu bölgeden kaçarak hür dünyaya sığınanların ifadeleri dikkate alınmıştır. Ayrıca; ABD, Kanada ve İngiltere gibi ülkelerin hükümet veya meclislerinin insan hakları raporlarında Çin’de yaşanan bu aşığılayıcı uygulama sürekli zikredilmiştir.

Görüleceği üzere bölgenin asıl sahibi olan mazlum ve mağdur insanlara yönelik alenen **soykırım politikası** uygulanmaktadır. Bölgedeki sağlık hizmetlerinin standardizasyon ve kalitelerinin yükseltilmesi ve hastane ile sağlık ocağı ve doktor sayısının nüfusa göre artırılması yönünde acil insani yatırımların yapılması hususunda yetkili kurumları Pekin Hükümeti’ne gerekli uluslararası çağrı yapmaya davet ediyoruz.

(*) Bu yazının hazırlanmasında, Doğu Türkistan Dayanışma Derneği’ne ait www.doguturkistan.org sitesinde İsmail Cengiz’in araştırmasından ve Eastern Turkestan:Country Report adlı kitabından ve Nuraniye Hidayet’in konuyla ilgili bildirisinden yararlanılmıştır. **Ayrıca bkz.:** Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti Sağlık Bakanlığı Sağlık Heyeti Dr. Reşide Gencer / Dr. M. Ömer Nazar / Dr. Erpolat Dönmez Web : www.doguturkistan.org – www.hurgokbayrak.com

(14)
IRAK TÜRKMENLERİ
Abdullah KARAHİSARLI⁵⁹

Tarihçe

Irak'a, Türkler ilk kez 670-700 yılları civarında ayak basmışlardır. Emevilerin Horasan valisi Ubeydullah bin Ziyad, Buhara ve Beykent'e yaptığı seferlere karşı Buhara melikesi Kabaç (Kınık) Hatun iyi bir direniş göstermiştir. Bu direniş karşısında Türk askerlerinin kahramanlığı ve yeteneklerinin farkına varan Ziyad, Kabaç Hatun ile yaptığı anlaşmayla 2000 civarında Türk askerini, Arap askerlerinin eğitimi için Basra'ya yerleştirmiştir.

Türklerin, Abbasiler döneminde Irak'a olan göçü artmıştır. Türkler, Abbasi yönetiminde ve halifelerin taht kavgalarında belirleyici rollere haiz olmuşlardır. Ordu ise tamamen Türklerin eline geçmiştir. Abbasiler de Türklerden, askerî yönden faydalanmışlardır. 863 yılında Türk askerleri için Samarra (nüfusu: 70.000) şehri kurulmuş ve hilafet merkezi buraya taşınmıştır. Türkler, başka milletlerle karışmasını ve askerî özellikleri körelmesin diye Türkistan'dan getirilen kızlarla evlendirilmişlerdir.

Irak'a ikinci büyük Türk göçü, 1040'tan sonra gelmeye başlamıştır. 1050-1054 yılları arasında bölgeye diğer Türk boylarıyla birlikte Türkmenler, kalabalık gruplar halinde gelmişlerdir.

Şiilerin büyük baskılarından dolayı, Abbasi halifesi, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'den yardım istemiş ve Tuğrul Bey'de 1055'te Irak'a girmiştir. Bu olay, 9 asırlık Türk hâkimiyetinin başlangıcı sayılmaktadır.

Selçuklu sultanı Mehmet Tapar'ın vefatından sonra Selçuklular, Irak'ta 76 yıl hüküm süren Irak Selçukluları Devleti'ni kurmuşlardır (1118-1194). Dokuz sultanın hüküm sürdüğü bu devlet daha sonra, otoritenin zayıflaması nedeniyle Atabeylere tâbi olmuştur.

Daha sonra bölgede, Musul (Zengiler) (1127-1233) ve Erbil Atabeylikleri kurulmuştur. Musul Atabeyliği, Süleymaniye ve Şehrizer bölgesinde hüküm süren İvaki Türkleri'nin beyliğini de bünyesine katarak güçlenmiştir. Erbil Atabeyliği ise, Musul, Erbil, Şehrizer, Hakkâri, Harran, Sincar ve Tikrit'te hüküm sürmüştür. Atabeyliğin en iyi çağı Muzafereddin Gökbörü'nün hüküm sürdüğü çağ olmuştur.

Gökbörü'nün vefatından sonra, Karakoyunlular, Bağdat'ı istilâ ederek bölgeye hâkim olmuşlardır (78 yıl). Cihan Şah'ın, Uzun Hasan'a yenilmesinden sonra bölge, Akkoyunlulara geçmiştir. Akkoyunlular, bölgede 40 yıl hüküm sürdükten sonra, Şah İsmail Safavi'nin Bağdat'ı işgal etmesi ile (1508) Safaviler devri başlamıştır.

Yavuz Sultan Selim'in, Şah İsmail ile yaptığı Çaldıran Savaşı'ndan sonra Musul, Kerkük, Erbil gibi Kuzey Irak'ın önemli şehirleri Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. 1534'te Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptığı seferler, Safavi hâkimiyetini sona erdirmiş ve Bağdat'ın Osmanlılara geçmesiyle, Irak'ın bütünü Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

19. asrın ikinci yarısından itibaren, özellikle İngiltere ve Fransa, Irak üzerinde büyük bir çekişmeye girişmişlerdir. I. Dünya Savaşı öncesi yaşanan bu gizli çekişme,

⁵⁹ İktisatçı, Anayurt Gazetesi Yazarı, İzmir/TÜRKİYE.

Irak topraklarının paylaşımı rekabetidir. Bu hareketin sebebi, Mezopotamya'nın bereketli toprakları ve zengin petrol kaynaklarını sömürme kavgasıdır.

Osmanlı, I. Dünya Savaşı'na girerken İngilizler, Irak'taki yerli halkı Osmanlı'ya karşı ayaklandırmak için müthiş bir gayret içine girmişlerdir. Bu amaçlarını Şerif Hüseyin aracılığıyla Araplar üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Bölgedeki Türkmenlerin, I. Dünya Savaşı nedeniyle azalan nüfusu yüzünden Osmanlı, Necef, Kerbela ve sonunda da Bağdat'ı kaybetmiştir. İngilizler, 15 Kasım 1918'de Musul'u işgal edince Osmanlı'nın Irak'taki hâkimiyeti büyük bir yara almıştır.

Atatürk'ün, Samsun'a çıkması ve Kurtuluş Mücadelesi'nin başlaması ile birlikte Sevr Antlaşması reddedilmiş, Atatürk ve çevresindekilerin gayretleriyle son Mebusan Meclisi'nde İngiliz işgali altında bulunan Musul ve Kerkük, Misak-i Millî sınırları içine dâhil edilmiştir.

Lozan Konferansı'nda karara bağlanamayan ve İngiltere'nin gizli faaliyetleri ile Güneydoğu Anadolu'da çıkarttırılan isyanlar sonucu (Şeyh Sait isyanı) İngiltere, Musul sorununu Milletler Cemiyeti'ne götürmüş ve cemiyetin yanlı bir kararıyla Musul, Aralık 1915'te Irak'a bırakılmıştır. Bunun sonucunda da Irak Türkmenleri, kaderleri ile baş başa bırakılmışlardır.

Irak'ın, İngiliz işgaline girmesiyle birlikte Irak Türkmenleri için karanlık bir dönem başlamıştır. Topraklarını işgalden kurtarmak için Irak Türkmenlerinin ileri gelenleri büyük mücadeleler vermiş ve bunun sonucunda İngilizlerin, Rumeys'e gerçekleştirdikleri Kaçakaç Katliamı meydana gelmiştir.

Ardından Suriye'de istenmeyen Faysal, İngilizler tarafından Irak'a getirilmiş ve yapılan halk oylamasından sonra (Türkmenlerin karşı çıkmasına rağmen), 28 Ağustos 1921'de taç giydirilerek kral ilan edilmiştir.

1920'deki geçici Irak Anayasası'nda, Irak halkının Arap, Kürt ve Türkmenlerden oluştuğunu ve azınlıklarında yer aldığı kabul edilmiştir. Daha sonra Anayasa'nın 14. maddesinde, Türkmenlerin anadiliyle eğitim yapması kabul edilmiş ama buna müsaade edilmemiştir. Bunun yanında diğer bir unsur olan Kürtlere ve hatta azınlıklara (Hıristiyan ve Yahudiler) dahi bu konuda sorun çıkartılmayarak, izin verilmiştir.

Anavatan Türkiye'den ayrıldıktan sonra, Irak Türkmenlerinin maruz kaldığı kötü muameleler zamanla soykırıma dönüşmüştür. Bu soykırımlardan biri, Kerkük'te 4 Mayıs 1924'de meydana gelen Levi Katliamı'dır. Levi adı verilen askerî pilotların başlattığı bu katliamda yüzlerce masum Türkmen katledilmiştir.

1930 yılında İngiltere-İrak Antlaşması, manda yönetimini sona erdirmiş ve 1932'de Irak, Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmiştir.

I. Faysal'dan sonra kral olan Kral Gazi döneminde de Türkmenlere çeşitli baskılar yapılmıştır. Bu dönemde; Türkmenlerin yaşadıkları bölgelere, Türk düşmanı olarak yetiştirilen Kürt idareciler tayin edilmiştir. Çoğunlukla Türkmenlerin yaşadıkları yerlerde bulunan petrol yatakları nedeniyle, Türkmenlerin topraklarına zorla el konulmuştur. Petrol şirketlerine Kürtler, Asurîler, Ermeniler yerleştirilirken, Türkmenler bu şirketlere işçi olarak dahi alınmamıştır. İşte bu dönemde yaşanan bir katliam olan Gavurbağı Katliamı, 1946'da Kerküklü işçilerin grevi bahane edilerek yapılmıştır ve yüzlerce Türkmen'in şehit olmasıyla sonuçlanmıştır.

Sosyal alanda da birçok baskılar yapılmış ama buna rağmen, Türkmenler 1947'den itibaren, evlerinde gizli olarak Latin alfabesiyle Türkçe okuma-yazma seferberliği başlatmışlardır. 1954 yılında Türkiye ile Irak Krallığı arasında "Bağdat

Paktı'nın imzalanmasına rağmen Türkmenlere yapılan baskılarda hiçbir değişiklik olmamıştır.

Irak'ta, 14 Temmuz 1958'de Krallık devrilmiş yerine Cumhuriyet rejimi ilan edilmiştir. İhtilâlin lideri olan General Abdülkerim Kasım, Irak Cumhuriyeti'nin Devrim Komuta Konseyi Başkanı olmuştur. Kasım, ihtilâl sırasında Rusya'dan, içteki Araplar'dan ve özellikle de komünist Kürtler'den büyük destek almıştır. Bundan dolayı yeni yapılanmada Kürtler önemli mevkilere getirilmiştir. Hatta Kasım'ın davetiyle, 10 yıl önce Rusya'ya kaçan Molla Mustafa Barzani, 7 Ekim 1958'de Bağdat'a dönmüştür.

İhtilâlden sonra, Kasım tarafından hazırlanan yeni Anayasa'da, "...Araplar ve Kürtler Irak'ın müşterek sahipleri..." olarak gösterilmiş ve bu durum Türkmenlerin şiddetli tepkilerine yol açmıştır.

Zamanla Kürtlerin özerklik istekleri ortaya çıkmış ve Sosyalist rejimden faydalanarak bu istekleri için her yolu denemeye başlamışlardır. Türk topraklarında "Türlere hayat hakkı yoktur" gibi hakaretler eden Kürtlerin kışkırtmalarıyla, bir Türk-Kürt çatışması ortaya çıkarılmıştır.

14 Temmuz 1959'da Cumhuriyetin birinci kuruluş yıldönümü kutlamaları, Türkmenlere karşı yeni bir katliama (Kerkük Katliamı) dönüşmüştür. Komünist Kürtler, yönetiminde desteği ile Türkmenlere karşı büyük ve vahşice bir katliama girişmişlerdir. Arabalarla insanları ikiye bölme ve diri diri sürükleme gibi vahşice metotlarla yüzlerce Türkmen şehit edilmiştir. Ayrıca Ata Hayrullah gibi birçok Türkmen aydını da katledilmiştir. Bu katliam nedeniyle, 17 Temmuz günü Irak Türkmenleri tarafından "Şehitler Günü" ilan edilmiştir.

1961'de Kasım'ın yönetimi zayıflamaya başlamış ve Arap Sosyalist Baas Partisi ile işbirliği yapan bir grup subay, Şubat 1963'de darbe yapmıştır. 1963-1968 yılları arasında Abdusselam Arif ve kardeşi Abdurrahman Arif cumhurbaşkanı olmuştur. Daha sonra Baas Partisi, 17 Temmuz 1968'de darbeyle iktidara gelmiş ve Ahmet Hasan El-Bekir cumhurbaşkanı ve Saddam Hüseyin de yardımcısı olmuştur.

Baas Partisi, Irak Türklüğünü kabul ederek, 24 Ocak 1970'de Türkmenlerin, Türkmen okulları açmasına ve Türkçe'yi eğitimde kullanmalarına karşı çıkmamıştır. Lâkin bu durum kısa sürmüş ve Türkmen okulları kapatılmış, Türkmen öğrenciler Irak'ın güneyi gönderilmiş, Türkmenlere ait devlet daireleri kapatılmış ve hatta Türkçe hutbe bile yasaklanmıştır.

Daha sonra Saddam Hüseyin bir iç darbeyle, cumhurbaşkanı El-Bekir'i hasta diyerek görevinden uzaklaştırılmasını sağlamış ve yandaşlarının tamamını da idam ettirmiştir. Böylece Saddam, Irak'ın yeni cumhurbaşkanı olmuştur (1979).

Türkmenler, Baas Partisi döneminde çok büyük sindirme ve yıldırımlara maruz kalmışlardır. Türkmen köy ve kasabaları boşaltılmış, yakılıp-yıkılmıştır. Kerkük'ün idari yapısını zayıflatmak için birçok ilçesi başka illere bağlanmıştır. Devrim Komite Konseyi'nin 08.04.1984 tarihli ve 418 numaralı kararı ile Türkmenlerin Kerkük'te gayrimenkul satın almaları yasaklanmıştır. 27.09.1984 tarihli ve 1081 numaralı kararlar da Türkmenlerin arazileri istimlak edilerek güneyden getirilen Araplara dağıtılmış, evlerine el konulmuş ve buna karşı gelenler de idam edilmiştir.

Ayrıca Türkmenler üzerinde uygulanan asimilasyon politikası, sistemli bir hale getirilmiştir. Türkmen aydınlar, üniversite öğrencileri tutuklanıp hapse atılmıştır. 16 Ocak 1980'de Irak Türkmenleri'nin liderlerinden Doç. Dr. Necdet Koçak, Albay Abdullah Abdurrahman, Dr. Rıza Demirci ve Adil Şerif, Saddam tarafında idam

edilmiştir. Bu idamlar nedeniyle, Irak Türkmenleri 16 Ocak gününü “Millî Dava Günü” ilan etmişlerdir.

Ayrıca Körfez Krizleri sonrası, Türkmenlere gene katliamlar yapılmıştır. II. Körfez krizi nedeniyle çıkan ayaklanmaların faturası Türkmenlere kesilerek, Tazehurmatu ve Altunköprü’de Türkmenler katledilmiştir.

Demografik, Sosyal Özellikleri ve Siyasî Yapılanmaları

Irak’ın toplam nüfusu, 30 milyon civarındadır. Bu nüfusun; 20 milyonunu Araplar, 5 milyonunu Kürtler, 4 milyonunu Türkmenler ve 1 milyon civarını da diğer azınlıklar (Süryaniler, Hıristiyan ve Yahudiler) oluşturmaktadır.

Türkmenler genelde Irak’ın, kuzey ve orta bölümlerinde yaşamaktadırlar. Türkmenlerin ezici bir çoğunlukla yaşadıkları vilayetlerimiz şunlardır: Musul, Kerkük, Erbil, Selahattin ve Dilaye vilayetleridir. Başta başkent Bağdat olmak üzere Türkmenler, diğer kentlerde de yaşamaktadırlar.

Şekil 1: Irak ve Türkmeneli

Türkmenlerin lehçesi, Azerbaycan ve Türkiye Türkçe’sine çok yakındır.

Krallık dönemi Anayasası’nın 14. maddesinde herkese anadilde eğitim hakkı verilirken, bu olanak Türkmenlere verilmemiştir. Lâkin Türkmenler daha sonra kurdukları 15 ilkokul ve 3 lise de Türkçe eğitim vermeye başlamışlardır. Ayrıca Türkçe yayın yapan 1 gazete (Türkmeneli Gazetesi), 1 televizyon kanalı (Türkmeneli TV) ve 8 radyo istasyonu kurmuşlardır.

Türkmenlerin ilk siyasî partisi; 1988 yılında kurdukları Irak Millî Türkmen Partisi’dir (IMTP). Bu parti sayesinde Türkmenler kendilerini dünyaya tanıtmışlardır. Parti, Kuzey Irak’ta radyo-televizyon, matbaa, basın-yayın ve okullar açmıştır. Ayrıca kısıtlı bütçesine rağmen bir koruma birliği oluşturmuştur.

Daha sonra Türkmen Birlik Partisi (sonra “Türkmeneli Partisi” adını aldı), Türkmen Kardeşlik Ocağı ve Türkmen Bağımsızlar Hareketi kurulmuştur.

Türkmen kuruluşlarını tek bir çatı altında toplamak için Ekim 1994’de çalışmalar başlatılmış ve 25 Nisan 1995’te Irak Türkmen Cephesi (ITC) kurulmuştur.

4-7 Ekim 1997 tarihinde Erbil’de, Irak Millî Türkmen Partisi, Türkmeneli Partisi, Türkmen Bağımsızlar Hareketi, Türkmen Kardeşlik Ocağı, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği ve Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı gibi kuruluşların katılımıyla, I. Türkmen Kurultayı toplanmıştır. Bu kurultayda Türkmen Cephesi’nin ana tüzüğü kabul edilmiş ve Türkmen Cephesi’nin başkanlık ve yürütme kurulları belirlenmiştir. Hâlen Türkmen Cephesi’nin başkanlık ve yürütme kurulu şu üç Türkmen kuruluşunun temsilcilerinden oluşmaktadır:

1. Irak Millî Türkmen Partisi
2. Türkmeneli Partisi
3. Türkmen Bağımsızlar Hareketi

Irak Türkmen Cephesi’ne bağlı kuruluşlar ve faaliyetleri şunlardır:

1) Dış İlişkiler ve Siyasî İlişkiler Dairesi 2) Sağlık ve Sosyal Yardım Kuruluşları Dairesi 3) Enformasyon Dairesi (Türkmeneli Gazetesi, Türkmeneli TV ve 8 radyo istasyonu) 4) Eğitim Dairesi (15 ilkokul ve 3 lise) 5) Araştırma Dairesi 6) Güvenlik Dairesi

ABD Savaşı ve Bugünkü Durum

ABD’nin Irak’ı işgal etmesiyle Türkmenlerin çektikleri sıkıntılar daha da artmıştır. Saddam’ın zulmünü mumla aratan ABD, Irak’ta 1 milyon insanı katletmiş, 2 milyon insan yaralanmış ve 4 milyona yakın insanda başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır.

Savaş sonrası ABD tarafından, Irak’ta kurulan kukla yönetimin başına Talabani’nin getirilmesi ve Kuzey Irak’ta Kürtler lehine ayrıcalık tanınması, Türkmenlerin geleceğini ciddi derecede zedelemektedir.

Yağmalamalar ve katliamlar sonucunda yıldırmaya çalışılan Türkmenler aynı zamanda, evlerine, tarlalarına zorla el konularak Kuzey Irak’tan göçe zorlanmaktadır. Zorla alınan bu yerlere Kürtler yerleştirilmektedir. Bundaki amaç, yeni Anayasa gereği yapılacak olan halk oylamasında Kuzey Irak’ta, Kürtlerin çoğunlukta olduğunu kanıtlama çabasıdır.

Tüm bu yıldırma ve sindirme hareketlerine maruz kalan Türkmenler, Irak Türkmen Cephesi lideri Sadettin Ergeç önderliğinde varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadır.

Türkiye’nin antlaşmalar nedeniyle bölgeye müdahale etme hakkı bulunmaktadır. Kuzey Irak’ta, Kürtlerin oluşturmaya çalıştığı yapılanma Türkiye’nin stratejik ve siyasî açıdan, geleceği için tehdit oluşturabilecek niteliktedir. Bu nedenle iyi bir siyaset geliştirmek zorunda olan Türkiye’nin, muhtemel bir Kürt devletini kesinlikle engellemesi ve bölgedeki Türkmen varlığını koruması gerekmektedir. Hatta Türkiye’nin, bölgeye müdahale ederek, gelecekteki muhtemel sıkıntıları önlemek için bir Türkmeneli Devleti’nin kurulmasını sağlaması, Türkiye ve Türkmenlerin gelecekleri açısından hayırlı bir netice doğuracağı kesindir.

KAYNAKÇA

- Hürmüzlü, Erşat; Irak’ta Türkmen Gerçeği, Kerkük Vakfı Yayınları, 2006.
Saatçi, Suphi; Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri, Ötüken Neşriyat, 2003.
Saatçi, Suphi; Tarihi Gelişim İçinde Türk Varlığı, TTT Vakfı Yayınları, 1996.
Nakıp, Mahir; Kerkük’ün Kimliği, Bilge Yayınevi, 2007.
Karahisarlı, Abdullah; “Irak Türkleri”, Anayurt Gazetesi, 26.07.2009.
www.kerkuk.net (Irak Türkmen Cephesi’nin İnternet Sitesi)

(15)

**GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN İKTİSADİ KALKINMASINDA
YABANCI YATIRIMLARIN ROLÜ: AZERBAJYAN DEĞERLENDİRMESİ**
Dr. Altay İSMAYILOV*

ÖZET

Yabancı sermayenin ülke ekonomilerindeki rolü iktisat literatüründe uzun süreden beri tartışılmaktadır. Günümüzde küreselleşme sürecinin kaçınılmazlarından biri dünya ekonomisinde yabancı sermaye hareketleridir. Özellikle Gelişmekte Olan Ülkeler bakımından sıralanabilecek tüm olumsuzluklarına rağmen, bu ülkelerin yabancı sermaye ihtiyacı kaçınılmaz bir gerçektir. SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan ülkelere olan Azerbaycan'ın da bağımsızlıktan bu yana geçirdiği değişim ve gelişim süreci gözönünde bulundurulduğunda, sözkonusu durum daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Şöyle ki, Azerbaycan'ın 1990'lı yılların başında yaşanan ekonomik buhrandan, günümüzde dünyanın yüksek oranda büyüyen ekonomileri arasında yer almasında sözkonusu yabancı sermaye yatırımlarının rolü büyük olmuştur. Fakat bu durumun yabancı sermayenin dezavantajlarının gözardı edilmesi anlamına gelmemesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Sermaye, İktisadi Kalkınma, Azerbaycan Ekonomisi

1. Yabancı Sermaye

İktisat literatüründe yabancı sermayenin tanımlanmasında çeşitlilik görülmektedir. Genel anlamda bir ülkede yerleşik bulunanların kendi ülkelerinin sınırları dışında servet edinmelerine uluslararası yatırım veya yabancı sermaye yatırımı adı verilmektedir. Yabancı ülkelere edinilen servetler ise ya mali ya da reel bir nitelik taşır. Bu bakımdan yabancı sermaye yatırımları portföy (dolaylı) ve doğrudan (dolaysız) yatırımlar olmak üzere ikiye ayrılır. Yabancı tahvil ve hisse senedi gibi menkul değerlerin satın alınması birinci gruba örnek gösterilebilir. Yabancı ülkelere bina, fabrika, arazi, tesis gibi fiziki değerler elde edilmesi ise doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının kapsamına girmektedir.

Doğrudan yatırım (direct investment) bir ülkede bir firmayı satın almak veya yeni kurulan bir firma için kuruluş sermayesini sağlamak veya mevcut bir firmanın sermayesini arttırmak yoluyla o ülkede bulunan firmalar tarafından diğer bir ülkede bulunan firmalara yapılan ve kendisiyle birlikte teknoloji, işletmecilik bilgisi ve yatırımcının kontrol yetkisini de beraberinde getiren yatırımdır⁶⁰. Tanımdan da anlaşılacağı gibi, doğrudan yatırımlar ilgili ülkeye (host country) sermaye ile birlikte teknoloji, işletmecilik bilgisi, yönetim becerisi, istihdam gibi ayrıcalıklar da getirmektedir. Bu yatırımlar üretimi, istihdamı, gelir seviyesini, fiyatları, ödemeler dengesini, ekonomik gelişmeyi ve genel refahı etkilemektedir. Bu nedenle yabancı sermaye denildiğinde akla gelen ve ülkelere istenen doğrudan yatırımları kapsayan

* Azerbaycan Kafkas Üniversitesi, İİBF Öğretim Üyesi, altayhuseynoglu@hotmail.com, Bakü/AZERBAJYAN.
60 S.Rıdvan Karlık, Uluslararası Ekonomi, 7.Baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 2003, s.486

yabancı sermaye olmaktadır. Özellikle yüksek ekonomik gelişme hızı elde edebilmek için yeterli kaynağı olmayan ülkeler için bu yatırımların önemi daha da artmaktadır⁶¹.

2. Yabancı Sermaye Antipatisi

Tarihi süreç içinde yabancı yatırımlar ilk olarak, gelişmiş ülkelere az gelişmiş ülkelere doğru olmuştur. Bu tek yönlü hareket genelde sermayenin gittiği ülkelerin sömürülmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Yani gelişmiş sanayi ülkelerinden az gelişmiş veya hiç gelişmemiş ülkelere doğru bu tek yönlü sermaye hareketinin amacı genelde bu ülkelerin hammaddelerini kullanmak olmuştur. Az gelişmiş ülkelerin maden, petrol, gaz gibi yer altı ve yerüstü doğal kaynakları gelişmiş ülkelere kullanılmıştır.

Yabancı yatırımların tarihsel olarak böyle bir geçmişe sahip olması, birçok ülkede yabancı sermayeye karşı antipati duyulmasına neden olmaktadır. Özellikle Latin Amerika gibi yeni sömürgecilikten kurtulmuş ülkelerde bu düşünce egemen olmaktadır. Hatta Türkiye’de de zaman zaman yabancı sermayeye karşı bu şekilde olumsuz tavırlar sergilenmekte, kapitülasyonlarla eşdeğer gösterilmektedir⁶². Fakat buna rağmen az gelişmiş (gelişmekte olan) ülkelerin iktisadi kalkınmasında temel sorunlardan biri sermaye birikimindeki yetersizliktir. Bu bakımdan tarihi veriler kabul edilir olsa bile bu durum sözkonusu ülkelerin kalkınma sürecinde ihtiyaç duyduğu finansman ihtiyacının nasıl karşılanacağı sorunu tam olarak çözümlenmemektedir.

3. GOÜ’lerin Yabancı Sermaye İhtiyacı ve Yatırımların Korunması

Gelişmekte olan ülkelere iç tasarrufların yetersizliği nedeniyle yatırımların düşük, sermaye birikiminin az olması; döviz yetersizliği ve teknolojik gerilik sonucu verim düşüklüğünün ortaya çıkması bu ülkelerin içinde buldukları finansman sorununun boyutlarının artmasına neden olmaktadır. Zira, kalkınmayı finanse edecek fonları yaratan bir mekanizma kurulmadığı sürece sorunlara uzun dönemli çözüm bulunması olanaksızlaşmaktadır. Bu aksaklığın ortadan kaldırılması ise yatırımların kaynağını oluşturan tasarrufların dış kaynaklarla desteklenmesine bağlı bulunmaktadır. Bu noktada yabancı sermaye önemli bir dış kaynak olarak gündeme gelmektedir⁶³.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları gelişme yolunda olan ülkelerin, özellikle endüstriyel kalkınmaları için önemli bir kaynaktır. Bu tür yatırımlar, kalkınma sürecindeki ülkeler için uzun vadeli finansman, teknoloji, eğitim, know-how, işletme uzmanlığı ve kombinasyonunu sağlamaktadır. Günümüzde sözkonusu yararların bilincinde olan gelişme yolundaki ülkeler, yabancı sermaye için uygun ortamı oluşturmada çaba harcamaktadırlar. Ancak doğrudan yatırımlar şeklinde olan yabancı sermaye, gelişmekte olan ülkelere kolaylıkla gitmemektedirler. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, daha çok gelişmiş ülkelerin kendi aralarında gerçekleşmektedir. Çünkü doğrudan yabancı sermaye yatırımları için önemli olan, iyi

61 S. Rıdvan Karluk, Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyümeye Katkısı, <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/kitaplar2/turkyabsermyat.doc>, 06/02/2002.

62 Bilgin Tiryakioğlu, Doğrudan Yabancı Yatırımlara İlişkin Uluslararası Düzenlemeler, <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/kitaplar2/dogrudyabtairimci.doc>, 05/02/2002.

63 Türkel Minibaş, Az gelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 3542, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, ss. 15-58

bir yatırım ortamı, siyasi istikrar, ekonomik istikrar vd. gelişmiş ülkelerde, gelişmekte olan ülkelere göre şüphesiz çok daha rahattır⁶⁴.

Bu bakımdan gelişme yolundaki ülkeler ekonomilerini dışa açarken yabancı sermaye yatırımlarını ülkelere çekebilme yollarını aramaktadırlar. Bu çerçevede yatırımların gerek korunması, gerek teşviki aşamalarında iki taraflı yatırım anlaşmaları önem kazanmaktadır. Yatırımları güvence altına alma ihtiyacı, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Güçlü makro ekonomik parametrelere ve iyi bir politik sisteme sahip bir ülke için yabancı yatırımların ülkeye girişinde yatırımların korunması önemli bir faktör değildir. Fakat zayıf bir ekonomiye ve güvenilir olmayan politik bir sisteme sahip bir ülke için, yatırımları güvence altına alan bir sistem kaçınılmazdır.

Dolayısıyla, yatırımcının haklarını güvence altına alan ve bu konuda yasal bir altyapı oluşturan iki taraflı yatırım anlaşmaları gelişme yolunda olan ülkeler açısından önem kazanmaktadır. Akit taraflara yabancı sermaye konusunda yükümlülükler yükleyen ve bu yükümlülükler konusunda anlaşmazlıklara çözüm mekanizmaları oluşturan anlaşmalara iki taraflı yatırım anlaşmaları denir. Çok taraflı yatırım anlaşmalarının zorluğu ve evrensel bir yatırım anlaşmasının olmaması, çoğu gelişme yolunda ülke için iki taraflı yatırım anlaşmalarının en iyi ikinci çözüm olarak görülmesine yol açmıştır⁶⁵.

4. Yabancı Sermaye Yatırımlarının Etkileri

Yabancı sermaye yatırımları yatırımın yapıldığı ev sahibi ülke ekonomisi üzerinde çeşitli ekonomik etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bakımından farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde yatırım yapan firmaların ev sahibi ülke üzerindeki ekonomik etkisinin göreceli olarak daha olumlu olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan, sözkonusu etkilerin bazıları yatırımın yapıldığı anda ortaya çıkarken, diğer bazılarının yıllar sonra görüldüğü anlaşılmaktadır.

Genel olarak belirtilecek olursa, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ev sahibi ülkenin üretim kapasitesine katkıda bulunması, yeni teknoloji ve işletmecilik bilgisi getirmesi, döviz girişi sağlaması, rekabet nedeniyle ekonomiye hareketlilik kazandırması, işsizliği azaltması ve vergi geliri sağlaması gibi olumlu yönlerden dolayı tercih edilmektedir.

Ancak bu avantajları yanında tabii ki doğrudan yabancı yatırımları ev sahibi ülke ekonomisinin kilit sektörlerini yabancı ülkelerin denetimi altına sokması ve ekonomik bütünlüğünü bozması, gümrük vergileri ve ithalat yasakları gibi koruyucu dış ticaret kısıtlamalarının aşılması, yerli şirketler karşısında yabancı şirketlerin yüksek sermayelerinin teknoloji, yöneticilik bilgisi gibi artılarından dolayı, haksız rekabet üstünlüğü sağlaması, aşırı kar transferleriyle o ülkenin ödemeler dengesinin sarsılması ve yeni teknolojiyi kendi ülkelerinde üreterek ev sahibi ülkeleri bu teknolojileri ithal etmek yoluyla teknolojik bağımlılık yaratmaları gibi olumsuz etkileri de bulunmaktadır⁶⁶.

4.1. Yabancı Sermayenin Avantajları

64 Pınar Önerürk, Uluslararası Sermaye Hareketlerinde ve Mali Piyasadaki Son Gelişmeler, Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK Kurulu Yayın No: 1986 – 273, s. 17-18

65 Karluk, Uluslararası Ekonomi, s.488

66 Halil Seyidoğlu, Uluslararası İktisat, 14. Baskı, Güzem Yayınları, İstanbul, 2001, ss.676-678

Yukarıda belirtilen hususlar sistematik olarak değerlendirilecek olursa, yabancı sermayenin ülke ekonomisi üzerinde yarattığı olumlu etkilerin bazıları aşağıdaki şekilde açıklanabilir⁶⁷:

- Ödemeler Dengesi: yabancı sermaye getirdiği dövizlerle ve uzun dönemde sağladığı ithalatı ikame edici ve ihracatı arttırıcı etkisiyle gidilen ülkenin ödemeler dengesine katkıda bulunur.
- Sermaye Birikimi Sağlama: gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya buldukları tasarruf açığı ve döviz sorunu karşısında yabancı sermaye kısa sürede yatırıma dönüşebilecek yabancı kaynak imkanını getirmekte, peşinden uluslararası kuruluşların mali yardımlarının da gelmesini olanaklı kılmaktadır.
- İstihdam: yatırıma dönüşecek yabancı sermaye şüphesiz, yatırım yapılacak sektöre bağlı olarak, yeni iş alanlarının açılmasına neden olmaktadır.
- Teknoloji Transferi: yabancı sermaye yatırımları bir ülkedeki teknolojik düzeyin ve yeni yönetim teknolojilerinin gelişmesi açısından çnemli rol oynamaktadır.
- Refah Kriteri: ortodoks yaklaşıma göre yabancı sermaye üretim kapasitesini artırarak istihdam ve gelir yoluyla ülke refahına olumlu etki yapmaktadır.
- Pazarlama: yabancı sermaye gelişmekte olan ülkelere dünya çapındaki alım-satım düzenleriyle gelmekte, sözkonusu ülkelere bu sistemden yararlanma olanağı getirmekte, aynı zamanda iç piyasanın gelişmesine de yardımcı olmaktadır.
- Yönetim Teknikleri: Yabancı sermaye yatırım yaptığı ülkeye yönetim tekniklerini ve organizasyon becerilerini götürmekte, yerli ülke ve vatandaşlara sözkonusu modern teknikleri öğretmektedir.

4.2. Yabancı Sermayenin Dezavantajları

Yabancı sermayenin ülke ekonomisine yaptığı olumsuz etkiler de şu şekilde özetlenebilir⁶⁸:

- Yeterli denetim olmaksızın davet edilen özel yabancı sermaye az gelişmiş ekonomide ana sektörleri ele geçirerek ekonominin kontrolünde etkin olabilir.
- Yabancı sermaye belirli teknolojileri empoze ederek ülkenin sanayileşme ve teknolojik gelişme açısından ters yönde sapmalara yol açabilir.
- AGÜ'de yabancı sermaye ülkenin ekonomik yapısını bozarak dual bir yapı oluşturabilir.
- Yabancı sermaye yatırımları gümrük tarifeleri ve ithalat yasakları gibi koruyucu duvarların aşılmasına olanak sağlamaktadır.
- Gelişmiş teknoloji yabancı sermayeye küçük ölçekli yerli şirketler karşısında haksız rekabet üstünlüğü sağlar.
- Yabancı sermaye ve şirketler yaptıkları kar transferleriyle yerleştikleri ülkenin ödemeler bilançosu üzerindeki baskıyı artırır.

67 Taner Berksoydan aktaran Metin Berber, İktisadi Büyüme ve Kalkınma, 3.Baskı, Derya Kitabevi, Trabzon, 2006, ss.395-398

68 Berber, a.g.e., s.398

Yabancı sermaye konusunda aşağıdaki hususların göz önünde bulundurulması gerekir⁶⁹:

- Yabancı sermayenin amacı bir ülkeyi kalkındırma değildir. Bu ilişki bir yardım ilişkisi değil, ticari bir işbirliği, karşılıklı bir menfaat ilişkisidir. Dolayısıyla yabancı sermayeye normal verimlilik ve karın tanınması gerekir. Asıl olan husus menfaat dengesinin iyi kurulmasıdır.
- Yabancı sermaye kalkınma için zorunlu olan yatırımların gerçekleştirilmesini sağlayan, yetersiz tasarrufu kısmen gideren bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.
- Yabancı sermayenin bir ülkeye gelişi, o ülkede uygun bir ortamın bulunmasına bağlıdır. Uygun ortamı oluşturan unsurlar olarak şunlar belirtilebilir: iktidarın ve muhalefetin yabancı sermayeye karşı tutumları, devletleştirme ve millileştirme politikalarının gündeme getirilmemesi, yabancı sermayeye tanınan geleneksel şartların kabul ve uygulanması (kar, sermaye transferi, yerli sermayeyle eşitlik), anarşi ve terörün bulunmaması, yaygın grevlerin mevcut olmaması, yabancı sermayeye hasım bir tutumun bulunmaması gibi.

5. Azerbaycan Ekonomisinde Yabancı Sermaye

Azerbaycan'da bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda ekonomik kriz sonucu sermaye birikimi ve yatırım konusunda en olumsuz yıllar olmuştur. Bu yıllarda yatırım politikasının temel belirleyicisi olan yasal düzenlemeler yapılmış, 'Yatırım Faaliyetleri Hakkında' ve 'Yabancı Sermayeyi Koruma' yasalarıyla ülkede yatırım ortamı oluşturma ve yabancı sermayeyi teşvik etme girişimleri olmuştur. Söz konusu 1991-1993 yıllarında içte sermaye birikiminin olmaması ve belirsiz siyasal ve ekonomik ortamın devam etmesi ister yerli, isterse de yabancı yatırımlar konusunda bir başarının sağlanamamasına neden olmuştur.

Bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda ülke içinde sermaye birikiminin yetersizliği, yabancı yatırımların ülke için çok önemli olduğunu ortaya koymuştur. Azerbaycan ekonomisine yabancı sermaye akımı 1994 yılından itibaren başlamıştır. 1994'te Azerbaycan petrollerinin dünya piyasasına çıkarılmasına yönelik imzalanan 'Asrın Anlaşması' sonucu sonraki yıllarda, özellikle petrol sektörüne yönelik olmakla, yabancı yatırımların miktarı giderek artmıştır. Aşağıdaki tabloda özellikle 2000'li yıllarda Azerbaycan ekonomisinde yabancı sermayenin durumu görülmektedir.

Tablo3: Azerbaycan Ekonomisinde Yabancı Sermaye (milyon dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Toplam yatırımlar	1441.4	1561.8	2796.6	4326.2	5922.7	7118.5	8300.4	11454.3	11049.2
İç yatırımlar	514.4	470	561.7	955.2	1347.2	2225.3	3247.6	4780	4201.8
Yüzde %	35.7	30.1	20.1	22.1	22.7	31.3	39.1	41.7	38
Yabancı yatırımlar	927	1091.8	2234.9	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4
Yüzde %	64.3	69.9	79.9	77.9	77.3	68.7	60.9	58.3	62
Petrolde yab. yat.	546.1	820	1693	2972.4	4088.1	3799.9	3422.3	4003.3	3348.4
Topl. Yab. Yat.da %	58.9	75.1	75.8	88.2	89.3	77.7	67.7	60.0	48.9

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2008

⁶⁹Berber, a.g.e., s.399

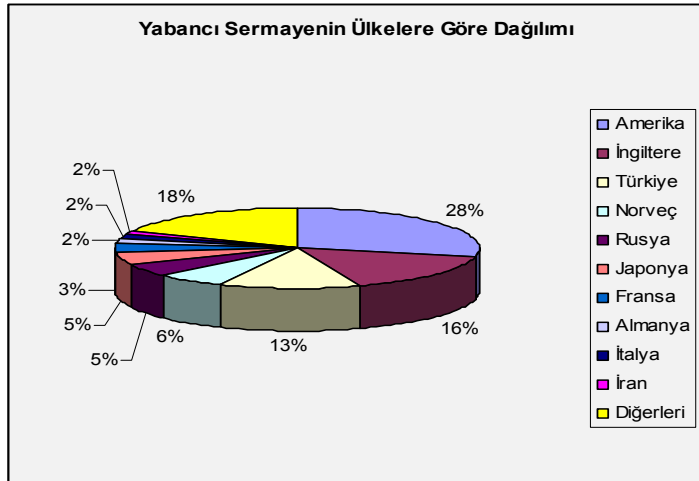
Tablodan da görüldüğü gibi ülke ekonomisine 1994'ten itibaren gelmeğe başlayan yabancı sermaye miktarı sürekli bir şekilde artmıştır. Bunun sonucunda toplam yatırımların miktarı 1995 yılına oranla 2000'de yaklaşık 3 kat, 2005'te ise 13 kat artmıştır. Yabancı yatırımların miktarı iç yatırımlardan sözkonusu dönem itibarile sürekli fazla olmuştur. Genel olarak 1995-2008 arasında yabancı yatırımların toplam yatırımlar içindeki oranı %58-%80 arasında değişmiştir. 2008 yılı verilerine göre, bağımsızlık sonrasında yabancı yatırımcıların Azerbaycan ekonomisine yatırdıkları sermaye 40 milyar dolardan fazla olmuştur. Buna göre Azerbaycan Doğu Avrupa ve BDT ülkeleri arasında da oransal olarak ilk sırada yer almıştır⁷⁰.

Yabancı sermaye konusundaki en önemli sorun sözkonusu sermayenin yöneldiği alanla ilgilidir. Şöyle ki, ülke ekonomisinde yabancı sermayenin ağırlıklı çoğunluğu enerji alanına, özellikle petrol sektörüne olmuştur. Ülkede son yıllarda bu konu özel olarak ele alınmakta ve petrol dışındaki sektörler sermaye yatırıma giderek artmaktadır.

Yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımına gelince, bölgesel olarak Azerbaycan'da Batı kaynaklı olmayan yatırımların toplam yatırımlar içindeki oranı çok düşük kalmıştır. Bunun nedeni de enerji projelerinde Batılı şirketlerin ağırlığının olmasıdır. Aşağıda bağımsızlıktan sonra Azerbaycan ekonomisine yatırılan doğrudan yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımı yer almaktadır.

Tablo 4: Yabancı Sermayenin Ülkelere Göre Dağılımı

Ülkeler	Oranı %
Amerika	28.2
İngiltere	16.2
Türkiye	12.6
Norveç	6
Rusya	5.4
Japonya	4.8
Fransa	3.4
Almanya	2.3
İtalya	1.7
İran	1.6
Diğerleri	17.8

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2008

Tablodan 4'ten de görüldüğü gibi, Azerbaycan'a yönelen doğrudan yabancı sermayenin büyük bir kısmı Amerika kökenli yatırımlardan oluşmaktadır. ABD özellikle, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı ile Şahdeniz doğal gaz projesinin gerçekleşmesi yönünde ısrarlı politikalar sürdürmektedir. Buna karşı AB'nin çok etkili politikalar sürdürdüğünü söylemek zordur. Azerbaycan'a giren AB kaynaklı yabancı sermaye yatırımları içerisinde İngiltere ilk sırayı almaktadır. Bunu Fransa, Almanya, İtalya takip etmektedir. AB üyesi ülkelerin tamamının gerçekleştirdiği yatırımlar, ABD'nin ülkeye yaptığı yatırımlardan daha az olmaktadır. Bu durum AB'nin ülkede etkili bir şekilde yer almadığını göstermektedir⁷¹. Diğer yandan, ülkenin toplam

70 İmran Ceferzade, Esash İnkişaf İlleri, İgtisadiyyat Gazetesi, Bakü, 18 Ekim 2001, s.3

71 Vildan Serin, Havva Çaha, AB Enerji Politikalarının Orta Asya ve Kafkasya'ya Yönelik Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına Etkisi: Azerbaycan Örneği, Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asya: II.Uluslararası Kongre Materyalleri İçinde, Bakü, 2007, s. 299

yabancı yatırımları içinde sadece 2 ülkenin- ABD ve İngiltere'nin- payının 44,4 olması dikkat çekmektedir. Yabancı sermayede böyle bir ağırlığa sahip olma ülke politikalarını etkilemede sözkonusu ülkelere ek olanaklar tanıyabileceğinin de unutulmaması gerekmektedir.

6. Azerbaycan Ekonomisinde Yabancı Sermaye – İktisadi Büyüme İlişkisi

Yukarıda Azerbaycan ekonomisinde yabancı sermaye konusu değerlendirilerek ülkenin bağımsızlık sonrası ekonomik krizden kurtulmasında ve günümüzün hızlı büyüyen ekonomileri arasında yer almasında sözkonusu yabancı sermaye yatırımlarının önemi vurgulanmıştır. Aşağıda Azerbaycan ekonomisinde yabancı sermaye ile büyüme arasındaki ilişki ekonometrik modelleme yapılarak daha net biçimde değerlendirilmektedir. Bunun için öncelikle ülkeye yabancı yatırımların gelmeye başladığı 1994-2007 arası sözkonusu göstergelerden oluşan tablo oluşturulmuştur.

Tablo 5: Ekonomide Yabancı Sermaye – İktisadi Büyüme Göstergeleri

Yıllar	Büyüme oranı	Yabancı yatırım
1994	-19.7	150
1995	-11.8	375.1
1996	1.3	620.5
1997	5.8	1307.3
1998	10	1472
1999	7.4	1091.1
2000	11.1	927
2001	9.9	1091.8
2002	10.6	2234.9
2003	11.2	3371
2004	10.2	4575.5
2005	26.4	4893.2
2006	34.5	5052.8
2007	25	6674.3

Kaynak: Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2008

Tablodaki veriler kullanılarak regresyon denkleminde göre aşağıdaki veriler elde edilmiştir.

Source	SS	df	MS	Number of
obs = 14				
-----+-----				F(1, 12) =
52.12				Prob > F =
Model 2072.80765	1	2072.80765		R-squared =
0.0000				Adj R-squared =
Residual 477.195959	12	39.76633		
0.8129				
-----+-----				
0.7973				

Total | 2550.00361 13 196.154124 Root MSE = 6.3061

buyumeorani	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
y20	161.5642	22.37811	7.22	0.000	112.8065	210.3219
_cons	-224.0969	32.38829	-6.92	0.000	-294.665	-153.5289

Görüldüğü gibi modelde yer alan $R^2=0.8129$ gibi yüksek bir değer almıştır. Aynı zamanda F ve t testlerinin sonuçları da modeli destekler niteliktedir. Bu durum söz konusu veriler arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Kurulan regresyon modelinin denklemi aşağıdaki gibidir:

$$Y = - 224.0969 + 161.5642 \times \sqrt[20]{X}$$

Burada,

Y – büyüme oranı(%),

X – yabancı yatırım (milyon ABD doları) olarak ifade edilmiştir

Modelin ortaya koyduğu sonuca göre, Azerbaycan ekonomisinde, büyüme oranıyla yabancı yatırım arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Şöyle ki, diğer etkenler sabit varsayımıyla, ülke ekonomisinde izlenen yüksek oranlı büyümenin %81.29-u yabancı yatırımlar tarafından açıklanmaktadır. Yani, bağımsızlıktan sonra Azerbaycanın ekonomik olarak sürekli büyümesinde yabancı yatırımlar çok önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan söz konusu büyüme sürecinin sürdürülebilir olması, ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasi anlamda yabancı sermayeye yönelik tutumunda rasyonel politikalar izlemesini gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- BAYRAMOV Vügar, KERİMZADE Kenan, POLUXOV İlham, Azerbaycan Respublikasının Anti Böhren Konsepsiyası, İgtisadi ve Sosyal İnkişaf Merkezi Yayını, Bakü, 2009
- BERBER Metin, İktisadi Büyüme ve Kalkınma, 3.Baskı, Derya Kitabevi, Trabzon, 2006
- CEFERZADE İmran, Esaslı İnkişaf İlleri, İgtisadiyyat Gazetesi, Bakü, 18 Ekim 2001
- ELİYEV Memmed, Azerbaycan İgtisadiyyatının Formalaşması ve İnkişaf Problemleri, Mütercim Neşriyatı, Bakü, 2001
- KARLUK Rıdvan, Uluslararası Ekonomi, 7.Baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 2003
- KARLUK Rıdvan, Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyümeye Katkısı, <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/kitaplar2/turkyabsermyat.doc>, 06/02/2002.
- MAZYE Jak, VEYSNER Lale, ELİYEVA Resmiiye ve diğerleri., Hususi Bölme: Böhren ve Berpa, Azerbaycan’ın İgtisadi İcmalı içinde, TASİS Yayınları, Temmuz-Aralık, Bakü, 1999

- MİNİBAŞ Türkel, Az gelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 3542, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989
- ÖNERTÜRK Pınar, Uluslararası Sermaye Hareketlerinde ve Mali Piyasalardaki Son Gelişmeler, Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK Kurulu Yayın No: 1986 – 273
- SERİN Vildan, ÇAHA Havva, AB Enerji Politikalarının Orta Asya ve Kafkasya'ya Yönelik Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına Etkisi: Azerbaycan Örneği, Globalleşme Prosesinde Gafgaz ve Merkezi Asiya: II. Uluslararası Kongre Materyalleri İçinde, Bakü, 2007
- SEYİDOĞLU Halil, Uluslararası İktisat, 14. Baskı, Güzem Yayınları, İstanbul, 2001
- TIRYAKIOĞLU Bilgin, Doğrudan Yabancı Yatırımlara İlişkin Uluslararası Düzenlemeler, <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/kitaplar2/dogrudyabtairimci.doc>, 05/02/2002
- Azerbaycan Merkez Bankası İstatistik Raporu, Bakü, 2009
- ATIB (Azerbaycan Türkiye İş Adamları Birliği), Global İktisadi Böhrenin Azerbaycana Tesirleri : Yeni Mifler Yeni Reallığlara Garşı, ATIB Raporu, Bakü, 2009
- İktisadi Kalkınma Bakanlığı İstatistikleri, Bakü, 2009
- Petol ve Yoksulluk, Azerbaycanın Petrol Sanayisi Üzere Enformasyon ve Resurs Merkezi Yayını, Bakü, 2006
- Yıllık Rapor, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Yayınları, Bakü, 2008

(16)
**AZERBAYCAN MERKEZ BANKASININ OLUŞUM SÜRECİ VE
BANKACILIK SİSTEMİ**
Dr. Mayis AZİZOV Babulla oğlu⁷²

ÖZET

Azerbaycan'da bankaçılık sistemi ve Merkez Bankaılığının tarihi temelleri 1918-1920 yıllarına dayanmaktadır. Şarkın ilk Demokratik Cumhuriyeti olan Azerbaycan'da bankaçılık sistemini temelleri o dönemden itibaren atılmağa başlanmışdır. Sovyetlerin Birliğinin 1990 yıllarında dağılmasından sonra diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycanda da bankaçılık sisteminin esasları Sovyetlerden kalmış yapı üzerine oluşturulmaya başlandı. Daha sonraki yıllarda bankaçılık sisteminin hukuki altyapısını oluşturan kanunlar kabul edildi. İki aşamalı bankaçılık sistemi dediğimiz Merkez Bankası ve ticari bankaçılık sistemine geçildi. Merkeziyetçi sistemden piyasa ekonomisine geçildiği bu dönemlerde bankaçılık sisteminde özel bankaların faaliyetleri de desteklenmeye başlandı. İlk yıllarda açılan özel bankaların piyasadaki özgüvenin kaybetmesi bankaçılık sistemine uzun dönemli negatif etkileri oldu.

GİRİŞ

Azerbaycan'ın serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde attığı en önemli adımlardan biri de finans sektörünün oluşturulması için gerekli hukuki altyapının tamamlanmasıdır. Bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllardan itibaren finans sisteminin temelini oluşturan bankaçılık sisteminin kurulması konusunda da gerekli kanunlar kabul edilmiş ve günümüze kadar bu sistemin ihtiyacı şeklinde değişiklikler yapılmıştır. Ülkede Merkez Bankası (Milli Bank), devlete ait bankalar, özel yerel bankalar ve yabancı sermayeli bankalar faaliyet göstermektedir.

Azerbaycan'da bankaçılık faaliyeti XIX 'cü yüzyılın ikinci yarısından başlanmıştır. Merkez Bankasının yaranması ise 1918-1920 yıllarındaki Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devletçiliği ile bağlı olmuştur. 1919 yılının eylül ayında Azerbaycan Devlet Bankası yaratılmış ve onun nizamnamesi ülke parlamentosu tarafından onaylanmıştır. Bununla da Merkez Bankacılık sisteminin temeli koyulmuştur⁷³. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Sovyetler tarafından işgal edildikten sonra merkezleştirilmiş bir sistemde, her şeyin Moskova'dan idareciliği şeklinde olan bir devlet yapısında bankaçılık sistemi idare olundu. Diğer cumhuriyetlerin başkentlerinde olduğu gibi Bakü'de de bu kurumların şubeleri bulunuyordu.

Azerbaycan Merkez Bankası bağımsız şekilde faaliyete, bağımsızlık yıllarından sonra yeniden başlamıştır. Bu yıllarda bir çok kurum ve kuruluşların millileştirilmesi sürecinde bankaçılık sektöründe de Eski Sovyetler Birliğinden kalan bankalar millileştirmeye başlandı. Bankaçılık sisteminin formalaşması serbest piyasa ekonomisinde yatırımların yapılması, istihdamın artırılması , girişimcilere kredi imkanların sağlanması açısından büyük önem taşıyordu. Hükümetler Merkez Bankası aracılığıyla gerektiğinden para politikasıyla ekonomiyi yönlendirmeye çalışıyorlar. Bu

72 Azerbaycan Kafkas Üniversitesi, İİBF Öğretim Üyesi, Bakü/AZERBAYCAN.

73 Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-2002, "Müsteqillik Qazanılması erefesinde ölkenin bank sistemi, SSRİ Dövlət Bankının Azerbaycan Respublika Kontorunun Azerbaycan Respublikası Milli Bankına çevrilmesi", s. 9

bakımdan enflasyonist dönemlerde sert para politikası ve deflasyonist dönemlerde gevşek para politikası uygulamaya çalışıyorlar. Bankacılık sektörü aracılığıyla iç borçlanmaya başvura bilirler.

Serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde devletler ya kendi iç kaynakları hesabına büyümeyi hedeflerler (Özbekistan, Beyaz Rusya ve s.), yada dış finansman yardımıyla (Polonya, Macaristan, Rusya ve s.) ekonomik büyümeyi amaçlarlar. Azerbaycan ikinci yolu tercih etmiştir⁷⁴.

Azerbaycan Bankacılık Sistemi ve Hukuki Altyapısı

Azerbaycan'da bağımsız bankacılık sisteminin esasları "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ekonomik Bağımsızlığı hakkında" 25 Mayıs 1991 tarihli Anayasa Kanunu'nun "Banka sistemi ve para tedavülü" adlı 14.cü maddesi ile atılmıştır. Kanunda Azerbaycan Merkez (Milli) Bankası kredi, para tedavülü, döviz kurları ve hesaplamalar yapması hususunda devlet siyasetini yürüten, genel banka sisteminin faaliyetini denetleyen en yüksek emisyon kurumu olarak ilan edilmiş ve ticari bankaların da bağımsız faaliyetleri kabullenilmiştir⁷⁵.

10 Ocak 1992 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı'nın fermanı ile SSCB Dış Ekonomik İlişkiler Bankasının Azerbaycan şubesinin temelinde Azerbaycan Uluslararası (Beynelhalk) Bankası yaratıldı. Bunu takiben 11 Şubat 1992 yılı Cumhurbaşkanı'nın fermanıyla SSCB Devlet Bankasının, SSCB Sanayi-İnşaat ve SSCB Tarım-Sanayi bankalarının Azerbaycan şubelerinin temelinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Merkez Bankası yaratıldı. Bu şubelerin 1 Ocak 1992 yılı tarihine kadar olan aktif ve pasifleri de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Merkez Bankasına geçti. Aynı zamanda 11 Şubat 1992 yılı fermanla SSCB Emanet (Tasarruf) Bankasının Azerbaycan şubesinin temelinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Emanet (Tasarruf) Bankası yaratıldı⁷⁶.

11 Şubat 1992 yılında Cumhurbaşkanı'nın fermanıyla temelleri atılan Merkez Bankası 9 kişiden oluşan Yönetim Kurulu tarafından yönetilmektedir. Yönetim Kurulu ise; Başkan, dört yardımcı ve dışarıdan seçilen dört kişiden oluşmaktadır. Sermayesinin tamamı devlete ait olan banka, doğrudan parlamentoya bağlı ve sadece ona karşı sorumludur. Banka Başkanı, Cumhurbaşkanı'nın önerisi üzerine ve parlamentonun onayı ile 5 yıl süreyle atanmaktadır. Parlamento Merkez Bankasının yönetim kurulu üyelerini süresinden önce görevinden almak yetkisine de sahiptir⁷⁷.

1992 yılının Şubat ayından Ağustos ayına kadar geçmiş SSCB Sanayi-İnşaat, Tarım-Sanayi bankaları ve onların şubeleri Merkez Bankasına bağlıydı. Azerbaycan parlamentosunun 7 Ağustos 1992 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Merkez Bankası hakkında" ve "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bankalar ve Bankaların Faaliyeti Hakkında" kanunların yürürlüğe girmesiyle Sanayi-İnşaat ve Tarım-Sanayi bankaları Merkez(Millî) Bankasının yapısından ayrıldı. Aynı zamanda bu kararlar 4 devlet bankası: Azerbaycan Cumhuriyeti Sanayi Yatırım Bankası, Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım (Agrar-Sanayi) Bankası, Azerbaycan Cumhuriyeti Emanet (Tasarruf) Bankası ve Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası (Beynelhalk) Bankası yaratıldı⁷⁸. Aralık-

74 Zahid Memmedov, Beynelxalq Valyuta-Kredit Münasibetleri ve Xarici Ölkelerin Pul-Kredit Sistemi, Bakı, Qanun Neşriyatı, 2001, s.260

75 Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-2002, "Müstəqillik Qazanılması eferesinde ölkənin bank sistemi, SSRİ Dövlət Bankının Azərbaycan Respublika Kontorununun Azərbaycan Respublikası Milli Bankına çevrilməsi", Bakı, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı Yayınları, 2002, s.11

76 Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-2002, s.12

77 TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayınları No:32, 1996, s.45

78 Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-2002, s.12

1992’de Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankasının nizamnamesi kabul edildi. Kabul edilen bu kanunlarla ülkede Merkez Bankası ve diğer bankalardan oluşan bir bankacılık sisteminin kurulması amaçlanmıştır. “Azerbaycan Cumhuriyetinin Merkez Bankası” hakkındaki kanun yeni haliyle 10 haziran 1996’da kabul edilmiştir. İlgili kanunda 1997, 1988, 2001, 2002 ve 2004 yıllarında bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Nihayet “Azerbaycan Cumhuriyetinin Merkez Bankası” hakkındaki kanun en son ve yeni haliyle 10 aralık 2004’de Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmıştır. “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Bankalar Hakkında Kanun” ise en son şekli ile 16 ocak 2004’te Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmıştır⁷⁹.

Aşağıda vereceğimiz tabloda ise Azerbaycan’da yıllar itibariyle bank sistemindeki değişiklikleri göstermeye çalışacağız.

Tablo-1. Bankacılık sistemi (1996-2005)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Bankaların sayısı	180	136	99	79	70	59	53	46	46	44
yabancı sermayeli ortak	11	13	13	12	13	16	16	15	17	15
% 100 yabancı sermayeli	4	4	5	5	5	5	5	5	5	4
Kuruluş sermayesinin asgari sınırı (bin \$)										
faaliyette olan bankalar için	50	300	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2500	2500
yeni açılan bankalar için	500	1250	5000	5000	5000	5000	5000	5000	5000	5000
Bankaların reel kanuni sermayeleri (mlrd. manat)	111	245.5	413.9	598.5	714	582.2	531.9	628.8	743.8	1051
devlet bankaları	24.7	39.7	38.6	139.7	156.6	57.7	33.4	56.1	81	140
özel bankalar	86.1	205.8	375.3	458.8	557.4	524.5	498.5	572.7	662.8	911
Kredit qoyuluşları, mlrd. manat	1091	1334	1554	1703	1780	2333	1977	2254	2980	4523
devlet bankaları	874	1106	1097	1037	1029	1527	1116	1241	1456	2265
devlet banka. toplamda %'si	80	83	70.6	60.9	57.8	65.5	56.5	55	48.9	50.1
özel bankalar	217	228	457	666	752	805	861	1013	1524	2258
özel banka. toplamda %'si	20	17.1	29.4	39.1	42.2	34.5	43.5	45	51.1	49.9
Halktan topl. Mevduat., mlrd. m.	84	110	158	188	259	396	585	767	1260	2016
devlet bankaları	65	56.9	89.3	106	125	178	262	449	737	1056
devlet banka. toplamda %'si	77.4	52	56.5	56.5	48	44.8	44.7	58.8	58.5	52.4
özel bankalar	19	52.6	68.7	81.7	135	219	324	319	523	959
özel banka. toplamda %'si	22.6	49	43.5	43.5	52	55.2	55.3	41.5	41.5	47.6

Kaynak: Azerbaycan Respublikası Milli Bankı Yayınları, İllik Hesabat, 1999, 2005

Yukarıdaki tablodan da görüyoruz ki, bankaların sayısı 1996 yıllarda çok yüksek olmuştur. Günümüze kadar devletin izlediği politikalar doğrultusunda bir kısım bankalar piyasadan çekilmek zorunda kalmış ve 2003 yılında bu sayı 46, 2004 yılında 46, 2005 yılında ise bankaların sayısı 44 kadar inmiştir. Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında bankaların kuruluş sermayesinin düşük tutulması nedeniyle bankaların sayısında artış yaşanmış. Daha sonra yaşanan banker facialarının ardından Merkez Bankası kuruluş sermayesi miktarının kademeli bir artış trendine otururken bankaların sayısında da kademeli bir düşüş olmuştur. 1997 yılında faaliyette olan bankaların için bu oran 300 bin dolara, yeni açılan bankalar için ise 1.250.000 dolara yükseltince küçük bankaların kapatılması veya birbirleriyle birleşmeleri görülmeye başlandı. Kuruluş sermayesi faaliyette olan bankalar için 1998 yılında 2.000.000 dolara, 2004 yılında ise 2.500.000 dolara , yeni açılanlar için ise 1998 yılından itibaren 5.000.000 dolara yükseltildi.

79 Aras, Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları, Bakü, Azerbaycan Türk Sanayici ve İşadamları Beynelhalk Cemiyeti Yayınları, 2005, s.123

1995 yılı sonunda ülkede 4 devlet bankası vardı; Sanayi Yatırım Bankası, Tarım Bankası, Emanet Bankası ve Uluslararası (Beynelhalk) Bankası. 2005 yılı başı itibariyle ise devlet bankası sayısı 2'ye indi. Bunlar Kapital Bankası ve Azerbaycan Uluslararası (Beynelhalk) Bankasıdır. Azerbaycan Uluslararası (Beynelhalk) Bankasının aktifleri 2004 yılında bankacılık sektörünün toplam aktiflerinin %54'üne tekabül etmektedir. Sanayi Yatırım Bankası, Tarım Bankası ve Emanet Bankası 2000 yılında birleştirilmesi ile Birleşik Üversal Bank (BUS Bank) anonim şirketi statüsünde kurulmuştur. 2004 yılında ise bu bankanın adı Kapital Bank olarak değiştirilmiştir⁸⁰.

Tablo-2. Bankacılık sistemi (2000-2008)

	000	001	002	003	004	005	006	007	008
Bankaların sayı	0	9	3	6	6	4	4	6	6
devlet bankaları									
özel bankalar	6	1	4	4	2	2	2	4	5
yabancı sermayeli ortak	6	6	5	7	5	8	0	1	3
Bankaların bölgelerdeki şube sayıları	95	91	20	05	50	74	20	85	67
devlet bankaları	32	22	24	25	27	26	25	25	7
özel bankalar	3	9	6	80	23	48	95	60	30
Bölgelerde şubeleri olan bankaların sayı	6	7	1	6	8	8	1	1	8
Banka olmayan kredi kurumları	9	3	7	8	0	5	4	6	4

Kaynak: Azerbaycan Respublikası Milli Bankı Yayınları, İllik Hesabat,2008

Yukarıdaki tabloya baktığımızda 2008 yılında bankaların sayısında bir değişikliğin olmadığını görmekteyiz. Ama 2008 yılında Merkez Bankası 2 yeni bankaya bankaçılık faaliyetinde bulunması için lisans izini vermiştir. Aynı zamanda bu yılda faaliyet göstermekte olan 2 bankanın da lisansı iptal edilmiştir. Devlet bankalarından biri olan “Kapital Bankası” özelleştirilerek devlet bankalarının sayıda bire inmiştir. Tablodan bankaların bölgelerdeki şube sayılarının da arttığını görmekteyiz. Bu da bankaçılık hizmetlerinin arttığını söylemeye esas vermektedir. Küçük ölçekli şirketlerin finansmanında büyük rolü olan banka olmayan kredi kurumlarının faaliyetlerinin yükseldiğini görmekteyiz.

Azerbaycan Merkez Bankasının Fonksiyonları

Merkez Bankası para politikalarını, her yıl devlet bütçesi ile birlikte “para politikasının başlıca hedefleri” adını taşıyan ve parlamento tarafından onaylayan

80 Aras, Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları, s.126

esaslar çerçevesinde yürütmektedir. Bu kurum tarafından hazırlanan yıllık rapor ve banka bütçesinin parlamentonun onayına sunulması da yasal zorunluluktur.

Azerbaycan Merkez Bankasının amaçları 22 Aralık 2004 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyetinin Merkez Bankası Hakkında” kanununun 4. maddesinde şöyle tanımlanmaktadır;

- Merkez Bankası'nın faaliyetinin esas amacı kendi yetkileri dahilinde fiyatlar genel düzeyinin istikrarının korunmasıdır,

- Aynı zamanda, Merkez Bankası'nın amacı, banka ve ödeme sistemlerinin istikrarının ve gelişmesinin temin edilmesidir,

- Kar elde etmek Merkez Bankasının esas amacı değildir.

Bunlarla birlikte kendi amaçlarına ulaşması doğrultusunda ilgili kanunun 5. maddesinde Merkez Bankasının fonksiyonları aşağıdaki gibi sıralanmıştır;

- Devletin para ve döviz siyasetinin belirlenmesi ve uygulanması,

-Nakit para devriyesini oluşturulması, Azerbaycan Cumhuriyetinin Anayasa'sının 19. maddesinin II kısmına ve bu kanuna uygun olarak para banknotlarının tedavüle sürülmesi ve tedavülden çıkarılmasının hayata geçirilmesi,

- Manatın dış dövizlere karşı resmi kurunun devamlı belirlenmesi ve ilan edilmesi,

-Milli paranın değerini ve faiz oranlarının istikrarını korumak için gerekli para politikalarını belirlemek ve uygulamak,

- Kanunlara uygun olarak döviz istikrarının sağlanması ve denetlenmesinin yapılması,

- Devletin altın ve döviz rezervlerinin muhafazası ve yönlendirmesi,

- Kanunlara uygun olarak ödemeler bilançosunun hazırlanması,

- “Bankalar Hakkında” Azerbaycan Cumhuriyetinin kanununa uygun olarak, bankaların faaliyetlerinin denetlenmesi ve lisans verilmesini sağlamak,

- Ödeme sisteminin faaliyetinin oluşturulması, ilişkilendirilmesi ve onların üzerinde denetimin kanuna uygun olarak hayata geçirilmesi.

Aynı zamanda Merkez Bankası ilgili kanunun 9. maddesinde Azerbaycan Cumhuriyetinin taraf olduğu uluslararası anlaşmalara uygun olarak onun yetkileri çerçevesinde yabancı ülkelerin merkez bankaları ile karşılıklı ilişkilerde, uluslararası maliye-kredi kurumlarında Azerbaycan Cumhuriyetini temsil eder. Merkez Bankası para, döviz ve banka denetimi konularında işbirliği amacıyla uluslararası ve bölgesel kurumlarla faaliyetlerinde bulunabilir.

Azerbaycan Bankacılık Sisteminde Özel Bankalar

Bütün sektörlerde olduğu gibi bankacılık sisteminde de özel sektörlerin müstesna rolü vardır. Özel sektördeki rekabet sonucu olarak hem kalite, hem de müşteri hoşnutluğu ön plana çıkmıştır. Bu bakımdan Azerbaycan bankacılık sisteminde özel bankacılık sektörün rolüne önemli olmuştur.

1988 yılında Eski Sovyetler Birliğinde ekonomik reform programları çerçevesinde ülkenin kredi sistemindeki radikal reformlar olmuştur. 1988 yılında “Kooperasiya” (Cooperation) Kanununun kabul edilmesiyle kooperatif ve ticari bankaların kurulmasının esası koyuldu. Azerbaycan'da faaliyete başlamak için ilk kooperatif bankaya 12 Ekim 1988 yılında, ilk ticari bankaya ise 22 Kasım 1988 yılında resmi izin verildi. Bu bankaların kayda alınması prosesi SSCB Devlet Bankı tarafından yapılıyordu. 1991 yılından başlayarak bankaların faaliyet izini SSCB Devlet Bankının Azerbaycan Respublikası şubesi yapmaya başladı. 1991 yılına kadar

Azerbaycan'da 23 kooperatif ve ticari banka faaliyet göstermekteydi. Bağımsız Azerbaycan devletinde ilk özel banka 14 Mart 1991 yılında kayda alınmıştır.

“Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankasının yaratılması hakkında” Cumhurbaşkanının 11 Şubat 1992 yılındaki fermanı ve 7 Ağustos 1992 yılı “Azerbaycan Cumhuriyetinin Merkez Bankası Hakkında” ve “Azerbaycan Cumhuriyetinin Bankalar ve Banka Faaliyet Hakkında” kanunlar kabul olunana kadar ülkede 4 devlet bankası, 43 özel banka faaliyet göstermekteydi. Bunların 23'nü SSCB Devlet Bankası tarafından, diğer 20'si ise SSCB Devlet bankasının Azerbaycan şubesi tarafından faaliyet izni verilmiştir. Bu 43 banka dışında 2002 yılına kadar izin verilen bankaların sayısı aşağıdaki tablodaki gibi olmuştur⁸¹;

Tablo-3. Yeni açılan Bankaların sayısı

Yıllar :	1992	1993	1994	1995	1996	1997	2000	2007	2008
Yeni açılan bankalar	79	50	61	5	3	1	2	2	2

Kaynak:Azerbaycan Respublikası Milli Bankı 1992-2002, 2007,2008

Bankacılık sisteminin ilk yıllarında sermayeye koyulan asgari sınır aşağı derecede olduğundan ve bu sisteme dahil olmak için son derece liberal şartlarla belirlendiğinden özel bankaların sayısında hızlı bir yükselmeye neden olmuştur. 1992-94 yıllarında 233 banka ve 370 bank şubeleri faaliyet göstermekteydi. Bu dönemde özel bankaların çoğunluğunun sermayesi 10-12 bin ABD doları civarındaydı. Banka hizmetlerinin seviyesi de aşağı derecede idi. Bankaların bir kısmı da sadece spekülatif faaliyetlerde bulunmaktaydı. Amma bunu da söylemek gerekir ki, özel bankalar bankacılık sisteminin ilkin formallaşmasına yardımcı olmuşlar⁸².

Yukarıdaki tablodan da anlaşılıyor ki, ilk yıllarda yeni açılan bankaların sayısında hızlı bir artış var ve 1995 yılından itibaren bu hız azalmıştır. Aynı zamanda bir önceki tablomuzda baktığımızda, 1996 yılında 180 olan banka sayısı, bir sonraki yıl 136 ve sonraki yıllarda banka sayısında düşüşler devam ederek 2005 yılında bu sayı 44 olmuştur. Bu 44 banka içinde 2 banka devlet bankası, 23 banka yerel sermayeli banka, 15 banka yabancılarla ortak ve 4 banka ise %100'de %100 yabancı sermayeli özel bankalardır. 2007 ve 2008 yıllarında bankaçılık sektöründe iki yeni banka açılmasına izin verilmiştir.

Bankaların sayısındaki azalmaların temel nedenlerinden biri de Merkez bankası tarafından özel bankaların faaliyetlerinin sağlamaştırılması politikası altında kuruluş sermayelerinin kademeli artırılmasıyla, sermayesi az olan bankalar piyasadan çekilmek zorunda kalmaları ve bir kısmının da aralarında birleşerek faaliyetlerine devam etmeleri ile sonuçlandı. 1998 yılından itibaren yeni açılan bankalar için 5.000.000 ABD doları sermaye talep edilmekte ve faaliyete olan bankalar için ise bu miktar 2.000.000 ABD doları , 2005 yılın ise bu miktar 2.500.000 ABD dolarına yükseltildi.

Faaliyet gösteren bankaların şubelerinin sayısı 2002 yılı başında 191 iken bu sayı 2003 yılında 226'ya, 2005 yılı başında ise 350'ye yükselmiştir. Ülkede faaliyet gösteren bankalar, şubelerinin sayısına göre incelendiğinde özel bankaların şube sayısı 223, devlet bankalarının şube sayısı ise 127'dir. Dolayısıyla özel bankalarının şube sayısının daha fazla olduğu görülmektedir⁸³.

Tablo-4. Halktan toplanan mevduat (Milyar manat)

81 Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-2002, ,ss.10-13

82 Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-2002, “Milli bank sisteminin formallaşması ve inkişafı, Bank nezaretinin tekminleşdirilmesi”,s.23

83 Aras, Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkânları, s.127

Yıllar	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Halktan topl. Mevduat., mlrd. m.	84	110	158	188	259	396	585	767	1260	2016
devlet bankaları	65	56.9	89.3	106	125	178	262	449	737	1056
devlet banka. toplamda %'si	77.4	52	56.5	56.5	48	44.8	44.7	58.8	58.5	52.4
özel bankalar	19	52.6	68.7	81.7	135	219	324	319	523	959
özel banka. toplamda %'si	22.6	49	43.5	43.5	52	55.2	55.3	41.5	41.5	47.6

Kaynak: Azerbaycan Respublikası Milli Bankı Yayınları, İllik Hesabat, 1999, 2005

Özel bankaların halktan topladığı mevduat miktarına yukarıdaki tablodan baktığımızda görüyoruz ki, yıllar itibariyle yükselme trendi içinde olmuştur. 1996 yılında bu miktar 19 milyar manat olmuş. Halktan toplanmış toplam mevduat içindeki özel bankaların payı 1996'da % 22,6 olmuşsa da, bu oran 2000 yılında %52 ve 135 milyar manat olmuştur. 2002 yılında kadar bu oran %50'lilerin üzerinde olmuş, 2003 ve 2004 yıllarında %41 civarında, en nihayet 2005 yılında ise bu oran %47,6 olarak gerçekleşmiş ve 959 milyar manat olmuştur. Toplanan mevduat miktarının oranının yükselmesi bu bankalara olan güvenin ve bu bankaların hizmet kalitesinin yükselmesi anlamına gelmektedir.

Bankadışı Kredi Kurumları

Azerbaycan bankacılık sektöründe bankaların dışında da bir takım kredi kuruluşları faaliyet göstermektedir. Bu kredi kuruluşları hem büyük şehirlerde, hem de kırsal bölgelerde halka kredi vermektedirler. Özel bankalarının şubelerinin hiç olmadığı veya az olduğu bu bölgelerde bunların boşluğunu kısmen de olsa bu kredi kuruluşları kapatmıştır.

14 Haziran 1996 yılında "Azerbaycan Cumhuriyetinde Bankalar ve Banka Faaliyeti Hakkında" kanununda yapılan değişikliklerle, bankacılık sistemine banka olmayan kredi kurumları anlayışı da dahil edildi. 2 Mayıs 2002 yılında ise "Kredi İttifakları Hakkında" Azerbaycan Parlamentosunun kanunu bankadışı kredi kurumlarının faaliyetlerinin daha da genişlenmesine imkan yarattı. Aynı zamanda kredi kurumlarının istenilen mülkiyet formasında yaratılması ve yabancı yatırımcıların da bu sektörde faaliyette bulunma imkanı oluşturuldu⁸⁴.

Bankacılık sektöründe faaliyet gösteren mikro-finans kurumları, 2004 yılı sonu itibariyle 54 farklı bölgede, 47 bin küçük ve orta ölçekli girişimciye bazı projelerinin finansmanı için küçük hacimli mikro-kredi vermiştir. Verilen her bir kredi miktarı 100 – 125.000 dolar arasında değişmektedir. Bu kurumların girişimcilere 2004 yılında 117 milyon 787 bin ABD dolarından çok küçük hacimli kredi vermiştir⁸⁵.

Diğer taraftan İşletmeciliğe (Sahibkarlığa) Yardım Milli Fonu'nun kredileri 19 temsilci banka ve 5 diğer kredi kurumları vasıtasıyla hayata geçirilmektedir. Yapılan son düzenlemelerle Fon tarafından verilen her bir kredinin limiti 500.000 dolardan 1.000.000 dolara yükseltilmiştir. Bu kredilerin faiz oran %7, süreleri ise 5 yıldan 8 yıla yükseltilmiştir. 2004 yılında olduğu gibi 2005 yılında da Fon vasıtasıyla 200 milyar Manat (40 milyon dolar) bütçe kaynağı girişimcilere kredi verilmesi bütçede dikkate alınmıştır⁸⁶.

Ülkede yerel kredi kurumlarıyla birlikte "ACDI / VOCA", "ADRA", "FINKA", "NNE", "NRC", "MC", "OXFAM", "IOM", "SCF" ve "WVI" gibi çeşitli uluslararası kredi kuruluşları da faaliyet göstermektedir. Aynı zamanda

84 Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-2002, "Azerbaycan bank sisteminin normatif-hüquqi bazası: teşekkül ve inkişaf", s.17

85 Reşad Süleymanov, "Azerbaycan Mikro Maliye Assosiasiyası Daşınmaz Emlakın Temirine de Kredit Verir", 525-ci Qezet, 5 Mart 2005

86 Zakir Nuriyev, "İqtisadi İslahatlar bu Prosesde Bankaların Feal İştirakı ile Müşayət Olunur", Koalisiya Bülleteni, No:2(14), Bakı, 2005, s.2

“Azerbaycan Mikro-Finans Birliği” (AMMA) Aralık-2001’de 8 mikro-finans kurumu tarafından kuruldu. 2004 yılı sonu itibariyle resmi olarak kayda alınan Azerbaycan Mikro-Finans Birliği terkinde uluslararası kuruluşların kredi kurumları, Azerbaycan Mikro-Finans, Alman-Azerbaycan Fonu ve banka dışı diğer kredi kuruluşları da bulunmaktadır⁸⁷.

Sonuc: Azerbaycan ekonomik bahımsızlığını kazandığı 1990’lı yıllardan sonra serbest piyasa ekonomisinin temel taşlarından biri olan bankaçılık sisteminin oluşturulmasına yönelik hızlı çalışmalar yapmaya çalışıldı. Bahımsızlığın ilk yıllarında ülkenin kuzeyindeki Rusya- Çeçenistan savaşı, diğer taraftan Ermenistanla devam eden Qarabağ savaşı ülkenin ekonomik kalkınmasına negatif etkisi bankaçılık sektörü de hissedilmiştir.

Bankaçılık sektöründe devlet bankalarının özelleştirilmesi bu sektörün gelişmesinde önemli adımlardan biri olarak görülebilir. Bir başka taraftan meseleye bakacak olursak ticari bankaların faaliyyet göstermeleri için oluşturulan hukuki altyapı bu sektörün gelişmesinde ikinci bir olumlu adım olmuştur.

Bankaçılık sektörünün en önemli problemlerinde başlıcası 1990 yıllarında açılan ve daha sonra ortadan kaybolan bankaların bu sektöre olan güvensizliğin artmasına neden olmuştur.

Ekonomik gelişmede anahtar rol oynayan yatırımların artırılması ve bunun devam ettirilmesinde bankaların vereceği krediler önemi kümsenmeyeceği gibi, tüketici kredilerinde tüketimi hızlandıracağını düşündüğümüzde bankaçılık sektörünün önemi serbest piyasa ekonomisinde küçümsenmeyecek derecede büyüktür. Bu bakımdan bankaçılık sektörünün gelişmesi serbest piyasa ekonomisinde en önemli konulardan biridir.

KAYNAKÇA

1. **Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-2002**, “Müsteqillik Qazanılması erefesinde ölkenin bank sistemi, SSRİ Dövt Bankının Azerbaycan Respublika Kontorunun Azerbaycan Respublikası Milli Bankına çevrilmesi”,Bakı, Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı Yayınları,2002
2. Aras, **Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları**, Bakü, Azerbaycan Türk Sanayici ve İşadamları Beynelhalk Cemiyyeti Yayınları,2005
3. Aras, **Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejesi** , İstanbul, DER Yayınları, 2001
4. **İllik Hesabat 2005**,Azerbaycan Respublikası Milli Bankı, Bakı,2007
5. **İllik Hesabat 2005**,Azerbaycan Respublikası Milli Bankı, Bakı,2008
6. Reşad Süleymanov, “Azerbaycan Mikro Maliye Assosiasiyası Daşınmaz Emlakın Temirine de Kredit Verir”, **525-ci Qezet**, 5 Mart 2005
7. Zakir Nuriyev, “İqtisadi İslahatlar bu Prosesde Bankaların Feal İştirakı ile Müşayet Olunur”, **Koalisiya Bülletini**,No:2(14), Bakı,2005
8. Memmedov Zahid, **Beynelhak valyuta – kredit münasibetleri ve harici ölkelerin pul – kredit sistemi**, Bakı,Kanun Neşriyatı, 2001
9. TİKA, **Azerbaycan Ülke Raporu**, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayınları No:32, 1996

87 Aras, Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejesi , İstanbul, DER Yayınları, 2001 s.131

(17)

Seyyit Ahmet ARVASI
Gökhan GÖKÇEK

Bir hareketin büyük mütefekkirlerinden Yüksek Türk yetisine, kurtuluşun tek yolu İslâm ahlâk ve fâziletini yerleştiren bir münevver. Kendi deyimiyle "İslâm imân ve ahlâkına göre yaşamayı en büyük saadet bilen, büyük Türk milletini iki cihanda aziz ve mesut görmek isteyen ve böylece İslâm'ı gaye edinen Türk milliyetçiliği şuuruna sahip" birisi. Seyyit Ahmet Arvasi...

Türkiye'nin en yüksek noktası ünvanına sahip Ağrı Dağı'nın adını aldığı il olan Ağrı şehrinin, Doğubeyazıt ilçesinde; 15 Şubat 1932'de dünyaya gelir. Köyü, soy isimlerine ithafen "Arvas" adını taşır. Babası Anadolu'da ki büyük âlimlerden ve peygamber soyundan gelen Seyyit Abdulhâkim Arvasi'dir. -Abdulhâkim Arvasi, Üstat Necip Fazıl'ın İslâmlaşmasına ve fikriyatının oluşmasına vesile olarak bilinir.- Altı çocuklu bir ailenin ferdi olan Ahmet Arvasi, ilk ve ortaöğretimini Van-Doğubeyazıt-Erzurum arasında tamamlar. Liseye Erzurum Erkek Okulu'nda adım atar. Erciş Öğretmen Okulu'ndan mezun olur. 1952 yılında Konya'nın Doğanbeyli nahiyesinde öğretmenlik hayatına başlar.

Yurdun çeşitli bölgelerinde ilkökul öğretmenliği yapar. Daha sonra Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Pedagoji Bölümü'nü bitirir. Sırayla Balıkesir, Bursa ve İstanbul'da Pedagoji Bölümü'nde hocalık görevinde bulunur. 1978 yılında İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü'nden 24 arkadaşıyla birlikte siyasi hesaplaşmalar yüzünden sürgün edilir. 1979 yılında emekli olur. Aynı yıl Milliyetçi Hareket Partisi'ne katılır. Gerçekleşen parti olağan kongresinde Genel İdare Kurulu Üyesi, sıfatını alır. Hergün Gazetesi'nde "Türk-İslâm Ülküsü" başlığıyla günlük yazılar yazar.

Sorgusuz sualsiz yüz binlerce insanın gözaltına alındığı, idam edildiği 12 Eylül 1980 darbesi yapılır. ABD'nin "bizim çocuklar başardı!" diyerek dillendirdiği bu darbe sonrası siyasi partiler kapatılır. Yargılamalar başlar. "MHP" ve "Ülkücü Kuruluşlar" adını da ki davada Seyyit Ahmet Arvasi'de yargılanır. Yargılama sürecinde Mamak Cezaevi'nde tutulur. Bu süreçte çile dolu günler tadar. O güne kadar ki 48 yıllık yaşamında, ilk kalp krizini burada geçirir.

Tahliye olduktan sonra Ülkücü gazete ve dergilerde yazılar yazmaya başlar. Ayrıca Türkiye gazetesinde "Hasbihal" başlığı adı altında makaleleri yayımlanır. "Türk-İslâm Ülküsü" adlı üç ciltlik muhteşem bir yapıtla beraber birçok eser meydana getirir.

31 Aralık 1988 yılına gelinir. O dava adamı, Muhammedi asalet sahibi Seyyit Ahmet Arvasi vefat eder. 56 senelik ömrünü Hakk'ı arayan bir davaya vakfetmiştir. Allah mekânını cennet eylesin... Sözlerimi Seyyit Ahmet Arvasi hocanın "Neden Türk-İslâm Ülküsü" başlıklı yazısıyla bitirmek istiyorum;

"Neden, şu veya bu ad altında toplanmayı değil de, 'Türk-İslâm Ülküsü'ne bağlanmayı savunuyoruz?"

Biz iddia ediyoruz ki, emperyalizm, Türk ve İslâm dünyasını yutmak için en az iki asırdan beri korkunç bir tertibin içindedir. Bir taraftan kültür emperyalizmi ile vatan çocuklarını din ve milliyetine yabancılaştırarak kendi emellerine hizmet edecek

kadrolar hazırlamakta, diğer taraftan din ve milliyet duygularını, her şeye rağmen terk etmeyen çocuklarımızı da birbirine düşürmeyi planlamaktadır.

Düşman, karşısındaki güçleri parçalayarak, onları birbirine düşürerek, kolay yutulur lokmalar durumuna sokmak ister. Meselâ, sanki bir insan, hem dindar, hem milliyetçi, hem medeniyetçi olamazmış gibi, bu değerleri birbirine zıt programlar durumuna sokarak, hiç yoktan çatışan güçler meydana getirir. Bu oyunlarını, o kadar ustaca plânlarlar ki, tertiplerini anlamak için bazen olayların üzerinden elli veya yüz yıl geçmesi gerekiyor.

O hâlde, Türk milliyetçisine düşen iş, bütün varlığı ile bu oyunu bozmak olmalıdır. Bu ülkede, sunî olarak güya Türkçü ve güya İslamcı cepheler meydana getirmek isteyen hain ve kahpe oyunların karşısına, bir Müslüman Türk olarak ve tarihine yaraşır biçimde çıkmalıdır.

Bunun için, Türk-İslâm kültürüne, Türk-İslâm medeniyetine, Türk-İslâm Ülküsü'ne bağlı, Türklük şuur ve vakarına, İslâm aşk ve aksiyonuna sahip, Türklüğü bedeni, İslâmiyet'i ruhu bilen, milletini teknolojik hamlelerle dünyanın bir numaralı devleti yapmak özlemi ile çırpınan, dünya Türklüğü'nün, İslâm dünyasının ve bütün mazlum milletlerin ümidi olmaya namzet bir gençlik yetiştirmekten başka çâremiz yoktur. "

(18)
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ
İNDİKİ VƏ GƏLƏCƏK ZAMAN FELİ SİFƏT ŞƏKİLÇİLƏRİ
Doç. Dr. Kamil BƏŞİROV Kamal oğlu⁸⁸

ABSTRACT

In article suffixes of the present and the future time of participles of Turkic languages oghuz groups are considered. The author on a detailed material studies all features of suffixes of the present and the future time of participles, involving in research a language material of Turkic languages oghuz groups, i.e. Azerbaijan, Turkish, Turkmen etc. languages. Also it is given particular attention to dialects and dialects of these languages.

Keywords: a suffix, a participle, the present, the future time, the Azerbaijan, Turkish, Turkmen language

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются суффиксы настоящего и будущего времени причастий тюркских языков огузской группы. Автор на подробном материале изучает все особенности суффиксов настоящего и будущего времени причастий, привлекая к исследованию языковой материал тюркских языков огузской группы, т.е. азербайджанский, турецкий, туркменский и т.д. языков. Также уделяется особое внимание говорам и диалектам этих языков.

Ключевые слова: суффикс, причастие, настоящее время, будущее время, азербайджанский, турецкий, туркменский язык

Giriş

-An, -ən//-en, -yan, -yən oğuz qrupu türk dillərində indiki zaman feli sifət formantıdır. Bu şəkilçinin qoşulduğu fellər cümlədəki əsas sözü indiki zamanla əlaqələndirir, onun hərəkətini hazırkı zamanla əlaqələndirir: okuyan, gəlyən, qədən, bakan, bilən və s. Bütün oğuz qrupu türk dilləri üçün xarakterikdir. Türkmən dilində qırçaq qrupu dillərin təsiri ilə -qan, -kən formaları da meydana gəlmişdir. Əski türkcədə də belədir.

Dialektlərdə -an//n, -ən//en formaları ilə yanaşı, -on, -ön, -yon, -yön fonovariantlarına da rast gəlinir. Bu türk dilinin cənub-qərb (Bandırma-Antalya), türkmən dilinin Ersarı, Azərbaycan dilinin İrəvan, İsmayilli və Borçalı şivələrində rast gəlinən dil hadisəsidir: görmüyön, qurmuyon, almıyon, qelmiyon (10; 17).

Feli sifət forması -an, -ən-in mənşəyi və ifadə etdiyi zaman haqqında türkologiyada fərqli mülahizələr mövcuddur. Dilçilərin bir çoxu bu fikirdədir ki, bu şəkilçi -a//ə və n hissələrindən ibarət tərkibi morfemdir. Burada «n» elementi hərəkətin nəticəsini ifadə edən şəkilçi, -a, -ə isə yönlük hal şəkilçisidir. Bəzi müəlliflər isə bunu daha qədim forma hesab edilən, bu gün qırçaq qrupu dillərində geniş istifadə olunan -qan, -kən forması ilə bağlayırlar: çalışqan, döyüşkən və s. (8; 231-232).

Türkologiyada -an, -ən göstəricisinin indiki zamana aid olub-olmadığı haqqında fərqli mövqelər mövcuddur. Bu ondan irəli gəlir ki, (y)-an, -ən şəkilçili feli

⁸⁸ Azərbaycan Devlet Pedaqoji Universiteti

sifətlər aid olduğu sözü müxtəlif zamanlarla bağlı əlamətləndirə bilir. Yəni feli sifətin ifadə etdiyi zamanla cümlənin əsas felinin – xəbərinin zamanı heç də həmişə eyni olmur. Məsələn, **Tutulan** şəxslərlə bir də görüşəcəyəm. **Bağışlanan** məhkumlarla görüşdüm – cümlələrində tutulan və bağışlanan feli sifətləri indiki deyil, keçmiş zaman məzmununu daşıyır; onlara aid hərəkət artıq başa çatmışdır. **Hazırlaşanlar** yüksək qiymət alırlar – cümləsində isə proses hazırda davam etdiyi üçün burada hazırlaşanlar feli sifəti indiki zamanla əlaqədardır.

Bu məsələdən bəhs edən H.Mirzəyev yazır: «-(y) an, -ən şəkilçili feli sifətin zamanını düzgün müəyyənləşdirmək üçün cümlənin ümumi məzmunu, cümlədəki felin zamanı, feli sifətin əmələ gəldiyi sözün məna çalarlığı, bunun məcazi məna kəsb edib-etməməsi, hansı söz və ya birləşmələrlə yanaşı işlənməsi və s. əlbəttə, nəzərə alınmalıdır. Lakin bu üslubi məqamlar qrammatik xüsusiyyət üçün əsas ola bilməz» (6; 264).

Atalar sözləri və aforizmlərdə işlənən -an, -ən şəkilçili feli sifətlərdə zaman məzmunu həddindən artıq ümumi və mücərrəd olduğu üçün bunu konkret bir zamana bağlamaq çox çətindir. Özü **yıxılan** ağlamaz. **Tökülən** dolmaz. **Qorxan** gözə çöp düşər kimi nümunələrdə getmiş yıxılan, tökülən, qorxan feli sifətlərinin konkret zamanını müəyyən etmək olmur, çünki burada zaman daimi xarakter daşıyır. Yaxud «ötən il», «gələcək il» birləşmələrinə diqqət etdikdə görmək olur ki, eyni şəkilçi ilə formalaşdıqlarına baxmayaraq «ötən» keçmiş, «gələcək» isə gələcək zamanı ifadə edir. Əslində zaman əlaməti bu fellərin özlərindən gəlir.

Maraqlıdır ki, türkmən dilində -an² formantı həm də keçmiş zaman şəkilçisi kimi də istifadə edilir: ol yazan, olar yazanlar və s.

-An, -ən feli sifət şəkilçilərinin mənşəyi barədə biz də bir neçə söz deyərək mövzunu qapatmaq istərdik. Bizə belə gəlir ki, bu şəkilçinin mənşəyini vaxt, zaman məzmunlu -an ismində aramaq lazımdır. Haçan, qaçan, haçağ, görcək sözlərində olduğu kimi, feli sifət şəkilçisi funksiyasında da -an, -ən öz zaman məzmununu qoruyub saxlaya bilmişdir. Məhz buna görə də qoşulduğu fellərdə -an, -ən göstəricisi digər zaman göstəriciləri (-dı⁴, -mı⁴) kimi vaxtı konkret deyil, ümumi şəkildə ifadə edir və ya istənilən zamanla bağlı ola bilər. Ümumiyyətlə, zaman şəkilçilərinin bir-birini əvəz etməsi hadisəsi türk dillərində geniş yayılmışdır.

Gələcək zaman feli sifət şəkilçiləri

Bilindiyi kimi, Oğuz qrupu türk dillərində gələcək qrammatik zaman qəti (müəyyən) və qeyri-qəti (qeyri-müəyyən) olmaqla iki növə ayrılır. Buna uyğun olaraq feli sifətlər də şəxs və ya əşya ilə bağlı hərəkəti, əlaməti gələcək zamana iki formada bağlayır; qəti və qeyri-qəti şəkildə.

1. Qəti gələcək zaman feli sifət göstəriciləri

Oğuz qrupu türk dillərində qəti gələcəkli feli sifətlərdə hərəkətin mütləq, məqsədli şəkildə icrası məzmunu olur. Bəzi fonetik fərqləri nəzərə almaqla demək olar ki, bu dillərin hamısında qəti gələcək zaman formantı eynidir: -acaq, -əcək (Azərbay.), -acak, -ecek (türk), -jak, -jek (türkmən), -ajak, -ejek (qaqauz). Məsələn, alınacaq meyvə, gələcək gün birləşmələrinin fei sifət hissəsi digər oğuz dillərində belədir: alınacaq, gelecek (türk), alınjak, qeljek (türkmən), alınajak, qelejek (qaqauz). Yıqıljak araba kırk gün onğünden jıqıldar (türkmən atalar sözü).

Türkmən və qaqauz dillərindəki **c-j** əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialektlərində çox geniş yayılmış fonetik hadisədir: alajax, gələjəx, oxuyajax, görəjəx və s. Qəti gələcəkli feli sifət şəkilçiləri müqayisə olunan dillərdə həm də feldən isim düzəldir: yanacaq, qanacaq, yatajak, tutajak və b.k.

2. Qeyri-qəti gələcək zaman feli sifət göstəriciləri

Hərəkətin gələcəkdə icra olunacağı qəti şəkildə deyil, ehtimalla bildirilir. Oğuz qrupu türk dillərində qeyri-qəti gələcək zaman feli sifətləri üç növ şəkilçilərlə reallaşır və bu şəkilçilər bir-birindən fərqli gələcək zaman çalarlıqları yaradır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. -ar, -ər, -r, -ır, -ir, -ur, -ür, -maz, -məz//-mas, -məs.

Bu şəkilçilər bir çox türk dillərində gələcək zamanla yanaşı, indiki zamanı da ifadə etdiyindən türkologiyada bu şəkilçilərlə yaranan feli sifətlər indiki və indiki-gələcək zaman feli sifətləri də adlanır. Bu onunla izah oluna bilər ki, həmin şəkilçilər hərəkəti gələcəyə bağlamaqla yanaşı, ona daimilik əlaməti verərək ismə çevrilmək imkanı yaradır. Bu gün isim kimi işlənən açar, dönər, Anar, Sevər kimi sözlərin yaranma motivini bu əsasla izah etmək olar. Axar su, qaynar bulaq, gülər üz, gülümsər çöhrə (Azərbay.), görür göz, olur şey (türk) və s. nümunələrdə artıq -ar, -ər, -ır⁴, -r şəkilçiləri feli sifət düzəltməkdən çox sifət düzəltmə funksiyasındadır.

Türk və türkmən dillərində gələcək zaman feli sifətləri yaradan -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçiləri Azərbaycan və qaqaz dillərində artıq demək olar ki, feli sifət yaratmır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında bu formanın həm açıq saitli, həm də qapalı saitli variantları paralel şəkildə rast gəlinir: Mənim **görər** gözlərim **görməz** oldu (4;79). Tatlı mənim canım **alur** oldu (4; 82). Altun-ağçan **xərcləyir** olsam, mənim kəfənim olsun (4; 83).

Qaqaz dilində felin indiki zamanı həm -ar², həm də -ır⁴ forması ilə ifadə olunduğu halda, müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçilər fərqli kateqoriyalara xidmət edir; -ır⁴ indiki, -ar² isə gələcək zaman şəkilçisidir.

Müqayisə olunan dillərdə qeyri-qəti gələcək zamanlı feli sifətlərin inkar forması -maz, -məz şəkilçiləri ilə düzəlir və bu forma təsdiq formadan daha aktiv istifadə edilir.

İnkarlıq şəkilçisinə qoşulduqda -ar, -ər şəkilçisindən sait düşməklə yanaşı, burada r-z əvəzlənməsi də baş verir: bitməz iş, alınmaz qala, unudulmaz söz, tutmaz el, susmaz insan və s.

Türkmən ədəbi dilində -maz⁴ formantının həm feli sifət, həm də qeyri-qəti gələcək zaman forması kimi işlənməsi passiv xarakterlidir. Bunun əvəzinə daha çox -mayar, -meyer şəkli istifadə olunur.

2. -malı, -məli//-meli.

Bu şəkilçinin daha artıq Azərbaycan sahəsinə aid olduğunu qeyd edən M.Ergin bunu feldən isim yapma eki (-ma²) ilə sifət düzəldən -lı⁴ şəkilçisinin birləşməsi hesab edir (7; 319). Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyindən bu şəkilçini sırf zaman şəkilçisi hesab etmə təşəbbüslərinə digər türk dillərində də rast gəlinir: asmalı tərərə (açılmal pəncərə) (başqırd), əsməli suu (içməli su) (çuvaş) və s. (8; 67). Azərbaycan dilçilərində S.Cəfərov bu şəkilçini felin qəti gələcək zaman şəkilçisinə bərabər tutaraq yazırdı ki, «Öz qrammatik xarakterinə görə -malı, -məli və -ası, -əsi şəkilçiləri -acaq, -əcək və -ar, -ər şəkilçilərindən heç nə ilə fərqlənmir. Məsələn, alasıdır, gərək ala, almalıdır, alsa sözləri müxtəlif semantik çalarlarla alacaqdır, alar mənalərini ifadə edir (11; 75). Bəzən isə -malı, -məli şəkilçili feli sifətlərin, ümumiyyətlə, zaman ifadə etməməsi fikri mütləqləşdirilmişdir (2; I, 213).

Müasir mərhələdə -malı, -məli morfemi 3 funksiyada çıxış edir:

1. Felin vacib formasını yaradaraq hərəkətin, işin gərəkliliyini ifadə edir: Bu işi axşama qədər tamamlamalıyam.

2. Gələcək zaman məzmunlu feli sifət yaradır: oxunmalı kitab, görülməli iş, söylənməli söz.

3. Leksik şəkilçi funksiyasında feldən sifət düzəldir: içməli su, yeməli meyvə, gülməli hadisə, ağlamalı vəziyyət.

Nümunələrdən göründüyü kimi, sonuncu halda -malı, -məli artıq zaman və hərəkət çalarını itirərək yalnız əlamət və keyfiyyət çaları ilə məhdudlaşmışdır.

Birinci nümunədə zaman çaları üstün, əlamət çaları isə yox dərəcəsinədir. İkinci nümunədə -malı, -məli morfemi feli sifət funksiyasındadır. Zahirən içməli su və görülməli iş birləşmələrinin birinci tərəfinin feli sifət, yoxsa sifət olmasını müəyyən etmək çətin görünür. Bu halda H.Mirzəyevin qeyd etdiyi kimi, sifətin dərəcə əlaməti qəbul etməsinə əsaslanmaq düzgün nəticə əldə etməyə imkan verir: ən içməli su, lap içməli su və s. (6; 270).

3. -ası, -əsi gələcək zaman feli sifətlərinin bu göstəricisi də əsasən, Azərbaycan dili üçün xarakterikdir. Qoşulduğu fellərə lazımlıq çaları verərək onu gələcək zamanla bağlı əlamətləndirir: baxılası film, açılısı sirt, deyiləsi söz, əkiləsi ağac və s.

M.Kaşğari divanında qeyd edir ki, -ası, -əsi oğuzlara məxsus qrammatik forma olub, ismi-məkan məzmunludur: Bu ya kurası oğur təgül (Bu, yay qurası zaman deyil). Bu turası yer təgül (Bu durası yer deyil). Yegəsi nənq (Yeyiləsi nəsnə) (3; II, 83-85).

Nəticə. Bizə belə gəlir ki, -ası, -əsi şəkilçisi tərkibcə -a+sı, -ə+sı hissələrindən ibarətdir. Birinci hissə (-a, -ə) yönlük hal göstəricisi, ikinci hissə isə sifət düzəldən -cı⁴ şəkilçisinin fonovariantıdır: görülməsi iş – görülməsi iş, alınması meyvə – alınması meyvə, oxuyası şagird – oxuyacı şagird və s.

-Malı, -məli şəkilçiləri zamanı nisbətən ümumi şəkildə ifadə etdiyi halda -ası, -əsi şəkilçili feli sifətlərdə zaman anlayışı nisbətən qabarıq şəkildədir. Biz də bu fikrə şəriklik ki, «-(y)ası, -əsi və -malı, -məli şəkilçili feli sifətlərdə zaman məzmunu ilə lazımlıq və vaciblik məzmunu kompleks halda ifadə edilir» (6; 270).

KAYNAKÇA

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şəvələri. Bakı, Elm, 1967.
2. Dmitriyev N.K. Ümumi qrammatik kateqoriyalar (Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, EA-nın nəşri, 1951.
3. Kaşğari Mahmud. Divani lüğət-it türk (tərtibçisi və tərcüməçisi R.Əsgər). II hissə, Bakı, 2006.
4. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, Yazıçı, 1988.
5. Korkmaz Zeynep. Türk dili üzerine Araştırmalar. II c., Ankara, 2005.
6. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində fel. Bakı, Maarif, 1986.
7. Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi, İstanbul, 1962.
8. Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, Наука, 1986.
9. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол) Ленинград, Наука, 1981.
10. Ворпосы диалектологии тюркских языков, т.3Ы, Баку, Наука, 1966.
11. Ворпосы категорий времени и наклонения глаголах тюркских языков, Баку, ЭЛМ, 1968.

KITAP TANITIMLARI ve REKLAMLAR

Kitap Tanıtımı

BORÇALI'DA TÜRKÇE EĞİTİM-ÖĞRETİME BİR BAKIŞ

"Gürcüstan'da Azərbycan Məktəblərinin Tarixi (1921–1940-cı illər)" =
"Gürcistan'da Azerî Okullarının Tarihi (1921–1940'lı yıllar)" / Prof. Dr. Novruz Bayramov / Tiflis: Stamba Yayınları, 2009; 132 sayfa.

Gürcistan'da Azerî Türklerinin varoluş tarihi çok öncelere dayanır. Şunu tarihsel, kültürel olgular kanıtlar. Böyle kanıtlardan biri de burada Azerbaycan Türkçesinde eğitim tarihinin eski ve zengin olmasıdır.

Bu hususta Tiflis'te yayınlanmış Gürcistan'da Azerî Okullarının Tarihi (1921–1940'lı yıllar) başlıklı ve konulu kitabı önem taşımaktadır.

Kitap bilimsel monografi düzeyindedir, üniversiteler için ders aracı statüsünde yayımlanmıştır, araştırmacılar, okuyucu kitlesi için ön görülmektedir.

Monografinin yazarı (müellifi) Novruz BAYRAMOV, hali-hazırda Gürcistan'da yaşayan

aydınların öncülerinden biridir. O, Eğitim Bilimleri Doktoru, Profesör, Gürcistan Eğitim Akademisi'nin aslı üyesi akademik unvanlarına sahiptir, Haydar Aliyev Gürcistan – Azerbaycan Hümanitar Üniversitesi'nin Rektörü görevinde bulunmaktadır.

Bilgin, eserde gerekli bir konuya ayna tutarak, stratejik ve akademik açılarından son derece önemli bir araştırma ortaya koyabilmiştir.

Monografinin stratejik önemini, öncelikle, Gürcistan'da Türklük varlığını, Türk kültürünün kudretli bir kolunun geliştiğini kanıtlaması; Gürcistan'ın Aşağı-Karlı iline bağlı Borçalı bölgesinde nüfusun çoğunu oluşturan Azerî Türklerinin Azerbaycan'la, Türkiye ile Gürcistan arasında dostluk ilişkilerini sağlayan ve geliştiren bir köprü niteliğinde bulduklarını kanıtlaması ölçütleri sağlar.

İnceleme dönemi olarak 1921–1940'lı yılların seçimi de stratejik-siyasal açıdan dikkati çeker. Sovyetler rejiminin ilk on yılları olarak bilinen böyle bir dönemde Gürcistan'da Türklerin kendi özgünlüklerini koruyabilmeleri ilginçtir.

Eserin bilimsel açıdan önemi ve yeniliği şundadır ki, inceleme-

araştırmaya çekilen olguların, materyallerin yansıtılmasıyla yeterleşmemiş, ayrıca, onların ışığında Gürcistan Azerî Türkleri arasında eğitim-öğretimin oluşumu, gelişiminin özgün unsurları aşikâr edilerek, bilimsel boyutta değerlendirilmiştir. Eserde incelenen dönemde Gürcistan'daki Türklerin eğitimi hususunda var olan ortam belirlenmiş, söz konusu yıllarda Gürcistan'da Azerî-Türk okullarının şebekesinin gelişim yolları, Türk okullarında eğitim-öğretimin içeriği, öncül öğretmenlerin faaliyetleri, yeni öğretmen kadrolarının hazırlanması etkinlikleri ışıktandırılmıştır.

Kitabın en önemli yönlerinden biri şudur ki, yazar, tüm olguları birincil kaynaklardan – en çok da şimdiye kadar hiç kesin başvurmadiğı arşiv belgelerinden almıştır. Monografinin son notlarından görüldüğü üzere, temel kaynaklar Gürcistan Devlet Arşivi'nin şimdiye kadar bilinmeyen belgeleri, dönemin Türkçe, Gürcüce, Rusça gazete-dergilerindeki bilgilerdir.

Kitapta önce Borçalı'nın 1920 yılına kadarki okul tarihine gezi yapılır, Tiflis şehrinde, Borçalı, Karayazı, Ahıska bölgelerinin çok nüfuslu Saral, Gaçağan, Sarban, Gızılhacılı, Köseli, Kepenekçi, Arıklı, Fahrallı, Saraçlı, Sadaklı, Darbaz, Hasan hocalı, Lecbeddin, Kolagir, İmirhasan, Koçulu, Bala-Muğanlı, Gızılkilse, Baytar, Görarhı, Gara tepe, Azgur, Sağama, vb. köylerinde Müslüman mektep ve medreselerinin yanı sıra, hala 19. yüzyıldan Türkçe-Rusça dünyevî okulların da açılıp faaliyet gösterdikleri ortaya koyulur.

Konu, var olmuş okul tipleri ve dereceleri üzere özetlenir.

Okul öncesi eğitim kurumları az da olsa var idi ve bunlar izleyen okul tipleri için ilk aşama rolünü oynamıştı.

Gürcistan Türkleri arasında devir, ortam dolayısıyla en yaygın öğretim tipi dört yıllık ilkokullar idi. Birkaç yedi yıllık ve dokuz yıllık okullar da açılmıştı ki, onlar da daha çok ziraat temayüllü idiler.

Tiflis şehrindeki yedi yıllıklar ve dokuz yıllıklar hakkında bilgiler daha fazladır.

Kitapta Gürcistan Türkleri arasında meslek eğitimine ilişkin de önemli materyallerle rastlarız. Borçalı kazasındaki pamukçuluk, halıcılık, Ahılkelek kazasındaki tavukçuluk, ziraat, halıcılık meslek yüksek okulları açılmıştı.

Kitabın Gürcistan'da Alfabe devrimini açıklayan kısmı olgusallık bakımından ilgi doğurur. Tüm Türk dünyasında başlamış olan Arap alfabesinin Lâtin grafikli yeni Türk alfabesine geçit, Gürcistan Türkleri arasında da başarıyla gerçekleştirilmişti. 1926 yılından okullarda öğretim yeni Türk alfabesiyle yürütülmeğe başlamıştı.

Monografinin en önemli bölümü, Türkçe öğretmenler hazırlanması çabalarına ve öğretmenlerin faaliyetlerine ilişkin bölümdür düşüncesindeyiz. Borçalı'nın, Ahıska'nın öncül öğretmenleri o yıllarda sadece uzmanlık görevlerini üstlenmemiş, ayrıca, soydaşlarının, yurttaşlarının gözüne eğitim nuru çilemekle milli gayret örnekleri sergilemişlerdi. Onlardan Saral'da Kazım Ahundov, Gaçağan'da Hasan Mollayev, Sarban'da Rüstem Şerifli, Ali Bayramov, Ali Medet Gazı-zade, Gızılhacılı'da Hasan Kapalov, İsmail Mursagulov, Köseli'de Sedreddin Niftaliyev, Kepenekçi'de Rüstem Gülmammedov, Arıklı'da Hüseyin Efendiyev, Fahrallı'da Ali Ali-zade, Saraçlı'da Yunus Efendi Memmed-zade, Darbaz'da Müseyip Gülahmedoğlu, Lecbeddin'de Aliyar Karabağlı, Kolagir'de Muhammed Rıza-zade, Koçulu'da Muhammed Ali Tağı-zade, Azgur'da Hayriye Aliyeva, Şerif Manaf-zade, Oşora'da İbrahim

Bayramov, Adıgön'de Seyfeddin Fehulov, Zanav'da Embe Bayraktarova, Varhan'da Amrullah Veysel-zade, Udin'de Kerim Emin-zade, Toloş'ta Alâeddin Aslanov, Nihal'da Kazım Medetov ve başkaları Borçalı'nın, Ahıska'nın birincil öğretmenleri, çağın diliyle denilirse, ilk muallimleri idiler ve onlar haklı olarak günümüzde de ihtiramla, saygıyla anılmaktadırlar.

Eserde dikkati çeken olgulardan birisi de şudur ki, yazarın araştırdığı kaynakların tümünde Gürcistan Türklerinin milli mensubiyeti yalnızca Türkler olarak geçer.

Sonuç olarak, monografinin stratejik ve bilimsel önemini bunda görürüz ki, Gürcistan'da Türk dilli okulların gelişiminin somut bir dönemi örneğinde elde edilmiş materyaller, özgünlüğe ilişkin olgular, günümüzün yeni, bağımsız, demokratik Gürcistan'ında Azerî Türklerinin milli eğitim sorunlarının çözümünde hazır örnekler olarak önem taşır.

Doç. Dr. Gülnara GOCAYEVA-MEMMEDOVA

"TÜRK BİRLİĞİ PROJESİ"

Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milliyetindenim diyen insanlar, her şeyden önce mutlaka Türkçe konuşmalıdırlar. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. M.Kemal Atatürk Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki : “ Bugün Sovyetler birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağına kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya – Macaristan parçalanabilir, ufanalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir, kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak Dil bir köprüdür... inanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli.” “ Türk birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerime dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. TÜRK Birliği'ne inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi yeni fasıllarına TÜRK birliği ile açacak. Dünya sükununu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne aleme yeni ufuklar açacak. Güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek. Hayatta yegane varlığım ve servetim Türk olarak doğmamdır.

Kitap isteme: Elnur Hasan MİKAIL, e-posta: emikail@turansam.org